

MemorabiLika

Državni arhiv u Gospiću – Sveučilište u Zadru

MemorabiLika**Br. 1 (6), Gospić, 2023.****Nakladnici:***Državni arhiv u Gospiću
Sveučilište u Zadru***Za nakladnike:***Ivica Mataija
Josip Faričić***Glavni urednik:***dr. sc. Ivica Mataija, znanstv. sur.***Uredništvo:***dr. sc. Stjepan Blažetin (Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh), doc. dr. sc. Ivan Brlić (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Gospić), doc. dr. sc. Ante Gverić (Državni arhiv u Zadru / Sveučilište u Zadru, Zadar), doc. dr. sc. Danijela Birt Katić (Sveučilište u Zadru, Zadar), dr. sc. Tatjana Kolak (Muzej Like Gospić, Gospić), izv. prof. dr. sc. Sanja Vrcić Mataija (Sveučilište u Zadru, Gospić), izv. prof. dr. sc. Irena Mrak (Visoka škola za varstvo okolja, Velenje, Slovenija), izv. prof. dr. sc. Šimun Novaković (Sveučilište u Mostaru, BiH)***Lektura:***dr. sc. Antonia Došen***UDK:***Dubravka Čanić, dipl. knjiž.***Grafička priprema i tisak:**

d.o.o. za izdavačku i grafičku djelatnost
Dalmatinska 12, 10000 Zagreb

Naklada:*300 primjeraka*

ISSN 2623-9469

UDK 008

UDK 91

UDK 93/94

DOI: 10.15291/ml

MemorabiLika je časopis u otvorenom pristupu. Sadržaj časopisa u cijelosti je besplatno dostupan. Korisnici smiju čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te mijenjati, preoblikovati i prerađivati materijal ili ga koristiti na druge zakonite načine, sve dok odgovarajuće citiraju izvornik, sukladno CC BY licenci.

Časopis izlazi jednom godišnje uz financijsku potporu Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

MemorabiL

**ZNANSTVENI ČASOPIS ZA
LIČKU I OPĆU ZAVIČAJNOST**

POVIJEST, ARHEOLOGIJA,
GEOGRAFIJA, JEZIK, KNJIŽEVNOST,
OBIČAJI, KRAJOLIK, DRUŠTVO
I ARHIVSKO GRADIVO

i
k
a

God. 6, br. 1.

str. 1 – 172

Gospić, 2023.

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Gospić, 2023.

Kazalo

I RADOVI 7

Filip Pavelić: Gladi i oskudice u Srednjoj Lici u drugoj polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća – Analiza demografskih pokazatelja iz crkvenih matičnih knjiga 9

Davor Šarić: Lovinac na razglednicama između 1900. i 1940. godine 39

Amer Sulejmanagić: Grbovi knezova Krčkih i Kurjakovića Krbavskih u kaštelu Grobnik.....61

Šimun Novaković: Grafemsko-fonemski odnosi u tekstu Fojničke kronike (17. stoljeće): s posebnim osvrtom na razlike i sličnosti prema tekstovima franjevačke spisateljske djelatnosti 17. i 18. stoljeća 73

Joso Vrkljan, Ivan Barić: Obrtništvo Ličke pukovnije 93

Katarina Aladrović-Mehandžija, Lara Prpić, Gordana Slanček: Politička propaganda 20. stoljeća prikazana kroz plakate (na primjeru arhivskog gradiva)..... 103

2 PRIKAZI..... 137

Milan Bošnjak: Jedinstvena kronika 1990-ih iz ondašnje i današnje perspektive jednoga od najznačajnijih ličkih intelektualaca 139

Sanja Vrcić-Mataija: Suvremeni koncept domovine – 8. Dani Šime i Ante Starčevića 143

Marina Franić Šimunić: Promišljanja o globalnim promjenama u odgoju i obrazovanju i očuvanju baštine 149

Vanda Babić Galić: Neukrotivi zelenoplavi neuki letači Milana Bošnjaka ili uriječivanje neuriječenog..... 153

3 VRELA..... 157

Maja Pavelić Runje: Drva..... 159

RADOVI

I

Filip Pavelić

filippavelic1@gmail.com; HR – 10 000 Zagreb

Prethodno priopćenje

(primljeno 27. 10. 2023.) (prihvaćeno 10. 1. 2024.)

UDK 338.124.4:314.116(497.562)“17/18“; 347.1(497.562)“17/18“

DOI: 10.15291/ml.4460

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

GLADI I OSKUDICE U SREDNJOJ LICI U DRUGOJ POLOVICI 18. I PRVOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA – ANALIZA DEMOGRAFSKIH POKAZATELJA IZ CRKVENIH MATIČNIH KNJIGA¹

Sažetak

Povijest Like, kao i ostalih krških krajeva naših prostora, obilježena je teškim životom. Ovaj rad analizira trendove nupcijaliteta, fertiliteta i mortaliteta u sedam katoličkih župa Srednje Like i dvije župe Podgorja u razdoblju od 1740. do 1858. godine. Također, dobiveni podatci koriste se kako bi se promotriilo kako je Srednja Lika proživjela dva krizna perioda na razini cijele Europe – osamdesete godine 18. stoljeća i period nakon kraja Napoleonskih ratova (1815. – 1818.). U oba perioda, sinergija društveno-političkih specifičnosti i ekstremnih vremenskih uvjeta djelomično uzrokovanih erupcijama vulkana doveli su do pojave široko raširenih gladi. Situacija u ličkom društvu u navedenim vremenima veoma je suprotna. Osamdesete godine 18. stoljeća jako pogađaju Srednju Liku što potvrđuju i ogromni skokovi mortaliteta te padovi nupcijaliteta te je tijekom cijelog desetljeća prirodni prirast negativan u promatranim župama. Razdoblje nakon Napoleonskih ratova također pogađa ličko društvo, ali ni približno onako žestoko kao što pogađa mnoge krajeve Europe ili neke druge krajeve Habsburške Monarhije. Analiza cjelokupnih trendova potvrđuje kako je Srednja Lika u drugoj polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća demografski tipično predindustrijsko društvo karakterizirano velikim natalitetom i velikim mortalitetom, pogotovo djece.

Ključne riječi: crkvene matične knjige, historijska demografija, Srednja Lika, glad, oskudica

1 Ovaj članak skraćena je druga polovica diplomskog rada „Ekološki čimbenici gladi u Srednjoj Lici u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća“ obranjenog u rujnu 2020. godine na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Diplomski rad nagrađen je nagradom „Ferdo Šišić“ za najbolji diplomski rad na području povijesti u 2020. godini. Tablični prikaz rezultata analize svih matičnih knjiga obrađenih u članku moguće je pronaći u prilogima navedenog rada koji je javno dostupan putem mrežnog repozitorija Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Uvod

Lika je područje Hrvatske koje se još donedavno povezivalo s teškim životom pod utjecajem siromaštva i ekstremnih meteoroloških i geografskih uvjeta. Glad i oskudica povijesni su izazovi s kojima se stanovništvo Like često susretalo dijeleći tako svoju sudbinu s drugim krškim stanovništvom na dinarskom području, a koje je u svojoj knjizi *Kako živi narod: Život u pasivnim krajevima* prije manje od stotinu godina živopisno oslikao Rudolf Bićanić.

Jedan od pristupa istraživanju povijesti gladi i oskudica je analiza matičnih knjiga u dugom trajanju. One predstavljaju jedan od najboljih izvora za istraživanje ranonovovjekovnih gladi zbog toga što prodiru do najširih slojeva stanovništva – u njih bivaju upisani svi katolici određenog prostora kroz knjige krštenih, umrlih i vjenčanih. Francuski povjesničar Pierre Chaunu je za matične knjige sačuvao sljedeću izjavu: „Dvjesto milijuna ljudi u klasičnoj Evropi nije ostavilo drugih tragova svojih života protkanih s nešto malo radosti, mnogo muka i malo nade. Te knjige podsjećaju na najsvečanije trenutke njihova života (rođenje, vjenčanje, sahrana i dr.)“ (Chaunu, 1977: 166). Patentom iz 1784. godine Josip II. na prostoru Habsburške Monarhije rimokatoličkim maticama priznaje državopravni karakter. Matične knjige rimokatolika u Lici, središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji pisane su većinom na latinici, te na latinskom jeziku sve do 1848. godine, iako postoje i nerijetki primjeri matičnih knjiga pisanih na glagoljici te na hrvatskom jeziku (Milić, 2017: 253-254). Jezik i pismo matičnih knjiga često su ovisili o župniku koji ih je vodio.

Što se tiče dosadašnjih istraživanja gladi na prostoru hrvatskih zemalja pomoću matičnih knjiga, izdvajaju se dva imena čiji su radovi i metodološki i istraživački aktualni do današnjih dana – Stjepan Krivošić i Miroslav Bertoša.

Ovaj rad fokusirat će se na prostor Srednje Like, geografskog pojma koji nema potpuno definirane granice. Za tu priliku iskoristit ćemo razmišljanja Dane Pejnovića koji ju definira kao prostor Ličkog polja uz dodatak Perušićkog, Kosinjskog i Lipovog polja na sjeveru te njihov orografski okvir (Pejnović, 1985: 17-18). U sklopu rada koristit ćemo se matičnim knjigama iz župa s prostora Srednje Like, a koje su u promatranom razdoblju pripadale Ličkoj i Otočkoj pukovniji. Uz to, obradit će se i matične knjige iz dviju župa izvan Srednje Like, na prostoru Podgorja kako bi se komparativnom metodom promotriilo jesu li navedeni prostori usporedno proživljavali iste nedaće. Promatrane župe su sljedeće: Bilaj, Gospić, Lički Osik, Perušić, Lički Ribnik, Smiljan, Široka Kula (Srednja Lika) te Cesarica i Karlobag (Podgorje).

Kroz matične knjige istražiti ćemo i predstaviti opće karakteristike nupcijaliteta, fertiliteta i mortaliteta u župama Srednje Like u razdoblju od 1740. do 1858. godine te ćemo kroz trendove dugog trajanja pokušati identificirati godine gladi i oskudice. Također, posebnu pozornost posvetit ćemo kriznim periodima osamdesetih godina 18. stoljeća (1785. – 1787.) te desetih godina 19. stoljeća (1815. – 1818.). Analiza ekoloških i gospodarskih čimbenika gladi i oskudice u Srednjoj Lici u navedenom periodu dostupna je u članku „Gladi u Srednjoj Lici u drugoj polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća – ekološki i gospodarski čimbenici, sposobnost suočavanja i strategije adaptacije“ (Pavelić, 2023.).

Analizirani izvori i izazovi istraživanja

Matične knjige župa i parohija danas su većinski dostupne na mikrofilmovima, ali mnoge su kroz više od dva stoljeća prošle težak put da bi došle do Hrvatskog državnog arhiva – neke su oštećene vlagom, neke umrljane tintom, nekima nedostaju dijelovi papira, a neke su jednostavno izgubljene. Primjerice, za čitav prostor južne Like matične knjige nisu dostupne – dio nije preživio ratove vođene na tim prostorima, a dio je oduzet u vrijeme komunizma (Akmadža, 2008: 116).

Za potrebe ovog rada iskorištene su matične knjige iz devet katoličkih župa. Od devet analiziranih župa njih sedam nalazi se na prostoru Srednje Like, a dvije se nalaze na prostoru Podgorja koje je bilo društveno i trgovački blisko vezano za prostor Srednje Like. Zbog burne ličke povijesti mnoštvo matičnih knjiga nije sačuvano stoga je primarni kriterij u odabiru bio dostupnost – odabrane su one župe u kojima su sačuvane barem dvije vrste knjiga.

Kvaliteta i kvantiteta serija u navedenim župama jako varira. Najdulje serije bile su nam dostupne u župama Karlobag (kršteni i vjenčani od 1740. do 1860., umrli od 1774. do 1861.), Lički Osik (kršteni od 1748. do 1850., vjenčani od 1748. do 1857. s predikdom od 1807. do 1831., umrli od 1748. do 1807.), Lički Ribnik (sve tri knjige od 1740. do 1858.) i Perušić (sve tri knjige od 1740. do 1858.). Nešto kraće serije bile su dostupne za Bilaj (sve tri knjige od 1780. do 1859.), Gospić (vjenčani i umrli od 1789. do 1858., kršteni od 1834. do 1858.) i Cesarica (kršteni od 1797. do 1858., vjenčani od 1795. do 1858., umrli od 1795. do 1840.). Župe Smiljan i Široka Kula imaju puno kraće serije s podacima samo za 19. stoljeće (Smiljan sve tri knjige od 1834. do 1858., Široka Kula sve tri knjige od 1831. do 1858.). Zbog velikih razlika u broju unosa u Karlobagu i Ličkom Ribniku u razdoblju od 120 godina prosjek začetih, vjenčanih i umrlih dva puta je računat (1740-1800, 1800-1860) kako bi se bolje i točnije prikazali višegodišnji prosjeci.

Matične knjige kao povijesni izvor imaju nekolicinu specifičnih nedostataka koji su gotovo univerzalni o kojem se god prostoru radilo. Prije svega, sve promatrane matične knjige do 30-ih godina 19. stoljeća vode se u narativnom obliku. Tek kada se svim župama izdaju univerzalni tablični obrasci s rubrikama za upisivanje podataka pojavljuje se konzistentnost u upisivanju – do tada, količina podataka u matičnim knjigama odraz je samo župnikove volje.

Prilikom promatranja nataliteta primarni izazov predstavlja činjenica da se radi o matičnim knjigama krštenih. Iako su se sva djeca krstila neposredno nakon rođenja, u matičnim knjigama ne postoje zapisi o točnoj starosti djece koja su krštena. Radi se o važnom podatku zbog pitanja dječjeg mortaliteta – u tim knjigama nisu zapisana mrtvorodena djeca, a upisivanje živorođene djece koja preminu prije krštenja je također upitno (Krivošić, 1988: 16).

Što se matičnih knjiga vjenčanih tiče, najčešći problem odnosi se na datum upisa vjenčanja. U predmodernim društvima ovisnima o poljoprivredi kalendar radova bitno određuje termine u kojima se sklapaju brakovi. Pridodaju li se tome religijski razlozi koji su vjenčanja u Korizmi i Došašću učinili veoma rijetkim dolazi do dominacije određenih mjeseci, termini postaju prenatrpani pa u matičnim knjigama piše da se veliki broj vjenčanja dogodio na isti dan. Primjerice, u župi Perušić župnik je zapisao da je dana 24. studenog 1856. godine vjenčao 50 parova što je objektivno nemoguće. Puno je vjerojatnije da je župnik vodio zasebnu evidenciju napovijedi na misama koje prethode vjenčanju te je naknadno zapisivao sva vjenčanja pod iste datume (Krivošić, 1988: 16).

Matične knjige umrlih vjerojatno su najproblematičnije. Prije svega, zapisi o uzroku smrti su nekonzistentni i u Lici se počinju temeljitije voditi tek u tridesetim godinama 19. stoljeća. Do tih godina rijetki se župnici upuštaju u dijagnozu uzroka smrti osim kada se radi o iznenadnim smrtima prilikom kojih pokojniku nije dan sakrament bolesničkog pomazanja. To znači da se ne upisuju niti uzroci smrti poput gladi ili bolesti. Također, župnici jako rijetko upisuju vojnike poginule na dalekim bojištima što je izrazito bitno za krajiško društvo čiji su muškarci u promatranom vremenu odlazili u ratove diljem Europe. S druge strane, umrli u bitkama koji su se vodili u blizini ili na prostoru Like (primjerice bitka kod Bilaja 1809. godine) ipak su češće zapisani. Podatke o umrlima u dalekim ratovima lakše bi bilo dobiti kroz promatranje knjiga vjenčanih i analiziranje broja udovica u poslijeratnim godinama što je tema otvorena za buduća istraživanja. Još jedan problem kod knjiga umrlih jest dob pokojnika koja je veoma upitna. Kod umrle djece župnici često ne upisuju godine niti spol, pišući umjesto toga samo „proles“

ili „*innocens*“. Ukoliko ime nije navedeno ili je nečitljivo, nemoguće je ustanoviti spol djeteta. Stanje se donekle popravlja nakon intervencija u drugoj polovici 18. stoljeća kada su se u svrhu populacijske politike središnjih vlasti odlučile koristiti matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih (Skenderović, 2010: 78). Osim toga, župnici su nepouzdana i po pitanju dobi odraslih pokojnika, najčešće pogađajući dob i zaokružujući na najbližu desetice (Krivošić, 1988: 16-17).

Osim navedenih propusta koji se tiču sadržaja, postoje i objektivni nedostaci praktične naravi. Analizu matičnih knjiga često otežavaju velike oscilacije u rukopisima župnika – od gotovo kaligrafskih rukopisa do neurednih ili izbljedjelih zapisa. Nerijetki su i sve nesigurniji i neuredniji zapisi župnika koje u određenom vremenskom periodu zamjenjuje novi rukopis. U najgorim slučajevima prilikom smrti starog župnika i početka sustavnog vođenja evidencije novog župnika izgubljenim bivaju određeni mjeseci, a ponekad i čitave godine (Krivošić, 1988: 16-18).

Metodološki okvir analize matičnih knjiga

Metodološki, za proučavanje gladi najkorisnije su matične knjige vjenčanih – „(...) pravi i jedini izvor za kronologiju i geografiju gladi u našim krajevima u prošlosti“ (Krivošić, 1988: 18). Ovakav sud Krivošić iznosi na temelju više faktora – prije svega, za razliku od rađanja i smrti, ljudi ipak slobodnom voljom promišljaju i biraju kada će se vjenčati. Organizacija vjenčanja i proslave istoga veliki je poduhvat u ekonomskom smislu, a u razdoblju gladi jednostavno nije bilo hrane za velike svadbene gozbe koje su bile uobičajene. Stoga s padom poljoprivrednih prinosa i oskudicom redovno dolazi i do pada godišnjeg broja vjenčanja, prije svega zbog nemogućnosti organiziranja svadbe koja je predstavljala veliki trošak (Krivošić, 1991: 17). Pad broja vjenčanja ovisan je o padu prinosa prehrambenih proizvoda i nestašicama vina, izrazito važnom namirnicom na svadbi, ili drugim problemima ekonomske naravi poput nedostatka novca za otkup mladenke. Prilikom pada karakterističan je i kompenzacijski period koji se javlja nakon krize, a u kojem je primjetan nagli skok broja godišnjih vjenčanja na iznadprosječne razine. Osim navedenoga, period gladi ne utječe povoljno na libido što se osim po padu broja vjenčanja odražava i na padu fertiliteta (Krivošić, 1988: 19-25).

Razdoblja gladi moguće je pratiti kroz oscilacije u broju rođenih (odnosno krštenih). S obzirom na to da fertilitet pada u periodima gladi s određenim vremenskim odmakom, zahvalno je pratiti i broj začeca „oduzimanjem“ devet mjeseci od datuma rođenja. Bertoša smatra da uzroke pada fertiliteta treba tražiti u kombina-

ciji više faktora: povećanom broju spontanih pobačaja zbog nedostatne prehrane, smanjenju spolnih odnosa zbog slabosti i bolesti te kontraceptivnim metodama u vremenima krize (Bertoša, 1989: 34). Dodatni faktori koji mogu utjecati na pad broja rođene djece su i potreba za čuvanjem energije potrebne za preživljavanje i obavljanje nužnih poslova te migracije gladnog stanovništva „trbuhom za kruhom“ koje odvajaju supružnike na kraći ili dulji niz godina (O’Grada, 2009: 100).

Što se mortaliteta tiče, o demografskoj krizi može se govoriti u onom trenutku kada broj preminulih postane dvostruko veći od prosjeka (Krivošić, 1988: 23). Valja naglasiti kako između povećanja smrtnosti i oskudice, odnosno gladi, ne možemo staviti znak jednakosti. Iako je nedostatak hrane glavni razlog povećanom broju smrti u periodima porasta mortaliteta, izravan uzrok rijetko je glad. Uzroci smrti u vrijeme prehrambene oskudice mogu se podijeliti na dvije skupine – jednu vezanu za samu prehranu, a drugu vezanu uz promjene u životima i društvima koje glad stvara. Prva skupina uključuje smrt od gladi, ali i svih mogućih bolesti probavnog trakta do kojih dolazi zbog smanjenog imuniteta uzrokovanog dugotrajnom malnutricijom te trovanja različitom zamjenskom hranom za kojom ljudi posežu u trenucima krize. Druga skupina odnosi se na smrti vezane uz migracije uzrokovane glađu, razbojništvu, ali i na pad osobne higijene i imuniteta koji dolaze sa siromaštvom i glađu. U ovu skupinu ubrajaju se i epidemije bolesti koje nisu izravno vezane za stres probavnog sustava uzrokovanog glađu poput kolere, gripe ili malarije (O’Grada, 2009: 103).

Kao što ne valja poistovjetiti povećanu smrtnost s glađu, tako bi greška bila i izostanak skoka u mortalitetu nazvati izostankom gladi. Glad može pogoditi samo određenu skupinu ljudi, onu najsiromašniju, što se u kontekstu proučavanja mortaliteta ne mora odraziti izraženim povećanjem broja smrti. Analiza matičnih knjiga nije uvijek u mogućnosti otkriti nam ovakvu glad jer u njima nema indikatora socio-ekonomskog statusa, osim eventualnih upisa „*pauper*“ koje ponekad nalazimo. Također, s obzirom na to da u periodima gladi približno 10 % stanovništva luta u potrazi za hranom, njihove smrti rijetko bivaju zapisane u matičnim knjigama mjesta iz kojih potječu što može dati iskrivljenu sliku o razini pogođenosti određenog prostora (Bertoša, 1989: 27). Dodatni faktori koji potencijalno utječu na porast stope smrtnosti su klimatski čimbenici (pogotovo ekstremno niske ili visoke temperature) te ratna zbivanja (neposredno ili posredno putem manjka raspoloživih ljudi za obradu zemlje, bolesti ili ratnih razaranja).

Prilikom analize mortaliteta kroz matične knjige fokusirat ćemo se prvenstveno na otkrivanje kriza mortaliteta. Prema definiciji Livija Baccija koju kori-

sti i Bertoša, o krizi mortaliteta govori se kada krivulja određene godine dosegne najmanje 50 % više od „normalnih“ uvjeta. Izračun se dobiva uspoređujući mortalitet krizne godine s višegodišnjim prosjekom umrlih, isključujući pri tome krizne godine. Pri tome se razlikuju male krize mortaliteta (porast oko 50 %) i velike krize mortaliteta (porast 100 % i više) (Bertoša, 1989: 8). Metodom računanja koju ćemo mi koristiti, a u kojoj je prosjek predstavljen indeksom od 100 %, male krize mortaliteta mogu se prepoznati indeksom iznad 150 %, a velike krize mortaliteta indeksom iznad 200 %.

Prirodna kretanja stanovništva Srednje Like

Karlovački generalat u sklopu kojeg su se nalazile Lička i Otočka pukovnija, u drugoj polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća karakterizira veliki porast broja stanovnika – od 1746. do 1859. godine zabilježen je rast od skoro 200.000 duša, odnosno od 93.978 do 288.330 stanovnika. Taj rast ipak nije pravocrtan, već oscilira – rast u vremenima mira i dobrih uroda, pad u vremenima rata i loših uroda. Veliki gubici krajiških postrojbi u ratnim zbivanjima od Sedmogodišnjeg rata do kraja Napoleonskih ratova ostavili su svoj danak na stanovništvo, kako na mortalitet tako i na pad broja začeca. Od 1815. nadalje broj stanovnika silovito raste (Kaser, 1997: 46, 49).

Što se stanovništva Srednje Like tiče, jedini točan podatak donosi nam Fras 1830. godine koji tvrdi kako na promatranom prostoru podno Velebita živi 38.283 ljudi, odnosno 27,3 stanovnika po kvadratnom kilometru (Fras, 1988: 151-173, 255). Prosječna veličina obitelji u istom razdoblju na tom prostoru iznosila je između 9 i 13 članova (Kaser, 1997: 170-171).

Analiza stanovništva po spolu i dobi upućuje nas kako je većina stanovništva bila iznimno mlada što je posljedica kombinacije visokog nataliteta i mortaliteta te ratnih stradanja koja su odnosila živote. Početkom 19. stoljeća gotovo polovica stanovništva bila je mlađa od 16 godina (Kaser, 1997: 53). Postotni udio dječaka u muškom stanovništvu, odnosno omjera muškaraca i žena uvelike variraju, ovisno o vojnim zbivanjima (Roksandić, 1988: 24-28).

Sudeći prema svim navedenim podatcima, stanovništvo Srednje Like u promatranom razdoblju predstavlja standardno društvo predindustrijskog doba, s visokom razinom mortaliteta koji se kompenzira još višom razinom nataliteta (Kaser, 1997: 52). Obitelji su velike, a stanovništvo je mlado što ukazuje na veliki broj djece koja se rađa. U tom velikom broju novorođenčadi tražit ćemo i najveći broj smrtnih slučajeva u promatranim župama. Michael Flynn tvrdi kako su glav-

ni demografski čimbenici predindustrijskih društava (Cotts Watkins, Menken, 1985: 647-648):

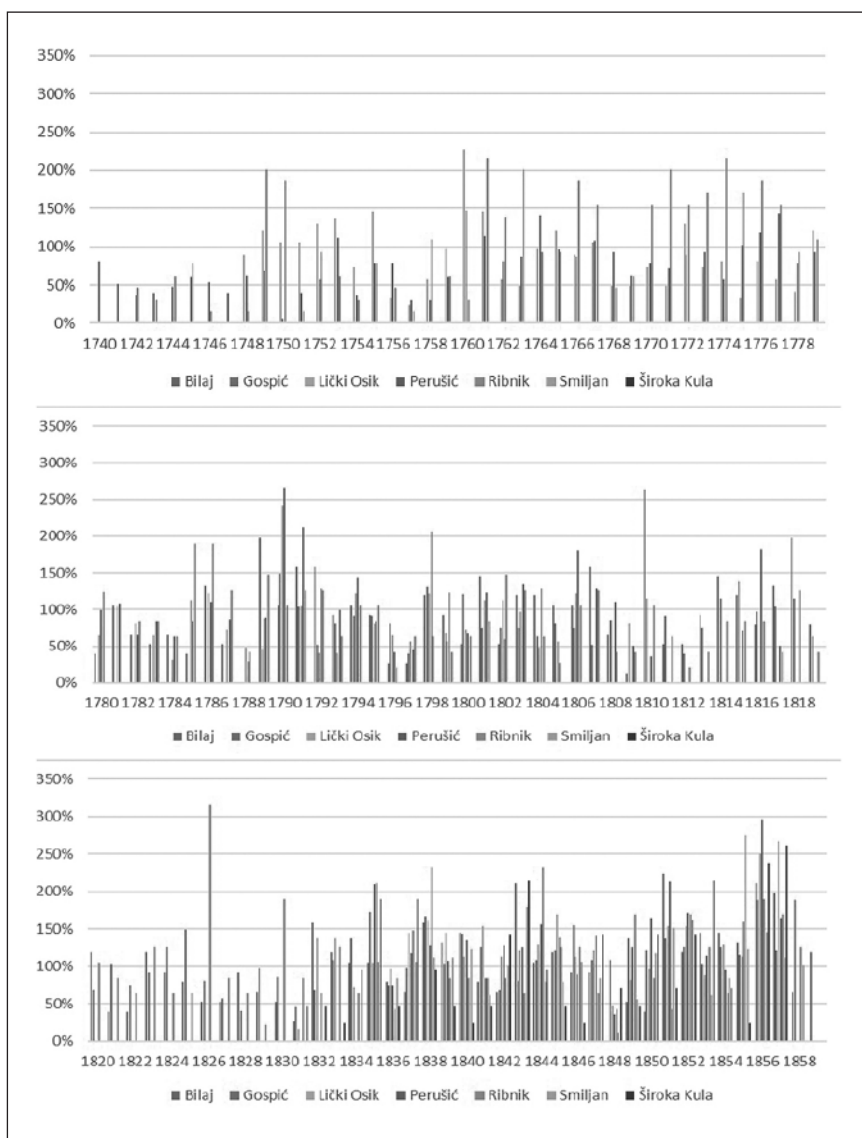
1. drastične oscilacije mortaliteta u kratkim razdobljima,
2. niska razina očekivanog života,
3. visoki mortalitet dojenčadi i djece,
4. teški udarci zaraznih bolesti.

Onodobni narativni izvori kao najteže godine za stanovništvo Karlovačkog generalata izdvajaju sljedeće godine: 1762., 1764., 1774., 1784., 1785., 1802., 1803., 1808., 1815., 1816., 1828., 1829. i 1848. (Pavelić, 2023: 40).

Nupcijalitet u župama i parohijama Srednje Like

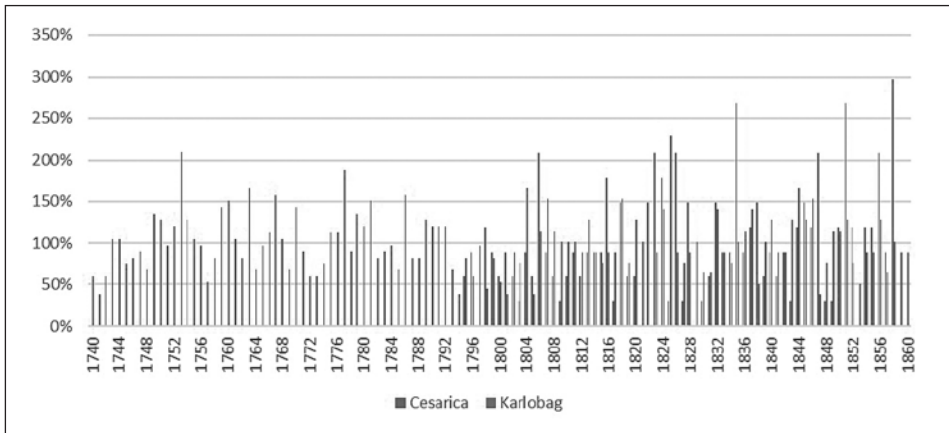
Promatranje kretanja nupcijaliteta u župama Srednje Like započet ćemo skupnim pregledom oscilacija broja vjenčanih u svim obrađenim župama, iskazano postotcima u odnosu na prosjek svake župe zasebno – indeks od 100 % označava broj vjenčanja jednak prosjeku u toj župi. Izazov prilikom analize predstavljaju nejednake serije upisa, pa do 1779. godine imamo samo tri analizirane župe, od 1780. do 1830. godine između tri i pet župa i tek od 1835. godine svih sedam analiziranih župa. Obzirom na neujednačenost serija zbog manjka dostupnih podataka ne možemo ovakav grafikon napraviti s apsolutnim ili kumulativnim brojkama. Zbog dugog promatranog perioda (1740. – 1860.) grafikon će biti podijeljen na tri dijela.

Iz navedenog grafikona koji pokazuje stanje u svim župama moguće je identificirati godine u kojima se pojavljuje univerzalni pad broja vjenčanja. Prva takva godina koju možemo identificirati je 1757., odmah pri početku Sedmogodišnjeg rata, kada broj vjenčanih u Ličkom Osiku, Perušiću i Ribniku pada na samo 24, 30 i 15 % višegodišnjeg prosjeka. Smanjeni broj vjenčanja nastavio se do 1760. i 1761. kada je vidljiv veliki porast kompenzacijske naravi – u jednoj od te dvije godine broj vjenčanja u navedenim župama iznosio je i duplo više od prosjeka. Gotovo cijele 80-e godine 18. stoljeća karakterizira mali broj vjenčanja što se kompenzira u periodu od 1789. do 1791. godine. Sljedeće krize vjenčanja vidljive su 1796. i 1797. godine, pa zatim od 1809. do 1812. godine. Potom slijedi razdoblje od 1827. do 1831. godine u kojem sve proučavane župe pokazuju pad broja vjenčanja. Nakon kompenzacijskog perioda, pa sve do kraja proučavanog razdoblja broj vjenčanja postaje stabilan uz iznimku 1848. godine. Promotrimo kretanje broja vjenčanja u župama u Podgorju.

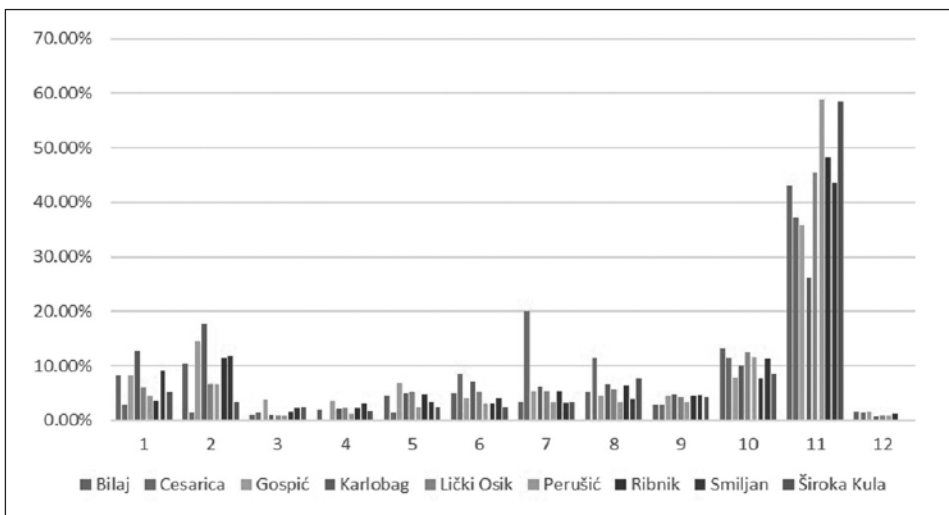
Odstupanja ukupnog broja vjenčanih od višegodišnjeg prosjeka izraženo u postotcima (prosjek odgovara 100 posto).

Iz matičnih knjiga vjenčanih u Karlobagu možemo detektirati nekoliko kriznih perioda kada je broj vjenčanja u 18. stoljeću na tom prostoru prepolovljen – 1757., 1772. – 1773., a zanimljivo je kako broj vjenčanih župe Karlobag ne pokazuje veće utjecaje krize 80-ih godina 18. stoljeća. S druge strane, od 1795. do 1804.

Odstupanja ukupnog broja vjenčanih od višegodišnjeg prosjeka izraženo u postotcima (prosjek odgovara 100 posto).

godine broj vjenčanih u župama Karlobag i Cesarica uglavnom je ispodprosječan, te u nekim godinama doseže jedva trećinu normalne razine. Kriza 1808. do 1812. vidljiva je samo na prostoru župe Cesarica, a prvi sljedeći krizni period u obje župe predstavljaju 1819. i 1830. – 1831. godina. Od tog razdoblja nadalje pad u obje župe bilježimo još samo 1848. godine. Već se i površnim pregledom može ustanoviti kako su se krize vjenčanja u Srednjoj Lici i Podgorju razlikovale u svojim periodima i trajanju.

Kretanja vjenčanih prema mjesecima u promatranim župama

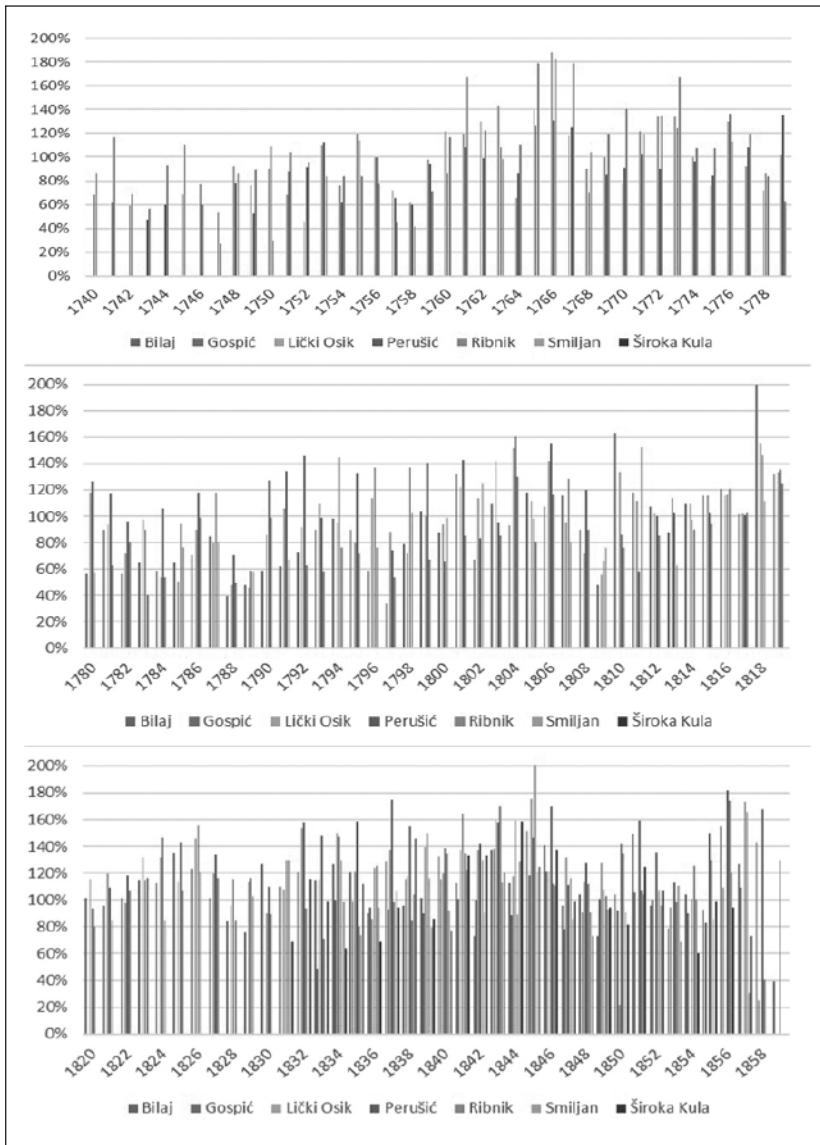
Sudeći prema analizi sezonskog kretanja broja vjenčanja u Srednjoj Lici i Podgorju, stanovništvo se dominantno običavalo ženiti u mjesecu studenom. Tada su gotovi svi nužni poljoprivredni radovi i ekonomska je situacija najbolja – hrana je dostupna, a i pune se zalihe vina. Ako je godina bila dobra, u studenom se mogao očekivati veliki broj vjenčanja. Osim u studenom, vjenčanja su se u nešto većem broju obavljala i u listopadu, siječnju te veljači. U prosincu je broj vjenčanja bio minimalan, kao i u ožujku i travnju, što se poklapa s periodima Došašća i Korizme.

Začeca u župama Srednje Like

Broj rođenih, odnosno broj začeca koji posredno možemo izračunati oduzimanjem devet mjeseci od termina rođenja, također je jedan od indikatora kriza. Stoga ćemo pristupiti preglednoj analizi broja začeca kroz promatrani period u odnosu na prosječni broj začeca kroz dugogodišnje razdoblje. Problem nam je već poznat – nejednake serije zbog kojih ne možemo predstaviti kumulativne podatke već samo relativne oscilacije u odnosu na prosjek izračunat za svaku župu posebno. Potrebno je naglasiti kako metoda računanja broja začeca oduzimanjem devet mjeseci od unosa u knjigu krštenih nije savršena, iako je jedina kojom raspolazemo. Naime, u ekstremnim situacijama poput bolesti i velikih nanosa snijega ili jednostavno spriječenosti župnika, krštenja su mogla kasniti u odnosu na rođenje. Također, dio djece mogao je biti rođen preuranjeno, pogotovo u vremenima oskudice.

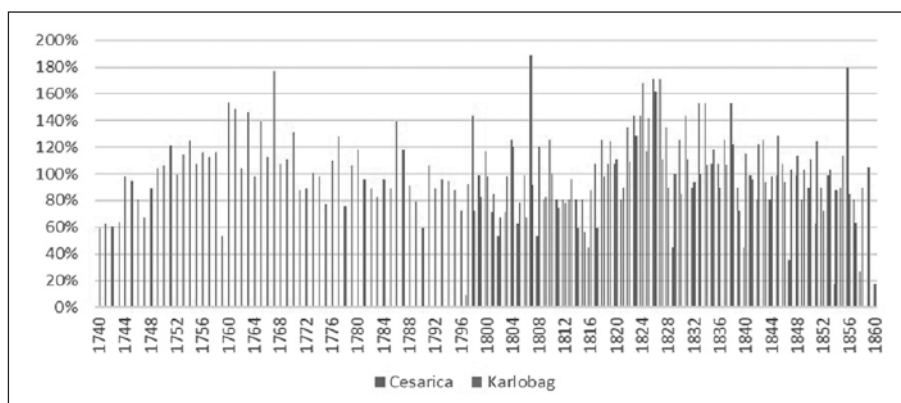
Kao i pri analizi nupcijaliteta i u ovim grafikonima moguće je izvući pojedine zakonitosti kojima je u navedenom periodu bio podložan prostor Srednje Like. Sudeći prema podacima možemo zaključiti kako je broj začeca u ličkom društvu u principu bio na stabilnoj razini, bez većih oscilacija. Najveći padovi dešavaju se u ratnim godinama – 1757. i 1758., 1788. i 1789., 1797. ili 1809. kada muškarci odlaze na bojišta. Osim navedenih godina jedini period koji se ističe općim padom začeca je onaj 80-ih godina 18. stoljeća.

Na prostoru Podgorja veliki padovi broja začeca kudikamo su rjeđi od onih u Srednjoj Lici, što je potencijalno moguće povezati s općim boljim stanjem na navedenom prostoru zbog blizine mora – trgovački procesi su dostupniji, legalne i ilegalne ekonomske mogućnosti također, a more služi i kao dodatni izvor prehrane. Na prostoru župe Karlobag u 19. stoljeću jedine velike padove bilježimo 1759. godine u jeku Sedmogodišnjeg rata i 1790. godine za vrijeme Austro-turskog rata. Kao i kod analize knjiga vjenčanih, primjećujemo da ne dolazi do većeg pada

Odstupanja ukupnog broja začelih od višegodišnjeg prosjeka izraženo u postocima (prosjeak odgovara 100 posto).

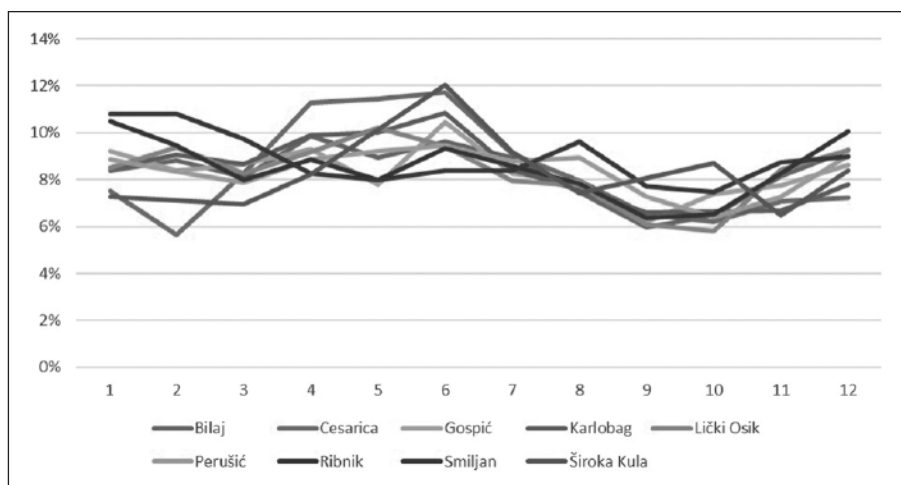
80-ih godina 18. stoljeća. Pad začeca bilježimo još 1802. godine te u razdoblju od 1811. do 1817. godine kada pad u većini godina nije velik, ali je konstantan te broj začelih u obje župe rijetko prelazi 80 % normalnog broja. Nakon toga pad broja

Odstupanja ukupnog broja začeta od višegodišnjeg prosjeka izraženo u postotcima (prosjek odgovara 100 posto).

začeca vidi se u pojedinačnim godinama i nikada u obje župe istodobno, a vezan je za gladi 1829. i 1847. godine te epidemije kolere 1854. i 1858. godine.

Što se tiče kretanja broja začeca po mjesecima, analiza datuma krštenja pokazuje kako sve promatrane župe prate isti trend začeca. Najveći broj začeca događa se u proljeće, od travnja do lipnja, kada je najveći postotak začeca – 10 %. S druge strane, najmanji broj začeca događa se u rujnu i listopadu i poklapa se s najintenzivnijim radovima u polju o kojima ovisi čitavo društvo.

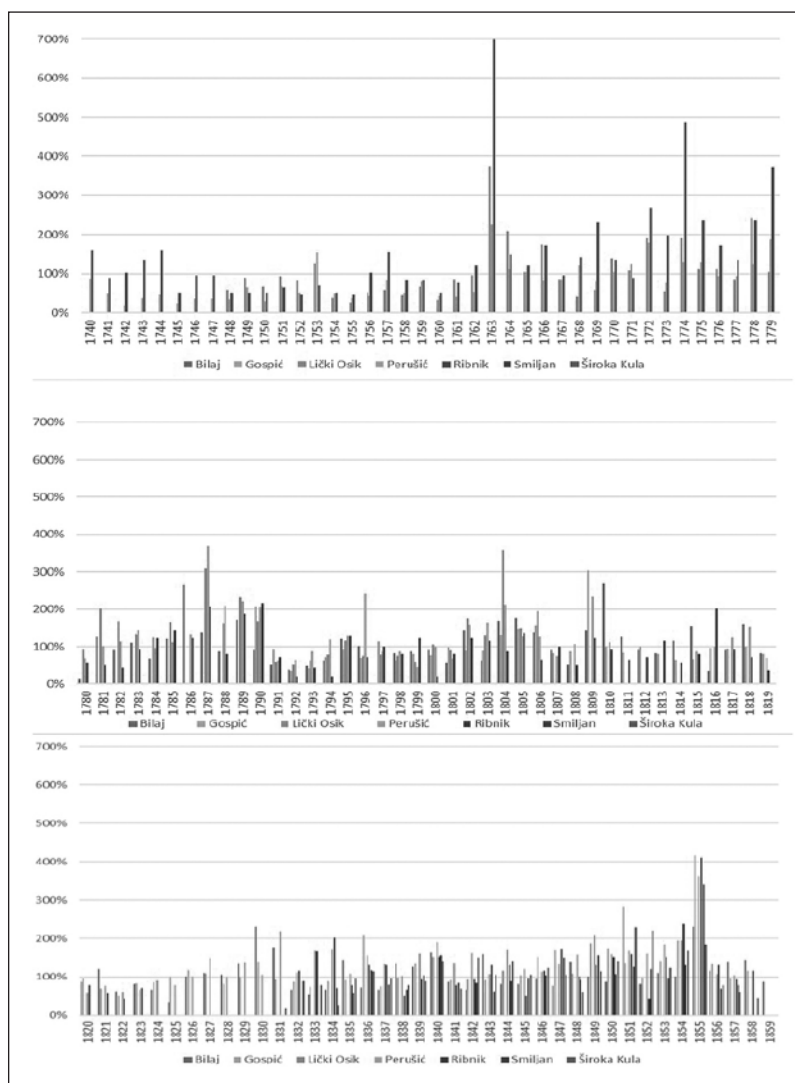

Kretanja začeta prema mjesecima u promatranim župama

Mortalitet u župama Srednje Like

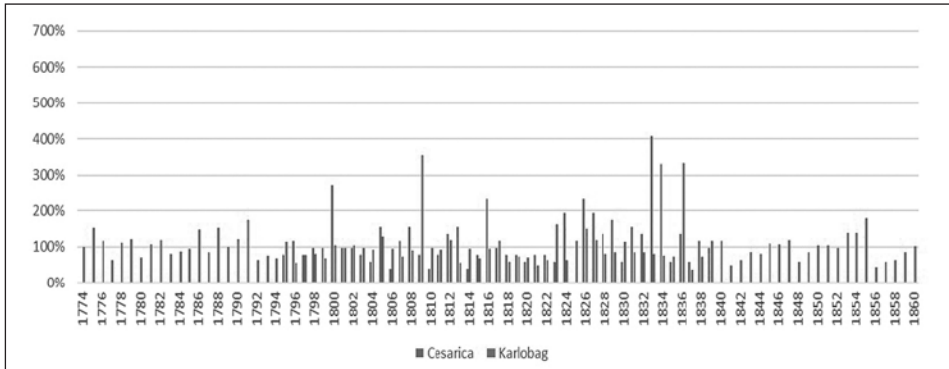
U društvu Srednje Like male krize mortaliteta (od 150 do 200 %) prosječnog broja smrti bile su česte pojave te od 1770. godine nadalje gotovo da ne postoji godina u kojoj barem jedna župa nije proživljavala povećani broj umrlih. Također, moguće je inicijalno ustvrditi i godine najgorih kriza mortaliteta koje su se pojavile u župama Srednje Like u kojima je smrtnost u pojedinim župama dosegala i preko 300 % prosječnih vrijednosti – 1763., 1774., 1779., 1787., 1804., 1809. te 1855. U navedenim velikim krizama mortaliteta najgore je prošla župa Lički Ribnik čiji je mortalitet 3 puta u 16 godina (1763., 1774., 1779.) iznosio preko 350 %. Prije daljnje analize moramo skrenuti pozornost na nekoliko nedostataka donjeg grafikona – od sedam župa analiziranih na prostoru Srednje Like (bez Cesarice i Karlobaga u Podgorju), niti u jednom trenutku nemamo istodobno dostupne podatke za sve župe. Do 1779. godine dostupni su nam podatci samo za tri župe (Lički Osik, Perušić, Ribnik), od 1780. do 1810. godine dostupni su nam podatci za četiri ili pet župa, zatim od 1810. do 1831. samo za dvije ili tri župe da bi se nakon tih godina broj analiziranih župa popeo na šest. Usprkos tome, možemo uočiti određene trendove u kretanju smrtnosti.

U ranoj fazi matičnih knjiga nepouzdana su upisi mrtve djece što je vidljivo iz grafikona 8. – do 1760. godine broj upisane djece u knjigama mrtvih izrazito varira, puno više nego što je očekivano u odnosu na opću smrtnost (od godina gdje nije zapisano niti jedno dijete do godina u kojima broj preminule djece čini i preko 50 % svih umrlih). Nakon 1760. godine te brojke ipak se stabiliziraju i počinju varirati u očekivanim intervalima koji se nastavljaju sve do kraja promatranog razdoblja. Iz tog razloga nemoguće nam je sa sigurnošću detektirati potencijalne krize smrtnosti u tom periodu – iz suženih podataka možemo pretpostaviti da su 1740., 1744., 1757. i 1760. bile teške godine za stanovništvo Srednje Like. Od 1763. godine, kada se pojavljuje porast mortaliteta koju možemo nedvojbeno potvrditi, do 1790. godine primjetno je razdoblje visokog mortaliteta. To je očito u 80-im godinama 18. stoljeća kada smrtnost često oscilira između 150 i 200 % prosječnih brojki. Zadnje desetljeće 18. stoljeća karakterizira pad mortaliteta koji se ponovno uzdiže u razdobljima od 1802. do 1806. godine, zatim 1809. i 1810. godine te 1815. i 1816. godine. Ponovni rast događa se početkom 1830-ih godina, ali njega, za razliku od prethodnih razdoblja karakterizira stabilnost koju prekidaju samo povremene epidemije bolesti poput kolere 1835. i 1836., odnosno u periodu od 1854. do 1856. godine.

Odstupanja ukupnog broja umrlih od višegodišnjeg prosjeka izraženo u postocima (prosjeak odgovara 100 posto).

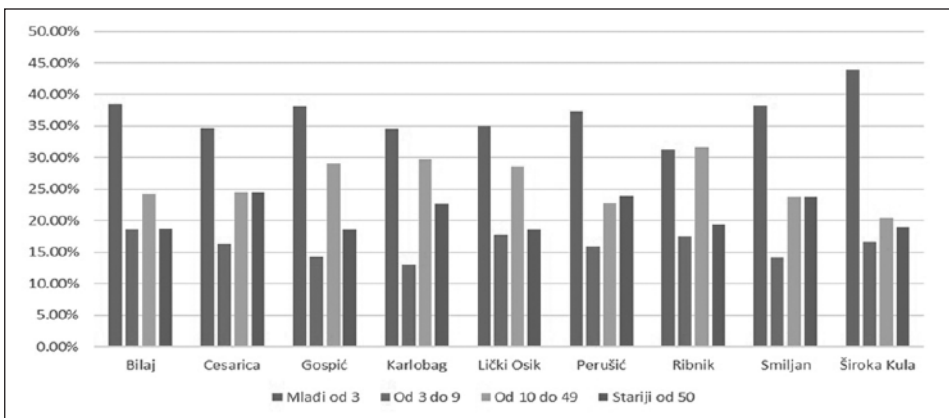
Usporedbe radi, prikazat ćemo i grafikon kretanja mortaliteta u župama Podgorja za godine koje su nam dostupne (Karlobag 1774. – 1860., Cesarica 1795. – 1839.). Iz njega je vidljivo kako je Karlobag 80-e godine 18. stoljeća prošao samo s manjim krizama mortaliteta, a kraj 18. stoljeća karakterizira pad mortaliteta kao i u Srednjoj Lici. U periodu do 1820. godine mortalitet je stabilan uz povremene izražene skokove – 1800. (Cesarica 272 %), 1809. (Karlobag 353 %) i 1816. (Cesarica 234 %).

Odstupanja ukupnog broja umrlih od višegodišnjeg prosjeka izraženo u postocima (prosjek odgovara 100 posto).

Za razliku od Srednje Like, Podgorje karakterizira skok mortaliteta u razdoblju od 1824. do 1836. godine, završno s epidemijom kolere koja je poharala Karlobag u kolovozu potonje godine.

Što se dobne strukture svih umrlih na promatranom prostoru Srednje Like i Podgorja tiče, zamjetna je dominacija najmlađe životne dobi. Ona u svim župama iznosi preko 30 %, a maksimum se nalazi u Širokoj Kuli gdje djeca u dobi do napunjene tri godine živote iznose 44 % umrlih. Starija djeca do 10 godina života u svim župama čine između 13 i 19 % umrlih. Zrelo stanovništvo čini od 20 do 32 % svih umrlih, a staro stanovništvo preko 50 godina čini od 18 do maksimalno 25 % umrlih što je u skladu s Kaserovom tezom kako je životni vijek vojnokrajškog stanovništva bio kratak (Kaser, 1997: 52).

Dobna struktura umrlih prema dobi u promatranim župama

Kratki osvrt na dva razdoblja europske gladi

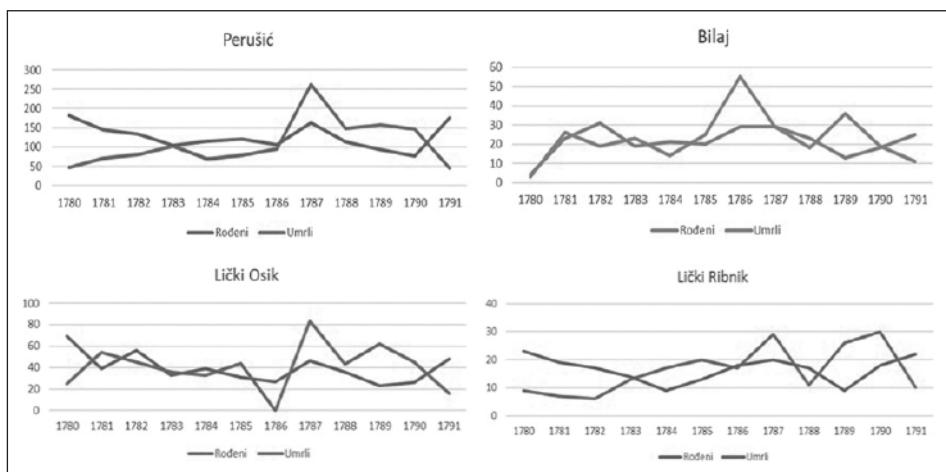
Osamdesete godine 18. stoljeća

Period osamdesetih godina 18. stoljeća ostao je zapamćen po gladi na području čitave Hrvatske, ali i Europe. Jedan od okidača gladi bila je erupcija vulkana Laki 9. lipnja 1783. godine. Sumporni plinovi erupcije ušli su u troposferu te su se ubrzo proširili po sjevernoj polutci, a ova erupcija ostala je zapamćena po fenomenu „suhe magle“ koja se raširila diljem Europe, mjestimično praćena jakim mirisom sumpora. Izmaglica i kisele kiše uništavale su urode (Danska, Švedska, Engleska), a mjestimično je zabilježen i vizualni efekt prilikom kojeg je sunce bilo crvene boje. Narednih godina zabilježen je izraženi pad prosječnih ljetnih, zimskih i godišnjih temperatura na cijeloj sjevernoj polutci (Thordarson, Self, 2003: 9, 17). Na prostoru današnje Republike Hrvatske, zapisi iz Makarske i Živogošća govore o velikoj tmuni koja je pala na zemlju u lipnju 1783. godine, a zapis iz Osijeka govori o gustoj magli 20. lipnja koja se ne pamti u to doba godine (Kužić, 2006: 9-12).

Srednja Lika u taj period ušla je nakon Rata za bavarsko nasljeđe i proživljenih relativno stabilnih 15 godina s kratkotrajnim periodima gladi i oskudice. U ovom razdoblju promatrat ćemo matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih u četiri župe Srednje Like (Bilaj, Lički Osik, Perušić, Lički Ribnik) i Karlobagu. U župi Lički Osik nedostaju podatci o umrlima 1786. godine.

Prva veća kriza osamdesetih godina događa se 1782. godine kada prostor Like pogađa dugačka i oštra zima na koju se nadovezala suša u ljetnim mjesecima (Kaser, 1997: 98). U Srednjoj Lici utjecaj tih vremenskih neprilika vidljiv je iz pada broja vjenčanja koji je u sve četiri župe ispodprosječan – u Bilaju i Perušiću iznosi 66 %, u Ličkom Osiku 81 %, u Ribniku 84 %, a potencijalna oskudica odrazila se i na Karlobag sa 74 % vjenčanja.

Veliki broj smrti u Perušiću u prvim mjesecima sljedeće godine također možemo povezati s tom sušom. Neuobičajeni i teški vremenski uvjeti nastavljaju se narednih godina – 1783. je velika suša i cijelo ljeto vlada velika „čađa“, vjerojatno istovjetna „tmuni“ koja se spominje u makarskim ljetopisima, po svemu sudeći posljedica erupcija vulkana Laki na Islandu (HR-HDA-881-ZR, 614, 11v). Sljedeća 1784. godina obilježena je velikim ekstremima – snijeg je padao do svibnja da bi zatim ljeto bilo jako sušno s prvim padalinama tek u kolovozu. Te padaline umjesto nade donijele su daljnju muku – već u rujnu započelo je izrazito hladno vrijeme sa snijegom koji je prekrrio Liku sve do travnja 1785. godine. Tek se ljeto 1785. moglo opisati blagorodnim, a zadnji val teških vremenskih uvjeta predstavlja sni-

Odnos rođenih i umrlih u župama Perušić, Lički Osik, Lički Ribnik, Bilaj (1780. – 1791.), apsolutne brojke

jeg u rujnu 1786. godine (HR-HDA-881-ZR, 614, 9r; Buczynski, 2011., 53). Zbog teških vremenskih uvjeta tih godina umire mnogo stoke što krajišnicima otežava obradu zemlje i time ih dodatno osiromašuje (Kaser, 1997: 98).

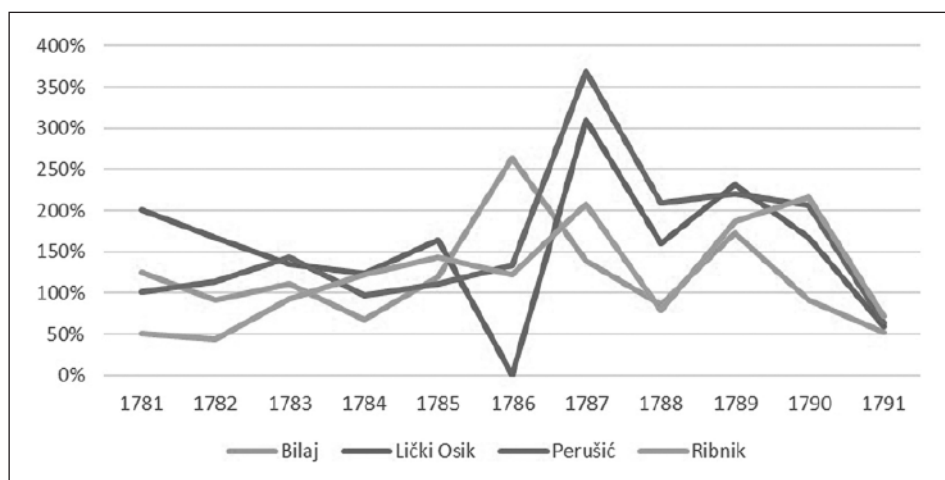
Sudeći prema grafikonima koji pokazuju odnos broja rođenih i umrlih u župama Srednje Like, stanovništvo je glad i oskudicu uspješno trpjelo u navedenim teškim godinama, prije svega ulaskom u svojevrzni „konzervacijski“ model života – pada broj začeca, a time se posljedično ograničava i broj umrlih – on u periodu od 1784. do 1786. ulazi u granice krize mortaliteta samo u Ličkom Osiku 1785. (64 % više umrlih od prosjeka) i Bilaju 1786. (164 % više od prosjeka). Drugo objašnjenje pruža nam zapis župnika iz Ribnika koji u knjizi umrlih navodi osmero ljudi koji su krenuli u Banat i Bosnu, odustali, te na putu umrli (Župa Lički Ribnik, Knjiga umrlih, 1785.). Koliko je još takvih slučajeva bilo, ne možemo znati. Ipak, definitivno znamo kako glad u Srednjoj Lici na naplatu dolazi 1787. godine.

Te godine sve župe osim Bilaja bilježe porast umrlih koji se može smatrati velikom krizom mortaliteta – u Ribniku je broj upisa 108 % veći od prosjeka, u Ličkom Osiku 209 %, a u Perušiću zastrašujućih 269 %. Potvrđuje se teza o gladi koja najjače udara u svojem dugom trajanju. Zapis perušićkog župnika koji na kraju godine piše kako se ne pamti godina u kojoj je toliko ljudi u njegovoj župi preminulo i u kojoj su ljudi tako konstantno bili zakapani, najbolje opisuje težinu situacije (Župa Perušić, Knjiga umrlih, 1787.).

Kretanje umrlih po mjesecima u župama Bilaj, Lički Osik,
Perušić i Lički Ribnik u razdoblju 1784. – 1787.

ŽUPA	MJESEC/ GODINA	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ZBROJ UMRLIH
Bilaj	1784.	0	4	0	0	1	1	2	1	2	0	2	1	14
	1785.	1	1	2	5	3	1	5	0	4	2	0	1	25
	1786.	4	1	3	5	5	5	4	8	4	1	4	11	55
	1787.	7	8	3	2	2	1	0	3	1	2	0	0	29
Lički Osik	1784.	2	1	3	4	5	0	0	5	3	4	4	2	33
	1785.	0	0	5	5	3	4	0	6	8	9	4	0	44
	1786.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	0
	1787.	27	18	10	4	2	1	2	2	6	4	2	5	83
Perušić	1784.	9	4	5	2	2	2	1	18	13	6	3	4	69
	1785.	5	5	10	10	5	5	5	1	5	9	8	11	79
	1786.	9	7	7	8	2	6	4	7	8	9	8	20	95
	1787.	45	29	16	6	6	9	9	16	21	33	28	45	263
Lički Ribnik	1784.	0	3	6	4	0	0	0	0	1	1	0	2	17
	1785.	1	0	3	0	1	2	2	0	1	0	0	10	20
	1786.	2	3	0	0	0	0	0	0	6	2	0	4	17
	1787.	5	6	2	2	2	0	1	2	5	1	2	1	29

Rothenbergh smatra kako je upravo teška glad koja je pogodila Karlovački generalat tih godina utjecala na želju Josipa II. da se ličke krajišnike poštedi u Austrijsko-turskom ratu (1788. – 1791.), dok Balić citirajući Bacha navodi kako se radi o pokušaju smanjenja gubitaka (Balić, 2019: 295; Rothenberg, 1966: 71).

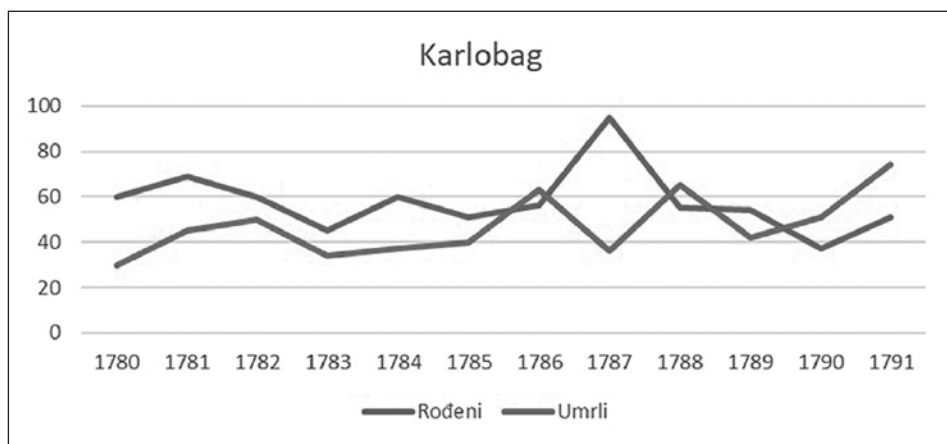

Relativni broj umrlih u župama Bilaj, Lički Osik, Perušić, Ribnik (1781. – 1791.)

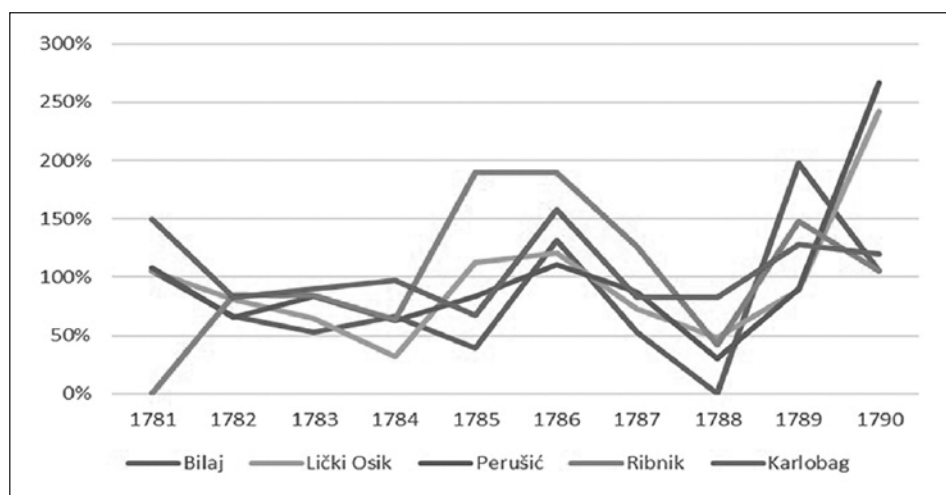
Nažalost, grafikoni s omjerom rođenih i umrlih ukazuju kako je sve ostalo samo na želji – sve promatrane župe Srednje Like ponovno su prolazile krizu mortaliteta. U Bilaju i Ribniku 1789. godine smrtnost je bila za 73, odnosno 87 % viša od prosječne, što tu godinu označava kao malu krizu mortaliteta. U Perušiću i Ličkom Osiku smrtnost je bila 120 % i 131 % viša. Slična, iako uglavnom nešto blaža situacija ponavlja se i godinu dana poslije. U Perušiću (106 % viša smrtnost) i Ribniku (115 % viša smrtnost), ponovno govorimo o velikoj krizi mortaliteta.

Za razliku od prethodnih ratnih sukoba u ovome je zamijećeno kako su župnici upisivali krajišnike poginule na bojištu ili u kampovima kojima su harale bolesti. U Ličkom Osiku je između 1788. i 1790. godine preminulo 56 osoba u dobi između 15 i 50 godina, od čega 31 muški. U Perušiću su u istom razdoblju i u istoj dobnoj skupini preminule 144 osobe, od čega 83 muških.

Kakva je bila situacija u Podgorju u danom razdoblju? Ograničeni smo samo na matične knjige Karlobaga, ali one nam govore kako je situacija ipak bila nešto bolja nego s druge strane Velebita – maksimum smrti dosegnut je 1791. godine kada umire 74 % ljudi više od prosjeka, a rubno kriznima se još mogu smatrati 1786. (48 % više) i 1788. (53 % više). Relativni broj vjenčanja ukazuje na isto – iako oscilira u cijelom periodu 80-ih godina, nisu vidljivi padovi koje je moguće usporediti s onima u Srednjoj Lici 1784., 1785., 1787. i 1788. godine. S obzirom na manjak obradive površine i vodenih tokova u Podgorju u usporedbi s unutrašnjošću Like, objašnjenje drugačijih demografskih trendova može se eventualno potražiti u blagodatima koje je stanovnicima Karlobaga pružalo more, točnije uključenost u trgovačke tokove i alternativni izvor prehrane.

Odnos rođenih i umrlih u župi Karlobag (1780. – 1791.), apsolutne brojke

Broj vjenčanja u župama Bilaj, Lički Osik, Perušić, Ribnik, Karlobag (1781. – 1790.), relativne brojke

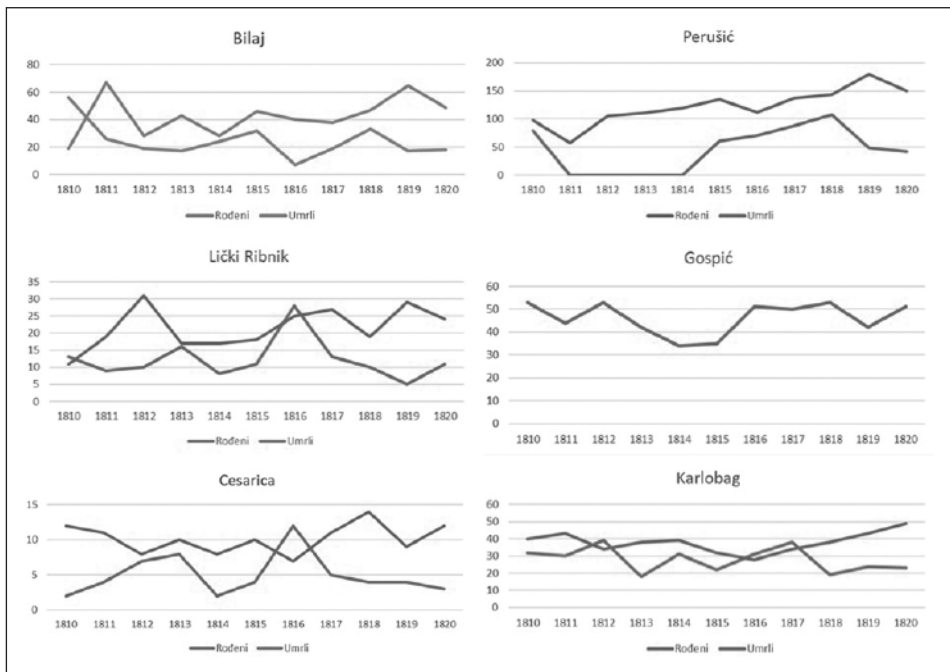
Kao posljednji pokazatelj krize osamdesetih godina u Srednjoj Lici donosimo tablicu kretanja prirodnog prirasta u promatranim župama. U desetljeću od 1781. do 1790. godine sve župe karakterizira negativan prirodni prirast. Glad koja je tih godina vladala Hrvatskom svom svojom silinom udarila je i po Lici.

Prirodni prirast u župama Lički Osik, Perušić i Lički Ribnik u razdoblju 1781. – 1790.

	Bilaj			Lički Osik			Perušić			Ribnik		
	Rođeni	Umrli	Pr. prirast	Rođeni	Umrli	Pr. prirast	Rođeni	Umrli	Pr. prirast	Rođeni	Umrli	Pr. prirast
1781.	23	26	-3	39	54	-15	145	72	73	19	7	12
1782.	31	19	12	56	45	11	134	81	53	17	6	11
1783.	19	23	-4	33	36	-3	105	102	3	14	13	1
1784.	21	14	7	39	33	6	116	69	47	9	17	-8
1785.	20	25	-5	31	44	-13	120	79	41	13	20	-7
1786.	29	55	-26	27	0	27	106	95	11	18	17	1
1787.	29	29	0	46	83	-37	164	2631	-99	20	29	-9
1788.	23	18	5	36	43	-7	114	149	-35	17	11	6
1789.	13	36	-23	23	62	-39	93	157	-64	9	26	-17
1790.	18	19	-1	26	45	-19	77	147	-70	18	30	-12
ZBROJ	226	264	-38	356	445	-89	1174	1214	-40	154	176	-22

Drugo desetljeće 19. stoljeća

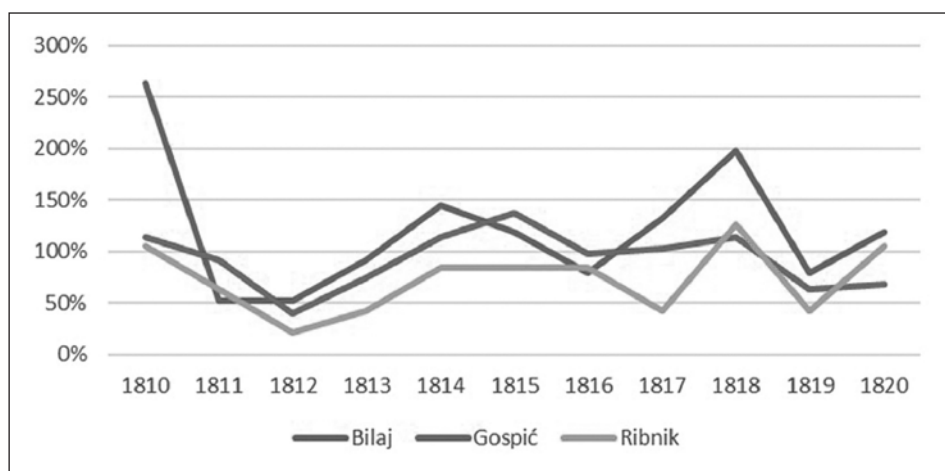
Prelazak Like pod francusku upravu značio je nastavak ratovanja, samo za druge vladare. Veliki broj ličkih krajišnika odlazi na Napoleonov pohod u Rusiju gdje su se istaknuli hrabrošću, borbenošću i otpornošću na glad i hladnoću, uvjete koje su dobro poznavali i na rodnoj grudi. Istodobno, desetljeće od 1810. do 1819. ostalo je zapamćeno kao jedno od najhladnijih i najgladnijih desetljeća u europskoj povijesti u kojemu su se dogodili sinergija dviju vulkanskih erupcija (1808./1809. nepoznati vulkan i 1815. Tambora), od kojih se ova druga smatra najjačom u zapisanoj povijesti, kao i teška politička situacija vrhunca Napoleonskih ratova. Erupciji Tambore pripisuje se „godina bez ljeta“, 1816. godina, kada su u Europi i Sjevernoj Americi snijeg i mraz zabilježeni tijekom lipnja, srpnja i kolovoza što je uzrokovalo propast uroda, a zabilježeni su i drugi fenomeni poput žarkocrvenih zalazaka sunca, „suhe magle“ itd. (Oppenheimer, 2003: 250-253). U hrvatskim zemljama, točnije u Istri, Dalmaciji, civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini postoji čitav niz zapisa o lošim vremenskim uvjetima, ledenim zimama koje su se protezale sve do travnja ili svibnja te kratkim, hladnim i kišnim ljetima (Kužić, 2006: 17-25). Sve to dovelo je do široko raširene pojave gladi diljem Europe.

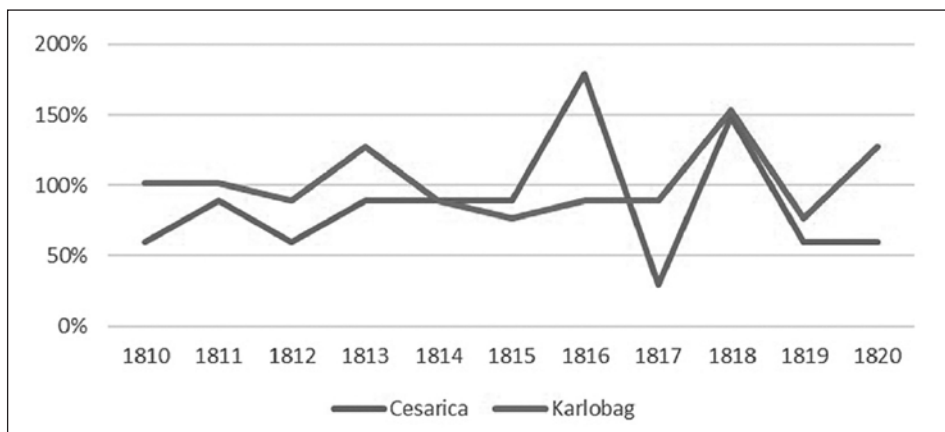
Odnos rođenih i umrlih u župama Perušić, Lički Ribnik, Bilaj, Cesarica, Karlobag; broj umrlih u župi Gospić (1810. – 1820.), apsolutne brojke.

U promatranom periodu drugog desetljeća 19. stoljeća dostupne su nam sljedeće matične knjige: župa Bilaj, župa Ribnik, župa Karlobag, župa Cesarica (sve tri knjige), župa Gospić (vjenčani i umrli u cijelom trajanju), župa Perušić (rođeni u cijelom trajanju, umrli nedostaju godine od 1811. do 1814., vjenčani nedostaju godine od 1811. do 1814., te od 1818. do 1820.), te župa Lički Osik (samo rođeni).

Priloženi grafikoni s odnosom broja rođenih i umrlih otkrivaju neočekivanu sliku – sudeći po njima glad koja je ovim desetljećem vladala čitavom Europom tek je okrnula Srednju Liku! U Bilaju i Perušiću krivulja umrlih niti jednom ne prelazi krivulju rođenih, a u Ribniku ju prelazi samo jednom, 1816. godine. U sve tri župe, kao i u Gospiću za koji imamo samo broj umrlih, vidljiv je porast broja umrlih kako desetljeće odmiče, ali osim 1810. godine u Bilaju (169 % više umrlih od prosjeka) nema dramatičnih kriza mortaliteta. Velikom krizom mortaliteta bismo eventualno mogli nazvati 1816. godinu u Ribniku (101 % više od prosjeka), ali i ona se doima neočekivano slabo u odnosu na neke druge, već analizirane godine u istoj župi. Od svih ostalih godina imamo još samo dvije male krize mortaliteta, obje u Bilaju, 1815. godine (54 % više od prosjeka) i 1818. (59 % više od prosjeka). Ni situacija u Podgorju ne čini se strašnom, iako 1816. godina u Cesarici definitivno predstavlja veliku krizu mortaliteta (133 % više od prosjeka). Godine u kojima broj umrlih nadilazi broj rođenih u Karlobagu više su plod niske razine začeca (u ovom desetljeću on samo jednom prelazi prosjek, i to 1819. godine) nego visokog mortaliteta. Kada Hietzinger piše o gladi tih godina, navodi katastrofalnu situaciju u Vojnoj krajini, ali Karlovački generalat ne spominje, za razliku od Banske

Relativni broj vjenčanja u župama Bilaj, Gospić, Ribnik (1810. – 1820.)

Relativni broj vjenčanja u župama Cesarica, Karlobag (1810. – 1820.)

krajine koja joj je susjedna (Hietzinger, 1817., sv. 1: 180). Jedini koji izrijekom spominje glad u Lici u tom periodu je Stipetić, pozivajući se na istraživanje dr. Grge Bogića iz 1939. godine (Stipetić, 1976: 122).

Promotrimo li i grafikone relativnog broja vjenčanja u tri župe Srednje Like, primjećujemo pad broja vjenčanja 1811. i 1812. koji se podudara s godinama kada lički krajišnici prate Napoleona u njegovom pohodu na Rusiju. Slijedi porast u godinama povratka, i potom maleni pad 1816. i 1817. godine, vjerojatno vezan za određenu oskudicu. I u Podgorju vidimo sličnu situaciju, jedini veći pad broja vjenčanja prisutan je u župi Cesarica, ali radi se o malenoj župi u kojoj samo jedno vjenčanje više ili manje mnogo utječe na postotni račun.

Nameće se pitanje – kako je moguće da je Srednja Lika gotovo bezbolno prošla jedan od najgorih perioda europske povijesti? Istra i Dalmacija, svaka sa svoje strane Karlovačkog generalata tada prolaze teške i krizne godine, s teškim krizama mortaliteta (Peričić, 1980: 4-6; Bertoša, 1989: 15-17). Istodobno, od 1811. do 1820. broj stanovnika Ličke i Otočke pukovnije raste za 12 tisuća (Roksandić, 1988: 20)!

U nedostatku onodobnog narativnog izvora ili barem još koje serije matičnih knjiga, sva moguća objašnjenja zašto u periodu od 1810. do 1817. godine Srednju Liku nije pogodila teška glad zapravo su nagađanja. Naše mišljenje je da se radilo o razdoblju oskudice i neizvjesnosti, kako na prostoru Like tako i u susjednim područjima, o čemu su lički krajišnici sigurno imali informacije. Vjerujemo i kako podatci o velikom prinosu krumpira navedenih godina na području Karlovačkog generalata ukazuju na njegovu intenzivniju sadnju što je stanovništvu Like svakako davalo veću sigurnost od poljoprivrednih kultura 18. stoljeća poput pšenice

i drugih žitarica. U tome možda leži i ključ puno manjeg utjecaja gladi na demografsku sliku u ovim teškim godinama (Hietzinger, 1817., sv. 2: 63). Također, broj začeca u Srednjoj Lici tih se godina neuobičajeno stabilno držao prosjeka, malo iznad njega, malo ispod njega. Ako su Liku u tom periodu i pogodile teške vremenske prilike, poput „godine bez ljeta“, vjerujemo da ipak nisu bile gore od svih onih uobičajenih nedaća na koje su Ličani navikli.

Zaključak

U ovome radu nastojalo se putem analize matičnih knjiga krštenih, umrlih i vjenčanih ispitati utjecaj oskudice i gladi na demografska kretanja u Srednjoj Lici. Iako istraživanje ovakve vrste ima određenih objektivnih otegotnih okolnosti poput neredovitih serija ili gubitka čitavih arhiva matičnih knjiga, uspješno je analizirano sedam župa Srednje Like i dvije župe Podgorja u periodu od 1740. do 1858. godine. Glavne metode pri tome bile su analiza broja godišnjih vjenčanja u potrazi za periodima oskudice, analiza broja godišnjih začeca te analiza kretanja mortaliteta.

Kretanje godišnjeg broja vjenčanja u navedenom periodu potvrdilo je postojanje kraćih i duljih razdoblja oskudice u kojima je organizacija svadbe bila veliki ekonomski poduhvat. Pad broja vjenčanja zbog gladi ili oskudice redovno prati kompenzacijski period prilikom kojeg dolazi do velikog skoka u vjenčanjima. Matične knjige nedvojbeno potvrđuju da su se navedeni fenomeni događali tijekom Sedmogodišnjeg rata (1756. – 1763.), u osmom desetljeću 18. stoljeća (što koincidira s velikom gladi na prostoru Srednje Like), krajem 18. stoljeća te od 1809. do 1812. godine, u jeku Napoleonskih ratova. Zadnja velika oskudica u promatranom periodu događa se od 1827. do 1831. godine.

Broj godišnjih začeca dominantno je stabilan tijekom promatranog razdoblja, a najveće padove doživljava tijekom ratnih godina – 1757. i 1758. (Sedmogodišnji rat), 1788. i 1789. (Austro-turski rat), 1797. te 1809. (Napoleonski ratovi). Osim navedenih, jedini period koji se ističe općim padom začeca ponovno su krizne 80-e godine 18. stoljeća.

Analiza godišnjeg broja smrti ukazuje da su krize mortaliteta bile prilično česta pojava u društvu Srednje Like i povezivi su s periodima gladi, ratovima, bolestima. Prva velika kriza mortaliteta koju sa sigurnošću možemo potvrditi je ona iz 1763. godine kada su se vojnici vratili iz Sedmogodišnjeg rata. Period općeg visokog mortaliteta primjetan je do 1790. godine, a najveća kriza događala se u razdoblju od 1779. do 1790. godine. Nakon toga slijedi smirivanje s povreme-

nim skokovima mortaliteta u periodima 1802. – 1806., 1809. – 1810., 1815. – 1816., 1835. – 1836. te 1854. – 1856.

Usporedba rezultata demografske analize Srednje Like i Podgorja pokazala je određene razlike u kretanjima krivulja mortaliteta i nupcijaliteta. Neke krizne godine koje su pogodile Srednju Liku, Podgorje su samo okrnule. Sudeći prema matičnim knjigama Karlobag i Cesaricu rjeđe su pogađale krize mortaliteta – usporedba relativnog broja umrlih u Srednjoj Lici i Karlobagu pokazuje puno manju pogodenost i u krizi 80-ih godina 18. stoljeća i prilikom gladi 1828./1829. godine. S druge strane, krizne godine povezane s ratom jednako su pogađale prostor Podgorja kao i Srednju Liku.

U konačnici, pokušali smo izvući određene zaključke vezano za dva perioda kada su glad i ekstremni vremenski uvjeti vladali puno širim područjem od same Like – cijelom Europom ili čak sjevernom hemisferom. Analiza podataka dobivenih iz matičnih knjiga ukazuje kako je ličko društvo 80-e godine 18. i 10-e godine 19. stoljeća doživjelo gotovo potpuno suprotno. Prvi period, kojeg vezujemo za erupciju vulkana Laki na Islandu uzrokovao je ogromne potrese u ličkom društvu – pad začeca i vjenčanja, ogroman porast smrtnosti. Drugi period, iako je došao pri kraju Napoleonskih ratova, nije donio niti približno jednake potrese. Iz broja vjenčanih vidljiva je manja oskudica, kao što je vidljiva i manja kriza mortaliteta, ali u konačnici neusporediva s definitivno najgorim periodom koji je pogodio ličko stanovništvo u promatranom razdoblju.

Izvori

Neobjavljeni izvori:

Zbirka rukopisa:

- HR-HDA-881-ZR, inv. br. 614: *Vormerkung mehrerer Geschichten von der Licca, die sich seit ihrer Eroberung von die Türken von Zeit zu Zeit merkwürdig ereignet haben*

Matične knjige (dostupne na mrežnoj stranici www.familysearch.org):

- ŽUPA BILAJ: Matična knjiga rođenih 1780. – 1860.; Matična knjiga umrlih 1780. – 1859.; Matična knjiga vjenčanih 1780. – 1835., 1835. – 1859.
- ŽUPA CESARICA: Matična knjiga rođenih 1797. – 1837., 1837. – 1858.; Matična knjiga umrlih 1795. – 1839.; Matična knjiga vjenčanih 1795. – 1838., 1838. – 1859.
- ŽUPA GOSPIĆ: Matična knjiga rođenih 1834. – 1858.; Matična knjiga umrlih 1789. – 1833., 1834. – 1859.; Matična knjiga vjenčanih 1789. – 1833., 1834. – 1855., 1855. – 1859.

- ŽUPA KARLOBAG: Matična knjiga rođenih 1691. – 1770., 1771. – 1804., 1804. – 1861.; Matična knjiga umrlih 1774. – 1804., 1804. – 1861.; Matična knjiga vjenčanih 1736. – 1804., 1804. – 1861.
- ŽUPA LIČKI OSIK: Matična knjiga rođenih 1742. – 1791., 1792. – 1822., 1822. – 1850.; Matična knjiga umrlih 1748. – 1807.; Matična knjiga vjenčanih 1748. – 1802., 1831. – 1857.
- ŽUPA LIČKI RIBNIK: Matična knjiga rođenih 1717. – 1768., 1769. – 1823., 1824. – 1858.; Matična knjiga umrlih 1724. – 1757., 1758. – 1823., 1832. – 1858.; Matična knjiga vjenčanih 1734. – 1768., 1769. – 1823., 1824. – 1831., 1832. – 1858.
- ŽUPA PERUŠIĆ: Matična knjiga rođenih 1734. – 1773., 1773. – 1800., 1801. – 1830., 1831. – 1834., 1835. – 1862.; Matična knjiga umrlih 1734. – 1755., 1756. – 1773., 1773. – 1777., 1777. – 1810., 1815. – 1858.; Matična knjiga vjenčanih 1734. – 1755., 1756. – 1773., 1773. – 1817., 1835. – 1850., 1850. – 1858.
- ŽUPA SMILJAN: Matična knjiga rođenih 1834. – 1857.; Matična knjiga umrlih 1834. – 1859.; Matična knjiga vjenčanih 1834. – 1858.
- ŽUPA ŠIROKA KULA: Matična knjiga rođenih 1831. – 1858.; Matična knjiga umrlih 1831. – 1857.; Matična knjiga vjenčanih 1831. – 1858.

Objavljeni izvori:

- BUCZYNSKI, ALEXANDER. 2011. *Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne krajine 1787. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- FRAS, FRANZ DE PAULA JULIUS. 1988. *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine*. Gospić: Biblioteka Ličke župe.
- HIETZINGER, CARL BENHARD. 1817-1823. *Versuch einer Statistik der k. K. Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates*. Beč.

Literatura

- AKMADŽA, MIROSLAV. 2008. Oduzimanje crkvenih matičnih knjiga u Hrvatskoj u vrijeme komunizma. *Croatica Christiana periodica*, 32-61, Zagreb, 103-122.
- BALIĆ, JURAJ. 2019. *Lička krajiška pješačka pukovnija u razdoblju od 1736. do 1809. godine*. Doktorski rad, Zagreb: Hrvatski studiji.
- BERTOŠA, MIROSLAV. 1989. Glad i „kriza mortaliteta“ godine 1817.: istarski mikrokozmos i evropski kontekst. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, razred za društvene znanosti*, 28, Zagreb, 3-53.
- BIĆANIĆ, RUDOLF. 1936. *Kako živi narod*. Život u pasivnim krajevima. Zagreb: Tisak Tipografija.
- CHAUNU, PIERRE. 1977. *Civilizacija klasične Europe*. Beograd: Jugoslavija.

- COTTS WATKINS, SUSAN; MENKEN, JANE. 1985. Famines in Historical Perspective. *Population and Development Review*, 11-4, New York, 647-675.
- KASER, KARL. 1997. *Slobodan seljak i vojnik. Povojačeno društvo (1754.-1881.)*. Zagreb: Naprijed.
- KRIVOŠIĆ, STJEPAN. 1988. Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige. *Arhivski vjesnik*, 32, Zagreb, 13-30.
- KRIVOŠIĆ, STJEPAN. 1991. Promjene u kretanju godišnjega broja vjenčanja kao znak pojave oskudice hrane i gladi u Hrvatskoj tijekom XVIII. stoljeća. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti*, 30, Zagreb, 17-58.
- KUŽIĆ, KREŠIMIR. 2006. Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija na Hrvatsku 1783. godine. *Geoadria*, 11-1, Zadar, 3-15.
- MILIĆ, ANGELIKA. Zbirka matičnih knjiga u Hrvatskom državnom arhivu. *Arhivski vjesnik*, 60-1, Zagreb, 251-311.
- O'GRADA, CORMAC. 2009. *Famine. A Short History*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- OPPENHEIMER, CLIVE. 2003. Climatic, environmental and human consequences of the largest known historical eruption: Tambora volcano (Indonesia), 1815. *Progress in Physical Geography*, 27-2, Thousand Oaks, 230-259.
- PAVELIĆ, FILIP. 2022. Gladi u Srednjoj Lici u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća – ekološki i gospodarski čimbenici, sposobnost suočavanja i strategije adaptacije. *MemorabiLika: znanstveni časopis za ličku i opću zavičajnost*, 5-1, Gospić, 37-57.
- PEJNOVIĆ, DANE. 1985. *Srednja Lika: socijalnogeografska transformacija*. Gospić: Centar za kulturu, Muzej Like.
- PERIČIĆ, ŠIME. 1980. Oskudica i glad u Dalmaciji u 19. i početkom 20. stoljeća. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 13-1, Zagreb, 1-32.
- ROKSANDIĆ, DRAGO. 1988. *Vojna Hrvatska I*. Zagreb: Školska knjiga.
- ROTHENBERGH, GUNTHER ERICH. 1966. *The Military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- STIPETIĆ, VLADIMIR. 1976. *Prijeti li glad? Naše i svjetske rezerve hrane do 1985. Svjetska prehrambena kriza i jugoslavenska agrarna politika*. Zagreb: Globus.
- SKENDEROVIĆ, ROBERT. 2010. Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine („Tabella Impopulationis pro Anno 1773“). *Povijesni prilozi*, 29-39, Zagreb, 73-92.
- THORDARSON, THORVALDUR; SELF, STEPHEN. 2003. Atmospheric and environmental effects of the 1783–1784 Laki eruption: A review and reassessment. *Journal of geophysical research*, 108 – D1, Washington, 1-29.

Famine and Shortage in the Middle Lika in the Second Half of the 18th and First Half of the 19th Century – Analysis of Demographic Indicators from Church Registry Books

Summary

The history of Lika, as well as the other karst areas of our region, has been marked by a difficult life conditions of its inhabitants. This paper analyzes the trends of nuptiality, fertility and mortality in 7 Catholic parishes of Middle Lika and 2 parishes of Podgorje from 1740 to 1858. The obtained data is also used to observe how Middle Lika lived through two crisis periods recognized at the level of the whole Europe – the eighties of the 18th century and the period after the end of the Napoleonic Wars (1815-1818). In both periods, the synergy of socio-political specificities and extreme weather conditions partly caused by volcanic eruptions led to widespread famines. The situation in Lika society in the mentioned periods is very opposite. The eighties of the 18th century hit Middle Lika very hard, which is confirmed by huge jumps in mortality and falls in marriage rates, and during the whole decade the population growth was negative in the observed parishes. On the other hand, the period after the Napoleonic wars minimally affected the Middle Lika society, no more than many other years of scarcity. The analysis of overall trends confirms that Middle Lika in the second half of the 18th and the first half of the 19th century was demographically a typical pre-industrial society characterized by a high birth rate and high mortality, especially of children.

Key words: Church registry books, Historical demography, Middle Lika, Famine, Scarcity

Davor Šarić

davor.saric1@gmail.com; HR – 10 000 Zagreb

Izvorni znanstveni članak

(primljeno 14. 12. 2023.) (prihvaćeno 25. 3. 2024.)

UDK 77(089.7)(497.562 Lovinac)“19“

DOI: 10.15291/ml.4461

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

LOVINAC NA RAZGLEDNICAMA IZMEĐU 1900. I 1940. GODINE

Sažetak

Razglednica, kao slikovni objekt u poštanskom prometu, donijela je u drugoj polovici 19. stoljeća novost u obliku širenja vizualne informacije u cilju promocije naselja, geografskog predjela, gospodarske aktivnosti ili značajnih osoba. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, nakon prvih izdanja s prikazima većih gradova i važnih turističkih središta Hrvatske, pojavile su se i razglednice manjih sredina pa tako i razglednice Lovinca. U članku su prikazane razglednice Lovinca koje su pouzdano bile u upotrebi u razdoblju između 1902. i 1940. godine, s opisima slikovnog dijela sadržaja. Interpretirane su lokacijski i imenovanjem osoba na slikama koje su bile prepoznate od dostupnih malobrojnih kazivača. Članak je rezultat tridesetak godina sabiranja i potrage autora ovog rada za navedenom gradom. Pokazano je kako su za pripremu slikovnog dijela razglednica bili angažirani i poznati fotografi onog vremena, a kao izdavači pojavljuju se tadašnji veletrgovci, što govori o njihovoj svjesnosti i uključenosti u onovremene trendove.

Ključne riječi: fotorazglednica, ilustrirana dopisnica, Lovinac, poštanski promet, razglednica

Uvod

Razglednica je u Anićevo *Rječniku hrvatskog jezika* (Anić, 1998: 978) definirana kao „poštanska karta sa slikom (grada, predjela i sl.) na jednoj strani“. Ova definicija ukazuje na najveću razliku između razglednice i dopisnice, kao poštanskog dokumenta od kojeg je razglednica nastala. Dopisnica je prvenstveno namijenjena pisanju (dopisivanju) i primateljevom čitanju poruke, dok je temeljna značajka razglednice njena namjena da se, uz pisanu poruku, ona i vizualno razgleda.

Prve potvrde riječi 'razglednica' nalaze se u novinskim člancima na prijelazu 19. u 20. stoljeće i navodi se (Skok, 1971, knjiga 1: 568) kako je riječ razglednica prevedena od njemačke riječi *Ansichtskarte*.

Vizualni prikazi na prednjoj (*recto*) strani razglednice mogu se podijeliti na osnovne tj. motivske i na dodatne tj. dekorativne. Osnovne ilustracije prikazuju glavni motiv ili motive nekog naselja, zemljopisnog objekta, osoba i dr. Veličina slike na prednjoj strani razglednica varira od prvih razglednica s ilustracijama ili fotografijama manje veličine, uz dodatni tekst (naslova i/ili propagandne poruke) i prostora za pisanje uz samu sliku pa sve do ilustracija koje vremenom zauzimaju sve veći dio i u konačnici cijelu stranu ovog poštanskog dokumenta (Bogavčić, 2014: 33-34).

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, cijela je stražnja (*verso*) strana razglednice bila namijenjena službenim poštanskim oznakama i ispisivanju adrese primatelja; ova- kvu stražnju stranu razglednice preuzimaju od najranijih dopisnica. U pravilu su takve 'razglednice s dugom adresom', bile u poštanskoj upotrebi do kraja 1904. go- dine. Na tim je razglednicama pošiljatelj tekst poruke ispisivao na prednjoj strani razglednice, na kojoj se nalazila i slika/ilustracija. Nakon 1904. novotiskane razgled- nice s dugom adresom sve su rjeđe, a prestale su se tiskati 1911. godine. Od 1905. go- dine sve su više u tisku i poštanskoj upotrebi razglednice koje imaju stražnju stranu podijeljenu na dio za adresu primatelja i na dio za tekst pošiljatelja. Zbog značaj- ne razlike u veličini prostora predviđenog za adresiranje razglednice od prethod- no navedenih, ove razglednice možemo zvati tzv. 'razglednice s kratkom adresom'.

Od godine 1905. prostor za tekst pošiljatelja nalazi se na poledini razglednice te od tada najčešće cijelu prednju stranu zauzima ilustracija i otisnuti tekst s imenom naselja. Iznimke se odnose na prvih nekoliko godina 20. stoljeća, kada nije neuobi- čajeno da se ostavi i manji slobodan prostor za tekst pošiljatelja i s prednje strane, uz rub razglednice. Oznake osoba ili tvrtki koje su sudjelovale u procesu stvaranja ra- zglednice više se ne otiskuju na prednjoj strani, već na poledini, osim u prvih nekol- ko godina 20. stoljeća, kada se katkad ove oznake još uvijek nalaze na prednjoj strani.

Poštanski žigovi na razglednicama su iznimno značajni zbog datiranja ranih ra- zglednica, jer su najčešće jedini pokazatelji o vremenu tiskanja pojedinih razgledni- ca. Datumi na žigovima ukazuju na to da je razglednica tiskana i puštena u pošta- nski promet vjerojatno kada je uporabljena, premda je moguće da je i znatno ranija.

Razglednica je, kako smo ranije naveli, nastala od dopisnice i od nje osim obli- ka preuzima i osnovne dimenzije. Prosječne dimenzije hrvatskih razglednica sve do sredine tridesetih godina dvadesetog stoljeća bile su 90 × 140 mm. Raspon ši-

rine je od 84 do 94 mm, a raspon dužine od 137 do 147 mm. Do sredine tridesetih godina prošlog stoljeća 99,9 % razglednica u Hrvatskoj i u svijetu bilo je unutar navedenih dimenzija (Bogavčić, 2014: 48). Razglednice prikazane u ovom radu (u posjedu autora članka), osim par odstupanja od 1 do 2 mm koje je moglo nastati habanjem ili ne posve savršenim obrezivanjem, odgovaraju navedenim rasponima dimenzija.

Wolfgang Till, jedan od relevantnih poznavatelja razglednica, definirao je (Till 1992: 27) kronološku povijest razglednica u pet razdoblja:

- 1) 1870. – 1897. rane razglednice
- 2) 1897. – 1918. zlatno doba
- 3) 1919. – 1940. zatišje i opadanje
- 4) 1940. – 1970. buđenje zanimanja i početak retrospektivnog sakupljanja
- 5) od 1971. do danas.

S obzirom na to da je Tillova podjela objavljena 1992., moguće je na kraj njegove liste dopuniti vrijeme od 1990. godine do danas nazivom 'nestajanje razglednica', do čega je došlo uslijed masovne dostupnosti prijenosa poruka putem telefonske usluge, elektroničkom poštom putem interneta, a od 2001. i širokom mogućnošću slanja pisanih i slikovnih poruka mobilnim telefonima. U središtu interesa rada je sabiranje poštanske povijesti Lovinca i bliže okolice do Drugog svjetskog rata te sabiranje razglednica koji čine značajan dio zbirke autora ovog članka. Prema (Pavičić 1978: 98) mjesto Lovinac imalo je 1900. godine 1302 stanovnika te 1910. 1352 stanovnika. Po popisima stanovništva za vrijeme Kraljevine Jugoslavije (Pavičić 1978: 111) u Lovincu je bilo 1365 stanovnika 1921. te 1456 stanovnika 1931. godine. Za usporedbu, prema posljednjem popisu stanovništva u Republici Hrvatskoj 2021., Lovinac je imao samo 242 stanovnika.

Slijedeći Tillovu podjelu, u radu je dan prikaz 20-ak razglednica Lovinca iz 'zlatnog doba' te doba 'zatišja i opadanja'; iz zbirke autora, zbirke g. Ivana Bogavčića, zbirke g. Marka Bašića, Državnog arhiva u Gospiću te Grafičke zbirke NSK.

Razglednice Lovinca u 'zlatno doba' 1897. – 1918.

Najranije poznata razglednica Lovinca izdana je u nakladi veletrgovca Gjure (Đure) Mišćevića, korištena u poštanskom prometu 1902. godine. (Slika 1.)

Dimenzije razglednice su 14,3 × 9 cm. Cijela stražnja (*verso*) strana razglednice namijenjena je službenim poštanskim oznakama i ispisivanju adrese primatelja, što

Razglednica koja prikazuje panoramski pogled na Lovinac s obale potoka Suvaje (Slika 2.) korištena je 1910. godine, a prema oznaci na stražnjoj strani (Naklada M. Kovačević, C.W.W. IX I 3241, R. Mosinger, Zagreb) također je djelo fotografa R. Mosingera, izdana u nakladi trgovca Mate (Mateše) Kovačevića.

Zgrada krajnje lijevo na slici je kuća veletrgovca Đure Mišćevića, u sredini prikaza je vidljiv toranj župne crkve, dok se u sredini desno jasno vidi stražnja strana zgrade i krov „Šajera“. Riječ je o tada poznatom svratištu/gostionici/prenočištu koje je izgorjelo početkom 1911. godine (Japunčić M., 2000: 84-85). Osim istog autora fotografije, tekst „Pozdrav iz Lovinca“ napisan je identičnim slovima kao na razglednici iz 1902. godine (Slika 1.), a prema stražnjoj strani ova razglednica također ulazi u skupinu ‘razglednica s dugom adresom’ te bi slijedom svega navedenoga njena datacija bila pomaknuta početkom 20. st. odnosno u period do 1905. godine.

Sljedeća razglednica Lovinca, korištena u poštanskom prometu 1909. godine, izdana je također u nakladi trgovca Mate (Mateše) Kovačevića. (Slika 3.)

Dimenzije razglednice su $8,8 \times 13,8$ cm i raspored fotografija na prednjoj strani razglednice upućuje kako je predviđena za gledanje u uspravnom položaju. Dvije fotografije su djelo fotografa Weinberga iz Beča (W. Wien IX) (Petrović-Leš 2022: 245). Mavro Weinberg je potkraj 19. st. vodio fotografske atelijere u Beču i Zagrebu, a potom i u Gospiću (Gržina 2023). Fotografije su očito snimljene tijekom zime. Na gornjem prikazu je pogled na današnji Domovinski trg u Lovincu, gledano od ulaza u trgovinu Mate Kovačevića, s lijeve strane je smještena kuća obitelji Stanka Šarića, a zgrada desno prikazuje pročelje ranije spomenute gostionice/prenočišta „Šajer“. Fotografija dolje prikazuje kuću i trgovinu Mate (Mateše) Kovačevića, a pretpostavlja se kako je i on osobno prikazan, u liku osobe sa šesirod desno uz zid pored kuće.

Slika 3. Razglednica Lovinca putovala 1909. godine. Zbirka D. Šarić

Ova razglednica bila je poslana iz Lovinca u Češku, u mjesto Zdice, a poslana poruka (prevedeno s češkog) glasi:

„Lijepi pozdrav iz najizazovnijeg kraja Hrvatske.

Ovdje živimo kao u Sibiru.

Voli vas i pozdravlja vaš.....“

Razglednica (Slika 4.) za potrebe ovog rada dostupna samo kao fotografija, kolorirana je kolaž razglednica sastavljena od 9 prikaza, pri čemu je godina 1909. rukom dopisana na prednjoj strani. Prikazano je pet veduta Lovinca, jedan panoramski pogled (s brijega Piplice prema Velebitu) te tri osobe u narodnim nošnjama. Fotografije u narodnim nošnjama su u istom razdoblju bile objavljene kao zasebne razglednice (također u zbirci autora rada), s potpisom Rudolfa Mosingera na poledini. Zanimljivost ove razglednice je desna ilustracija u drugom redu odozgo, s naslovom „Vrilo mudrosti“. Na njoj je prikazano vrelo u Lovincu koje se danas naziva „Kuduzovac“, a koje je u narodnom kazivanju vezano uz izreku „Lovinac je vrilo mudrosti i centar svijeta“. Natpis „Vrilo mudrosti“ postavljen je u ljeto 1940. prigodom obnove vrela u susjednom Svetom Roku² i to na vrelo blizu središta Svetog Roka gdje se nalazi i danas. Dugo vremena je pitanje „Gdje je pravo Vrilo mudrosti?“ bilo točka prijepora između stanovnika Lovinca i Svetog Roka.

Razglednica (Slika 5.) koja je, prema sačuvanim poštanskim žigovima, bila u upotrebi u razdoblju od najmanje 1905. do 1918. godine je razglednica iz niza od tri s koloriranim vedutama Lovinca, koje su prema natpisima na poledini izdane u Beču.

Dimenzije razglednice su 13,7 × 8,9 cm. Fotografija je snimljena s lokacije ispred današnje ruševine zgrade popularno zvane ‘kuća Isina’ (po vlasniku Isi Mišćeviću). S lijeva je vidljiva kuća veletrgovca Đure Mišćevića (današnja zgrada Kulturno informativnog centra Lovinac), a u sredini je manji trg na kojem je sada parkiralište. U pozadini slike, kao najviša, vidi se zgrada ‘stare škole’.

Sljedeća razglednica iz te serije (Slika 6.) sastoji se od 2 fotografije:

- gornja prikazuje pogled od dućana Mate (Mateše) Kovačevića preko današnjeg Domovinskog trga, lijevo je kuća obitelji Stanka Šarić, a desno su vidljivi ostatci izgorjelog „Šajera“ (čime se ova fotografija i razglednica mogu najranije datirati u 1911. budući da je te godine izgorio „Šajer“)

2 Koje je pravo „Vrilo mudrosti“?, *Lička sloga*, 1940., br. 13-18., str. 5.

Slika 5. Razglednica Lovinca kolorirana (1/3). Zbirka D. Šarić

Slika 4. Kolaž razglednica Lovinca datirana 1909. godine, iz privatne zbirke

Slika 6. Razglednica Lovinca kolorirana (2/3). Zbirka M. Bašić

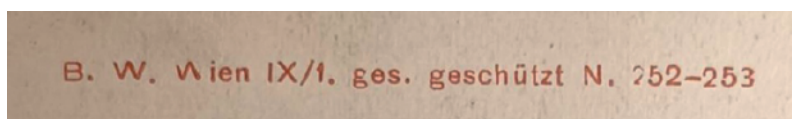
- donja prikazuje pogled od 'stare škole' prema Župnoj crkvi u Lovincu – s lijeva je vidljiv dio zgrade tadašnje općine, iza nje kuća Vida Blaževića, a u pozadini je i danas zvana Raletina kuća (Ankerina).

Treća razglednica u ovoj seriji (Slika 7.) prikazuje fotografiju koja je snimljena s malog trga ispred kuće veletrgovca Đure Miščevića (danas parkiralište ispred zgrade „Kulturno informativnog centra Lovinac“). Prikazuje s lijeve strane „kuću Isinu“, katnicu nazvanu po vlasniku Isi Miščeviću koji je bio Đurin sinovac (danas ruševina), s desne strane kuću obitelji Šarić (Daniše Šarića) te odmah iza nje kuću Grge Šojata, opančara.

Sve tri kolorirane razglednice iz ove serije na stražnjoj strani imaju oznake jednakog oblika i sadržaja (Vidi Slika 7. a) pri čemu se na pojedinim razglednicama razlikuju brojevi na kraju oznake, koji vjerojatno označavaju numeraciju negativa (u to vrijeme korištene su fotografske ploče) koji su upotrijebljeni na razglednicama. Tomu u prilog ide i činjenica kako se brojevi 252-253 nalaze na uspravnoj razglednici s dvije fotografije, a brojevi 254 i 255 nalaze se na pozadini prethodno prikazanih vodoravno orijentiranih razglednica s pojedinačnim fotografijama.

Slika 7. Razglednica Lovinca kolorirana (3/3). Zbirka M. Bašić

Slika 7. a

Slika 8. Kolaž razglednica Lovinca sa secesijskim ukrasima. Zbirka M. Bašić

Razglednica iz tog razdoblja (Slika 8.), sa secesijskim ukrasima u donjim uglovima, je crno-bijela kolaž razglednica s tri fotografije. Fotografije prikazuju: gornja lijevo zgradu škole (tzv. 'stare škole' koja danas više ne postoji), gornja desno trgovinu Stipe Blaževića – Stipurine te je u sredini dolje prikazana Župna crkva u Lovincu.

Na uvećanom detalju iste razglednice ispred 'stare škole' (Slika 9.), na klupi ispod lipe, na kojoj je prema kazivačima bio običaj sjediti, prepoznate su osobe (slijeva) Pajo Krpan (opančar) i pored njega Grga Šojat (također opančar). Ostale osobe na slici nisu prepoznate.

Slika 9. Uvećan detalj razglednice Lovinca. Zbirka M. Bašić.

Slika 10. Kolaž razglednica s 4 slike iz Lovinca. Zbirka D. Šarić

‘Kolaž’ razglednica (Slika 10.) sastavljena od četiri slike iz Lovinca sadrži žigove slanja iz pošte Lovinac u rasponu od 1915. do 1926. To i nije tako čudno kada u vremenima prevrata (rat, nestanak i nastanak novih država) postoje nepotrošene stare zalihе – u ovom slučaju razglednice od prije Prvog svjetskog rata. One su vrlo vjerojatno stavljene (ili vraćene) u optjecaj budući da prikazi na razglednici (a i pozadina razglednice) nisu nikakvim sadržajem bili politički kompromitirani. Kolaž fotografija na prednjoj strani razglednica prikazuje: gore lijevo kuće i trgovine Đure Miščevića, gore desno lovinačku Župnu crkvu, dolje lijevo trgovinu Mate Tomljenovića te dolje desno trgovinu Mate (Mateše) Kovačevića, koji je bio i nakladnik razglednice. Razglednica je dimenzija 13,3 × 8,2 cm, a na stražnjoj strani razglednice stoji natpis: *Tisak i klišeji: Zagrebačka štamparija, Gundulićeva ulica 24.*

Razglednice Lovinca u doba ‘zatišja i opadanja’ 1919. – 1940.

Razglednica na Slici 11. poslana je iz Lovinca 1919. gospođici Reziki Vrkljan u Brod na Savi (danas Slavonski Brod). Kako se vidi na slici, trgovina Stipe Blaževića – Stipurine bila je ujedno i ugostiteljski objekt te samim time svakako i mjesto za druženje mještana. Fotografija na ovoj razglednici uvelike sličí fotografiji gore desno na kolaž razglednici prikazanoj na Slici 8. pa je moguće da je ova razglednica izdana i prije 1919. godine čime bi pripadala skupini ‘zlatno doba’, ali za to nije pronađen jasan dokaz. Na stražnjoj strani razglednice je natpis „*Fot. Šimić, Zagreb, Mesnička ul. 7*“ s imenom fotografskog studija i vjerojatno izdavača. Riječ

Slika 11. Razglednica Lovinca iz 1919. godine. Zbirka D. Šarić

je o fotografkinji Rosini Garnhaft-Šimić koja je od 1917. imala fotografski obrt na adresi Mesnička 7.

Poruka na poledini razglednice upućena je od „pripremnog žandara“ iz žandarmerijske stanice Lovinac kojom moli primateljicu da mu napokon pošalje odgovor na njegova uzastopna pisma. Kako je poštarina za razglednice oduvijek bila manja nego za pisma, moguće je to i razlog slanja poruke tako osobnog sadržaja koju može pročitati bilo tko kome razglednica dođe u ruke.

Razglednice iz društvenog života Lovinca iz razdoblja 1920. – 1923. godine

Lovinačka podružnica građanske udruge „Hrvatski radiša“³, osnovana je 1920. godine, a dodatno je članstvom proširena 1921. Jedan od načina prikupljanja dobrovoljnih priloga za Udrugu bilo je i organiziranje narodnog slavlja prigodom „Radišnog dana“. O tom događaju u Lovincu pisale su i novine: „Osobito je svečano proslavljen „Radišin dan“ u Lovincu 1. kolovoza 1920. i bilo je kolo, kame- na s ramena, pjesma i svirka. Svak’ se upravo natjecao, ‘ko će što bolje uveličati Radišinu slavu“⁴. Posebno je zabilježena organizacija „Radišnog dana“ u Lovincu 1923., s gostovanjem članova HSPD „Sljeme“ iz Gračana. Na idućoj razglednici (Slika 12.) prikazana je grupa članova lovinačke podružnice zajedno s pjevačkim

3 URL 2 https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_radiša (pristup 12. 2. 2024.)

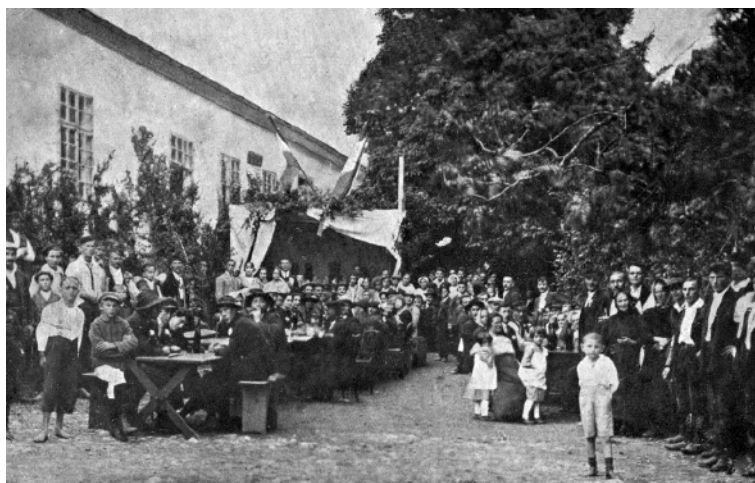
4 *Ličke novine*, 24., 12. 8. 1920.

Slika 12. Članovi Hrvatskog radiše iz Lovinca s tamburaškim sastavom HSPD-a „Sljeme“, vjerojatno 1923., fotograf nepoznat, iz privatne zbirke

društvom iz Gračana, s naznakom kako se na toj proslavi pjevala „Lijepa naša“. U sredini fotografije vidi se (s brkovima) veletrgovac Mate (Mateša) Kovačević kao jedan od začetnika i velikih podupiratelja ove udruge u Lovincu (Petrović-Leš, 2022: 209-214).

Na Slici 13. prikazana je razglednica „Tipografije Zagreb“ s fotografijom koja prikazuje narodno slavlje prigodom „Radišinog dana“ 1923. u Lovincu.

Slika 13. Radišin dan u Lovincu (1923.), izdanje „Tipografija Zagreb“ Putovala 26. kolovoza 1923. (HR-DAGS-185/14-6121: Zbirka razglednica).

Fotorazglednice

U razdoblju između dva svjetska rata, potaknute dostupnošću i širenjem amaterske uporabe fotoaparata te razvojem tehnike za izradu fotografija, pojavile su se ‘fotorazglednice’.

One su nastale tako da su se i amaterske fotografije, nakon razvijanja negativa, izrađivale u fotostudijima na papiru na kojem je sa stražnje strane već unaprijed bio otisnut obrazac za adresiranje razglednice. Tako su nastajale i osobne razglednice koje se nisu mogle kupiti u poštanskim uredima, ali su se takve fotografije mogle putem pošte slati rodbini, prijateljima ili kome ih je već pošiljatelj namijenio. Slijedom takvog načina izrade, treba uzeti u obzir kako je moguće postojanje i unikatnih razglednica, s fotografijama koje su izrađene u samo jednom primjerku, na fotopapiru s otisnutim obrascem razglednice (Bogavčić, 2014: 53).

Nekoliko primjera takvih fotorazglednica iz Lovinca donešeno je u nastavku (Slike 14. – 16.). Na Slici 14. vidljivi su članovi građanske udruge „Hrvatskog sokola“ iz Lovinca (Petrović-Leš 2022: 197-208), Slika 15. prikazuje jedan trenutak opuštenog druženja u gostionici, a Slika 16. fotografiju s krova obiteljske kuće trgovca Frane Brkića.

Prof. dr. Jozo Budak, nakon mature je radio kao učitelj u Lici, a kasnije je studirao medicinu u Grazu i usavršavao se u fizikalnoj medicini u Beču, Frankfurtu i Parizu. Godine 1947. osnovao je prvu školu za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju u Bolnici sestara Milosrdnica u Vinogradskoj ulici u Zagrebu.

Slika 14. „Lovinački Sokoli“, Lovinac 1925. Zbirka D. Šarić

Slika 15. „Lumpanje“ (dr. Jozo Budak i Mate Pavičić – Trkljaš), Lovinac 1925. Zbirka I. Bogavčić

Slika 16. Pogled s krova kuće Frane Brkića prema središtu Lovinca (s desne strane katnica Ise Miščevića). Zbirka I. Bogavčić

Razglednica dimenzija $13,7 \times 9$ cm, izdana 1929. u nakladi Mate Kovačevića (Slika 17.), nastala je spajanjem dviju fotografija te njihovim toniranjem u *sepia*⁵ tehnic i obilježila je čuveni snijeg koji je pao u Lovincu (i većini Like) u siječnju 1929.

Prema sjećanjima kazivača, snijeg je padao neprestano od Nove godine do Sveta tri kralja, a zadržao se sve do travnja. Nema precizne informacije o visini

5 URL 3 <https://www.guidetofilmphotography.com/how-to-sepia-tone-a-photograph.html> (pristup 20. 4. 2024.)

Slika 17. Razglednica Lovinca s prikazom snijega 1929. Zbirka D. Šarić

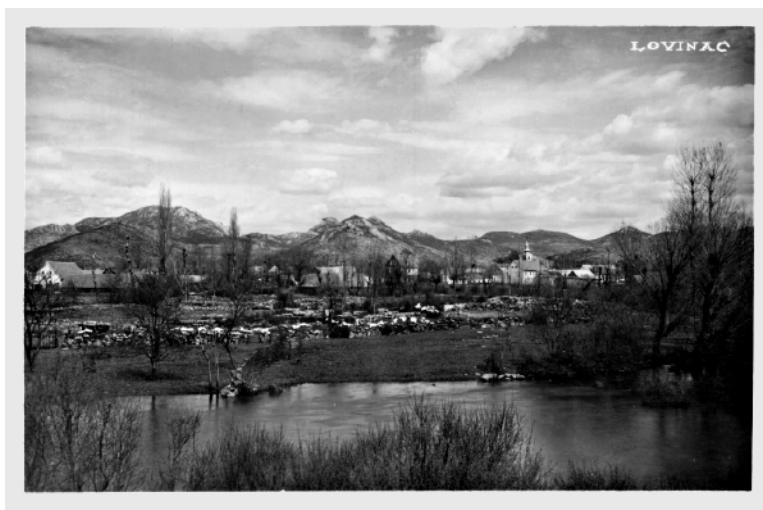
snijega (neki izvori spominju 3 metra, neki i do 4 metra), no u nanosima i klan-cima bio je zasigurno i viši.⁶

Prema pričama suvremenika, iz nekih kuća se izlazilo i ulazilo kroz prozore, a djeca su se sanjkala niz krovove (što se može uočiti i na ovoj razglednici!). Kada je nakon nekog vremena kroz Lovinac prošla ralice (prema kazivačima – zvali su je ‘ruska’ ralice), bila je toliko velika i snažna da je snijeg s ceste bacala preko krovova kuća u dvorišta.

Neke sačuvane razglednice su također u osnovi foto-razglednice, no ovdje su u pitanju fotografije umjetničkih fotografa. Na fotografije je u postupku izrade razglednice dodan tekst s nazivom mjesta, što ukazuje na to da se radilo o izdanjima u većoj tiraži, s namjerom prodaje u poštanskom uredu/uredima i za upotrebu u poštanskom prometu.

Razglednica dimenzija 13,3 × 8,5 cm, upućena 1934. iz Lovinca u Zagreb (Slika 18.) prikazuje pogled na Lovinac ‘od strane vode’, pri čemu se misli na pogled s obale potoka Suvaje, na suprotnoj strani od lokacije „Malih pločica“ na kojima su generacije Lovinčana naučile plivati. Riječ je o gotovo identičnom kutu panoramskog pogleda na mjesto kao kod razglednice prikazane na Slici 2., samo je lokacija fotografa bila na uzvisini s druge strane potoka.

6 Fotografije čišćenja snježnih nanosa na ličkoj željezničkoj pruzi iz te godine bile su izložene na izložbi u KIC Lovinac 2020.

Slika 18. Razglednica Lovinca puovala 1934. godine. Zbirka D. Šarić.

Slika 19. Razglednica Lovinca puovala 1937. godine. Grafička zbirka NSK. URL 4.

Razglednica Lovinca iz 1937. godine dimenzija 14 × 9,1 cm prikazuje pogled niz glavnu ulicu u Lovincu, od lokacije ispred 'stare škole' prema mlinu Traviču (Slika 19.). Fotograf je bio Ferdo Kanceljak, a izdavači su bili „Griesbach⁷ i Knaus“.

7 URL 5. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/griesbach-ljudevit-Hrvatski-biografski-leksikon-mrežno-izdanje> (pristup 20. 4. 2024.)

Slika 20. Razglednica Lovinca putovala 1940. godine. Zbirka D. Šarić

Slika 21. Razglednica Lovinca – panoramu s Cvišuše, putovala 1940. godine. Zbirka D. Šarić

Kako je zatečeno pučanstvo uočilo fotografa (ili ih je on pozvao), oni su mu spontano pozirali ispred kuće Mate Tomljenovića, dok je Ankica Kovačević stala ispred stepenica kuće svog oca Mate (Mateše) Kovačevića (prva kuća s desna).

Razglednica iz 1940. godine (Slika 20.), dimenzija 13,6 × 8,5 cm, prikazuje pogled na središnji dio Lovinca od lokacije na obali potoka Suvaje (uzvodno od one s koje potječu ilustracije na Slikama 2. i 18.). U sredini fotografije lijevo, ispred

Slika 22. Razglednica Lovinca – središte mjesta, putovala 1940. godine. Zbirka D. Šarić

dviju kuća, nalazi se livada na kojoj je današnje školsko igralište, a desno od njega je današnji Domovinski trg.

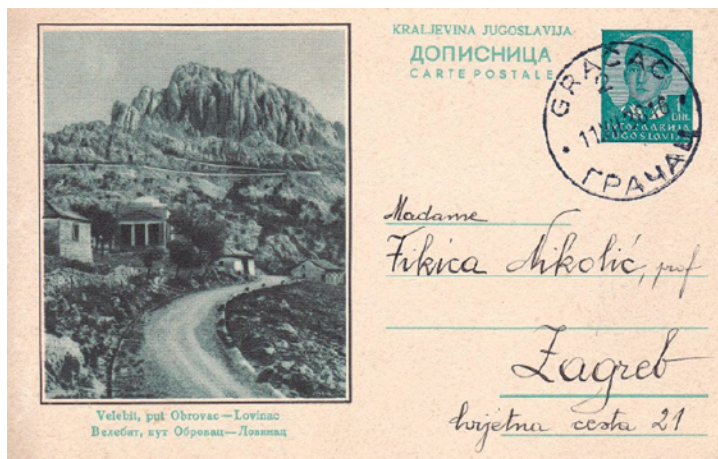
Razglednica Lovinca iz 1940. godine (Slika 21.), dimenzija 13,8 × 8,9 cm, prikazuje panoramu Lovinca, slikano s brda Cvituše. Značajno je za primijetiti kako se u sredini slike desno vrlo jasno vidi „mlin Pajcovljev“, danas ruševina.

Posljednja u ovom prikazu razglednica je dimenzija 13,6 × 8,8 cm, poslana 21. 8. 1940. iz Lovinca u Bolognu (Bolonju) u Italiji (Slika 22.).

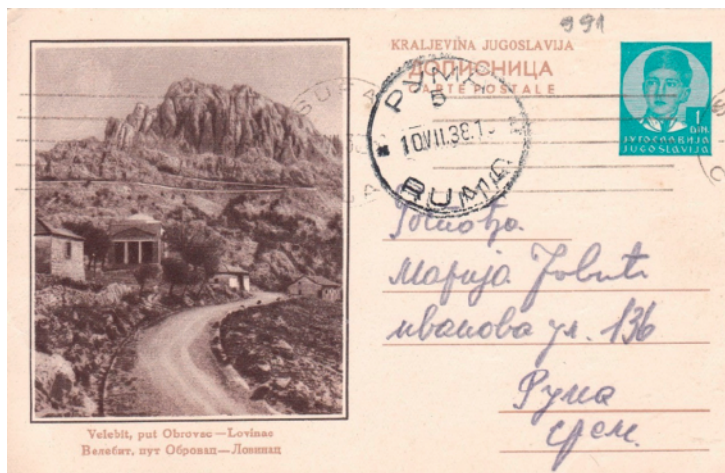
Prema informacijama dobivenim od kazivača, osobe prepoznate na slici su:

- ispred kuće trgovca Mate Tomljenovića u sredini stoje slijeva na desno: Roža (sluškinja kod Mate Tomljenovića), Trkulja (žandar), Vinko Tomljenović, Anika Štefanić, Vera Štefanić, Ivan Šarić, Borko Tomljenović, Milica Tomljenović, Mate Tomljenović,
- u prednjem planu desno, ispred kuće trgovca Mate (Mateše) Kovačevića: Ivica Kovačević (sjedi), Ankica Kovačević (njegova sestra, stoji na vratima),
- osoba na biciklu: Stipe Sekulić.

Ilustrirana dopisnica poseban je tip razglednice, kod koje tekst pošiljatelja, odnosno prostor predviđen za tekst pošiljatelja bitno dominira nad ilustracijom. U tom slučaju je jedna cijela strana razglednice predviđena za tekst pošiljatelja, a ilustracija se, zajedno s mjestom za adresu nalazi na drugoj strani razglednice, od-

Slika 23. Ilustrirana dopisnica puta Obrovac – Lovinac, zeleni ton. Zbirka D. Šarić

Slika 24. Ilustrirana dopisnica puta Obrovac – Lovinac, smeđi ton. Zbirka D. Šarić

nosno ilustrirane dopisnice. U Hrvatskoj su ovako definirane ilustrirane dopisnice rijetke prije 1918., ali su vrlo česte tridesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća. Ilustrirane dopisnice na kojima se spominje Lovinac (Slike 23. i 24.) prikazuju motiv Podpraga (danas napuštenog mjesta) i Tulovih greda na Majstorskoj cesti koja spaja Lovinac i Obrovac, a izdane su 1930-ih u dva tona – zelenom i smeđem.

Zaključak

Promatrajući razglednice, napose one u razdoblju do 1940. godine, mogu se prepoznati svijet i ljudi u prošlosti, mjesta i događaji koji su im bile značajni i koje su željeli obilježiti i promovirati. Razglednice kao slikovni prikazi vremena ostavili su trag idućim generacijama – bilo kao vremeplov u izgled tadašnjih krajolika, naselja i ljudi, bilo kao uvid u društvena pravila i običaje. Popularnost razglednica u tzv. 'zlatno doba' (do 1918.) bila je takva da su ih imala i najmanja mjesta i u tom vremenu je jedan od građanskih hobija bilo njihovo prikupljanje. Proučavanjem razglednica iz tog doba, a u radu vidljivo i u slučaju razglednica Lovinca, može se uočiti kako se u stvaranje razglednica ulagalo mnogo napora – promišljanja o ilustraciji i njenoj poruci, korištene fotografije često su bile umjetnička i autorska djela renomiranih fotografa tog doba, brinulo se o tehnikama i kvaliteti tiska. U usporedbi s njima, novije, masovne razglednice od negdje 1970-ih izgledaju umjetnički skromnije i industrijski proizvedene.

Razglednice kao dokumenti vremena nastanka, i povijesno i etnološki i sociološki, predstavljaju vrijedno kulturno bogatstvo nekog mjesta, kraja i naroda. Kako je Lovinac u Drugom svjetskom ratu i Domovinskom ratu bio spaljen, a stanovništvo otjerano u zbjeg, veliki dio ovakve građe zauvijek je izgubljen u vjhorima ratova. Ovaj rad ima za cilj doprinijeti očuvanju i proširenju spoznaje o povijesti Lovinca u prvoj polovici 20. stoljeća kroz razglednice kao dokumente vremena.

Izvori

- Državni arhiv u Gospiću, zbirka razglednica, *HR-DAGS-185/14-6121*
- Zbirka razglednica Davora Šarića
- Zbirka razglednica Ivana Bogavčića
- Zbirka razglednica Marka Bašića

Literatura

- ANIĆ, VLADIMIR. 1998. *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- BOGAVČIĆ, IVAN. 2014. Dalmatinske razglednice od njihova nastanka do kraja zlatnog doba. // GOLEŠ, IGOR. *Zaboravljena Dalmacija na starim razglednicama*. Split-Zagreb, Artes Classicae d.o.o., 21-63.

- BOGAVČIĆ, IVAN; BOGAVČIĆ SALOPEK, IVA. 2020. Prve razglednice na prostoru Hrvatske. *Peristil*, 63/2020, DPUH, 121-138.
- GRŽINA, HRVOJE. 2023. *Sunčani kip: povijest fotografije u Zagrebu 1839. – 1900*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- JAPUNČIĆ, MILE. 2000. *Lovinački kraj: vrijeme i ljudi*. Zagreb: naklada autora.
- PAVIČIĆ, LUKA i sur. 1987. *Lovinac*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- PETROVIĆ-LEŠ, TIHANA. 2022. *Mjesta sjećanja: Sveti Rok i Lovinac*. Zagreb: Srednja Europa.
- SKOK, PETAR. 1971. *Etimologijski rječnik Hrvatskog ili srpskog jezika I-IV*. Zagreb: JAZU.
- TILL WOLFGANG. 1992. *Alte Postkarten*. Augsburg.
- Koje je pravo „Vrilo mudrosti“?, *Lička sloga*, 1940., br. 13-18., str. 5.

Mrežni izvori

- URL 1. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/mosinger-rudolf> Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje (pristup 20. 4. 2024.)
- URL 2. https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_radiša (pristup 12. 2. 2024.)
- URL 3. <https://www.guidetofilmphotography.com/how-to-sepia-tone-a-photograph.html> (pristup 20. 4. 2024.)
- URL 4. <http://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:238:242521> Digitalne zbirke NSK. Zbirka razglednica. (pristup 1. 3. 2024.)
- URL 5. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/griesbach-ljudevit> Hrvatski biografski leksikon – mrežno izdanje (pristup 20. 4. 2024.)

Lovinac on Postcards Between 1900 and 1940

Summary

In the second half of the 19th century, the postcard, as a pictorial object in postal traffic, brought a novelty in the form of the dissemination of pictorial information for the purpose of promoting settlements, areas, economic activities or important persons. At the turn of the 19th to the 20th century, after the first editions in the larger cities and important tourist centres of Croatia, postcards of smaller settlements, including postcards of Lovinac, appeared. The article presents postcards from Lovinac that were reliably in use between 1902 and 1940, with descriptions of the pictorial part of the postcard – both location and naming the people in the pictures that were recognized from the few available tellers, which is the result of almost 30 years of collecting and searches for the same by the author. It is shown how well-known photographers of the time were hired to prepare the pictorial part of the postcards, and wholesalers of the time appear as publishers, which speaks of their awareness of and involvement in contemporary trends.

Key words: photo postcard, illustrated postcard, Lovinac, postal traffic, postcard

Amer Sulejmanagić

Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog
i prirodnog naslijeđa, Sarajevo

asulejma@yahoo.com; BiH – 71 000 Sarajevo

Izvorni znanstveni članak

(primljeno 7. 11. 2023.) (prihvaćeno 12. 2. 2024.)

UDK 929.64:929.7 (497.561/.562)

DOI: 10.15291/ml.4462

Ovaj rad dostupan je za upotrebu
pod međunarodnom licencom
Creative Commons Attribution 4.0

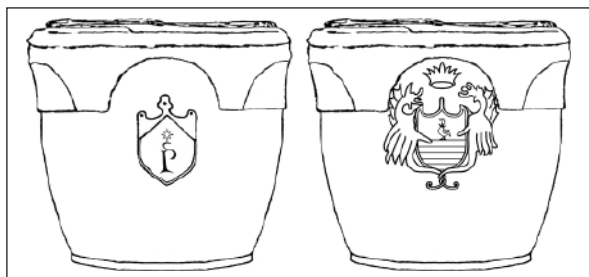
GRBOVI KNEZOVA KRČKIH I KURJAKOVIĆA KRBAVSKIH U KAŠTELU GROBNIK

U radu se analiziraju heraldičke predstave na kruni cisterne u kaštelu Grobnik. Sama kruna cisterne je odavno poznata znanstvenoj javnosti, ali njezina heraldika, iako primarni izvor, nije do sada bila predmetom posebnih istraživanja. Poslije detektiranja nositelja grbova onom rodu knezova Krčkih dat je razvoj heraldike i djelomične primjene, a u slučaju grba Kurjakovića Krbavskih istraživanje je fokusirano na baziliske (zmajeve). Analizirani su mogući utjecaji i povodi za usvajanje baziliska (zmajeva) u heraldiku roda te je zaključeno kako se ne radi o prikazivanju Reda Zmaja kralja Sigismunda. Bazilisk koji proždire čovjeka jasno upućuje na utjecaj Milana i vezu s vladarem iz kuće Sforza pa je utvrđeno da se radi o grbu krbavske kneginje Doroteje, a nositelj drugog grba je vjerojatno njezin brat Bernardin Frankapan.

Ključne riječi: bazilisk, grb, Grobnik, knezovi Krčki, Kurjakovići Krbavski

Uvod

U dvorištu kaštela Grobnik kod Rijeke nalazi se kruna cisterne kružne osnove koja u vrhu prelazi u pravokutnik preko sfernih trokuta u svojim kutovima. Na svakoj od četiri strane ispod polukruga u vrhu nalazi se grb. Radi se o dva grba koji se ponavljaju na suprotnim stranama krune. Rješenje vrhova samih štitova oba grba odaje talijanski utjecaj dok se sami grbovi dolje završavaju u vrhu, što upućuje opet na njemačko–ugarski uzorak. Zbog velikih dimenzija i prilične težine krune cisterne ne treba imati dvojbu da je izrađena za kaštel Grobnik i da kroz vrijeme nije premješšana sa svoga mjesta niti je dopremljena od drugdje. Heraldičke

Slika 1. Kruna cisterne u kaštelu Grobnik s grbovima pripadnika rodova knezova Krčkih i Kurjakovića Krbavskih.

predstave na njoj izvori su prvoga reda. Nastale su na posjedu i bile su narudžba osoba kojima pripadaju.

Na dvije susjedne strane kruna grbovi su prilično istrveni, gotovo do nečitljivosti, pa se njihova atribucija može izvršiti samo preko grbova na ostalim dvama stranama. Prema fotografijama snimljenim 1960. godine jedan od danas istrvenih grbova bio je prekriven s dva kamena bloka (za ostavljanje posude kojom se voda izvlačila iz cisterne) i vjerojatno je tada stradao agresivnim djelovanjem vezivnoga sredstva.

S obzirom na pripadnost kaštela Grobnik jedan od grbova može se bez dvojbe pripisati jednom od pripadnika roda knezova Krčkih – Frankapana. Drugi grb je, prema figurama na štitu, grb pripadnika roda Kurjakovića Krbavskih.

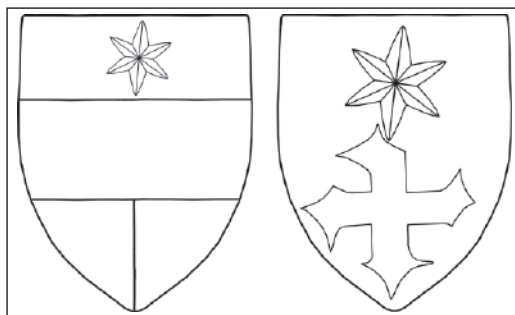
Grb knezova Krčkih – Frankapana

Na dvije suprotne strane kruna nalazi se grb jednoga pripadnika roda knezova Krčkih – Frankapana u obliku samoga štita. Gornji dio štita je (bilo polje, bilo časnii dio) zašiljen do samog vrha štita (tal. *mantelato, incapato*), a donji dio je polje s osmerokrakom zvijezdom. Na bolje sačuvanom od dva istovjetna grba jednoga od pripadnika knezova Krčkih uklesana je ligatura SI što je od pomoći pri identifikaciji njegova nositelja.

Ovakav oblik grba je nepoznat dosadašnjim saznanjima o heraldici knezova Krčkih gdje se javlja ili zvijezda u gornjem od dva polja štita podijeljenog vodoravno ili rjeđe sama zvijezda u jednom polju. Grb koji se razlikuje od starog grba Frankapana, tj. grba Krčkih knezova, je rijetkost u heraldici toga roda, ali nije izuzetak imamo li u vidu inačice grbova na zaglavnom kamenju svoda Frankapanske kapele krčke katedrale (Bradanović, Braut, 2016: 49).

Interesantna je geneza grba knezova Krčkih. Prve elemente uočavamo na neheraldičkom pečatu Ivana korištenom 1365. – 1366. godine na kojemu lav (koji napada psa ili lisicu) nosi kacigu s ukrasom u vidu orlovog krila (kreljut) sa šestokrakom zvijezdom.

Ovakvo pečatno rješenje korišteno je među knezovima Krčkim još i u trećem desetljeću 15. stoljeća, a poslije njega u upotrebi je štit podijeljen vodoravno na dva polja sa šesterokrakom zvijezdom u gornjem polju i uskoro štit s dva lava koji lome kruh – grb rimskih Frangepanibusa (Rainer, 1986: 353-364).

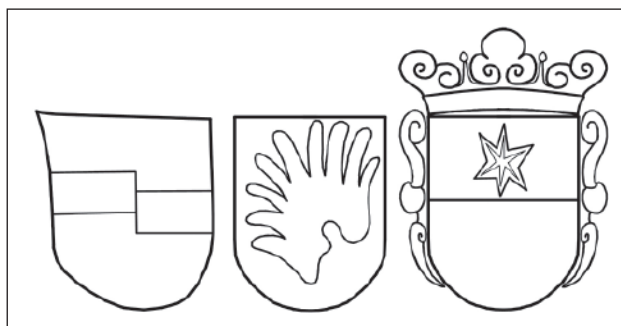
Slika 2. Inačice grbova pripadnika roda knezova Krčkih na zaglavnom kamenju frankapanske kapele krčke katedrale.

Simbole knezova Krčkih; orlovo krilo i štit podijeljen vodoravno na dva polja sa šesterokrakom zvijezdom u gornjem polju; kasnija je heraldika prenijela na pripadnike roda Devinskih (von Duino, von Tybein) s kojima su graničili posjede, kao i na njihov grad Devin. Izvorni grb pripadnika tog roda bio je drukčiji (*Ingeram Codex*, 19). Radi se o onovremenim grafikama – ilustracijama trijumfalnog slavluka i *Der alte Wappenturm zu Innsbruck* cara Maksimilijana (von Amira, mappe 91) te grbovniku Janeza Vajkarda Valvasora (Valvasor, 1687/1688: fol. 46). Razlog za prenošenje simbola knezova Krčkih na Devinske bilo je zauzimanje Devina od Krste Frankapana 1509. godine u ratu cara Maksimilijana protiv Mletaka (Mesić, 1870: 28).

Slika 3. Začetak grba Knezova Krčkih – neheraldički pečat Ivana korišten 1365. – 1366. godine. Izvor: (Klaić, 1900: 10)

Slika 4. Izvorni grb pripadnika roda Devinskih (prema *Ingeram Codex* 19), grb Devina kao simbol orlovo krilo knezova Krčkih (prema *Der alte Wappenturm zu Innsbruck*) i grb pripadnika roda Devinskih kao grb knezova Krčkih (prema Valvasor, *Opus Insignium Armorumque* fol. 46).

Knezovi Krčki i Kurjakovići Krbavski u potrazi za rimskim podrijetlom i pitanje grba

U skladu s renesansnom praksom knezovi Krčki i Kurjakovići Krbavski tražili su za sebe rimsko podrijetlo. Prema ispravi od 8. kolovoza 1422. godine Nikola knez Krka, Senja i Modruša imenuje se prema rimskim Frangepanima uz dopuštenje pape Martina. Papa je krčkome knezu dozvolio i upotrebu grba toga rimskoga roda koji je kasnije korišten ili uz raniji grb ili kao novi samostalno.

Posljedni Kurjaković, Ivan Karlović, nije (uzimajući ime rimskoga roda) imao potrebe za promjenom grba. Kada se povezao s rimskim rodом Manlii njegova guska u grbu bila je dovoljna asocijacija na guske koje su spasile Rim. Bivši konzul Marcus Manlius Capitolinus (umro 384. p.n.e.) bio je među najhrabrijim učesnicima bitke protiv Gala na Kaptolu koja je uslijedila upravo kad su svete guske boginje Junone probudile Rimljane. Prema ovom događaju su se Manlii jedno kratko vrijeme nazivali Capitolini i onda to prezime zamijenili s Torquati. Ta se promjena također povezuje s Galima kada je u bitci 361. p.n.e. Titus Manlius Imperiosus ubio Gala i uzeo njegov metalni okovratnik (lat. *torques*) i stavio oko svojega vrata kao trofej. Ivan Kurjaković se povezao s Manlijima, a sebi uzeo ime Torkvat. Njegova sestra Klara se nazivala Torkvata. Vrlo vrijedan doprinos istraživanju rimskoga podrijetla kod knezova Krčkih i Kurjakovića Krbavskih dao je Luka Špoljarić (Špoljarić, 2016: 3-40).

Grb Kurjakovića Krbavskih

Na ostale dvije nasuprotne strane krune cisterne grobničkoga kaštela nalaze se dva istovjetna grba jednog od pripadnika roda Kurjakovića Krbavskih. Kod grba koji je bio prekriven kamenim blokovima (prema fotografiji iz 1960. godine) vidljiv je samo (heraldički) desni pridržatelj štita i sami donji dio lijevog pridržatelja. U donjem dijelu štita grba tri su vodoravne pruge, a u gornjem guska s krunom oko vrata koja stoji na najvišoj vodoravnoj pruzi. Iznad štita se nalazi kruna, a štiti uokviruju i pridržavaju dva baziliska (zmaja) pri čemu heraldički lijevi bazilisk (tal. *biscione*) proždire čovjeka. Bazilisci su povezani vrhovima svojih repova.

Dva se zmaja prvi put javljaju na pečatu koji je Franko Kurjaković koristio 1425. i 1426. godine. U obodnoj legendi pečata navedena su imena Butka, Nikole, Tomaša, Grgura, Karla i Franka (MOL DL DF 33307; Klösz, 1889: 18, t. VIII, br. 33; Sulejmanagić, 2020: 95). Zmajevi na ovom pečatu uprizoreni su značajno druk-

čije i ne mogu se povezati s onim na kruni grobničke cisterne čija je izrada uslijedila stotinjak godine kasnije. Od pečata koji je koristio Franko do krune grobničke cisterne se u heraldici Kurjakovića Krbavskih ne javljaju zmajevi ili njima srodne zvijeri. Vjerojatno je prema grbu na kruni grobničke cisterne nekoliko godina kasnije izrađen grb na nadgrobnoj ploči Ivana Karlovića.

Elementi grba Kurjakovića Krbavskih na kruni cisterne u kaštelu Grobnik mogu govoriti o vjernoj službi kralju i caru Sigismundu Luksemburškome, ali nam dovoljno podataka o njegovu nositelju mogu dati

samo ako se budu mogli povezati datumi o kojima govore: kruna, i oba baziliska (zmaja). Kako bismo utvrdili *terminus post quem* i eventualno pripadnika roda Kurjakovića Krbavskih čiji je ovo grb moramo znati da naslov *conservator corone* Karlo (II.) Kurjaković nosi od 1403. godine i da su dva pripadnika roda Kurjakovića Krbavskih (spomenuti Karlo i Ivan) bila u prvom sazivu Zmajskog reda koji je kralj Sigismund osnovao 1408. godine. Jedan od baziliska (zmajeva) u grbu se, naravno, može povezati s Redom Zmaja kralja Sigismunda, ali se ipak zmaj u heraldici pripadnika toga Reda prikazivao omotan oko štita, što ne odgovara zmajevima na pečatu petorice Kurjakovića korištenom 1425. i 1426. godine kao ni grbu na kruni cisterne u kaštelu Grobnik. Grobnički grb Kurjakovića Krbavskih s Redom Zmaja povezuju L. Szegedi i V. Božinović (Szegedi, 2021: 68-69; Božinović, 2019: 309). Kao oznaka pripadnosti Redu (bez štita) zmaj je prikazivan u kružnom položaju kako jede vlastiti rep ili je rep omotan oko vrata. Takvog zmaja nalazimo docrtanog olovkom uz grb Karla (II.) Kurjakovića iz 1410. godine u grbovniku Wiener Handschrift Bratovštine sv. Krištofa u Arlbergu (Wiener Handschrift, fol. 91v; Sulejmanagić, 2017: 13-14).

Ako se raspravlja o mogućnosti da jedan grobnički bazilisk (zmaj) predstavlja Red Zmaja kralja Sigismunda onda se mora reći da drugi bazilisk (zmaj) koji proždire čovjeka predstavlja milanske Viskontije (*Vice Comes*) koji su još počet-

Slika 5. Zmajevi na grbu pripadnika roda Kurjakovića Krbavskih s pečata s imenima pet pripadnika roda korištenom 1425. i 1426. godine.

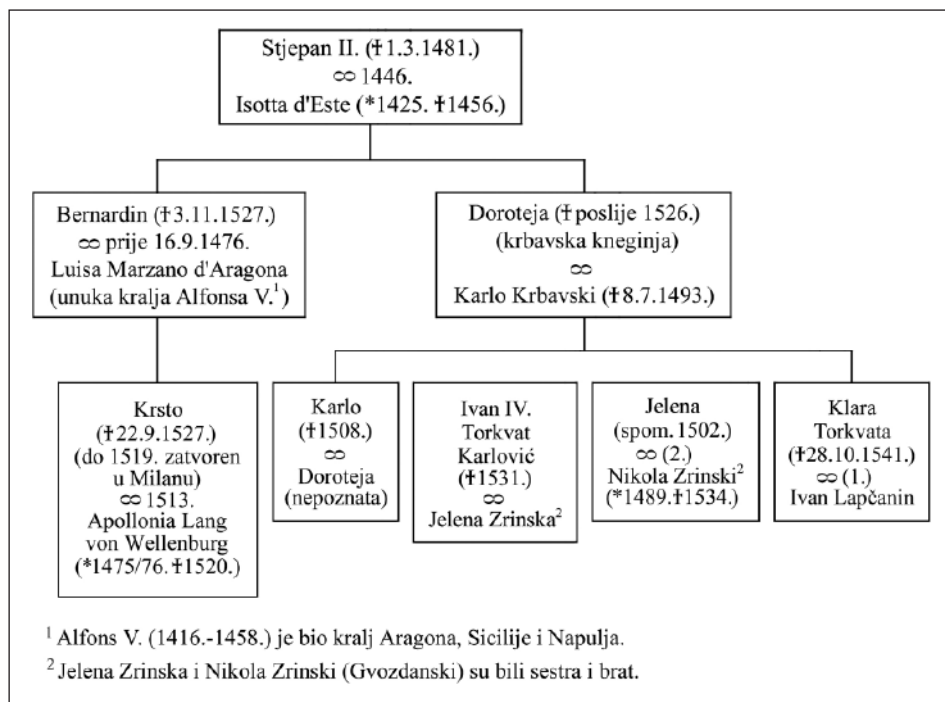
kom drugog desetljeća 14. stoljeća dobili naslov i dužnost (koliko počasnu, a koliko stvarnu zavisilo je od okolnosti i razdoblja) carskih vikara, što je posebno često zabilježeno kod Sigismunda i njegova prethodnika Karla IV. Tada bi morao postojati barem jedan Kurjaković Krbavski koji je bio u pratnji kralja Sigismunda u razdoblju od 1431. do 1433. godine na njegovom talijanskom putu na okrunjenje talijanskom željeznom krunom (kao preduvjetom za stjecanje krune Rimskoga cara) i konačno carskom krunom. Nemamo podataka da je tada u brojnoj Sigismundovoj pratnji bilo pripadnika roda Kurjakovića Krbavskih. Taj jedan ili više Kurjakovića Krbavskih morali su (kako nam govori grobnička heraldika) stupiti u nekakav odnos s Viskontijima. Teško je povjerovati da bi podložniku kralja Sigismunda uopće bilo dopušteno da navedenom ili bilo kakvom drugom prigodom stupi u seniorsko–vazalski odnos s milanskim Viskontijima.

U dvorišnom zidu kaštela Grobnik nalazi se uzidan kameni blok s uklesanim godinama 1442. i 1664. Jasno je da kasnija godina nije od koristi za istraživanje zadane teme, a ranija se godina znatno približava dobu vladavine i kraja života cara Sigismunda, pa se iz prethodno iznesenog i ona može odbaciti pri istraživanju.

Bazilsci iz Grobnika

Kako su posjedi Kurjakovića Krbavskih prilično daleko od Grobnika, a i Grobnik im nikada nije pripadao, vlasnika grba s guskom treba tražiti među onima koji su imali vezu s knezovima Krčkim – Frankapanima. To je Doroteja Frankapan koja je poslije smrti svojega muža Karla upravljala posjedima Kurjakovića Krbavskih čuvajući ih za svoga sina Ivana Karlovića. Posjedi i grb Krbavskih su bili njezina baština i ona je nastupala kao krbavska kneginja. Brojne i značajne podatke o životu Doroteje Frankapan nalazimo u doktorskom radu Ivana Botice (Botica, 2011: 247-289).

Za inicijale S i I (ili ligaturu SI) može se pretpostaviti kako se odnose na Stjepana II. i Isottu d'Este. Grb s tim slovima na kruni cisterne u kaštelu Grobnik trebao bi pripadati njihovom sinu Bernardinu Frankapanu, dok je grb Kurjakovića Krbavskih bez dvojbe nosila njegova sestra Doroteja od istih roditelja. Dva zmaja uz njezin grb su '*frankapanski*' zmajevi čije podrijetlo ne treba tražiti u Zmajskom redu (čiji su članovi bili kralj Alfonso V. i dvojica Krbavskih knezova) nego u impresama Ludovica il Mora (* 1452. † 1508.) koje su tu prešle iz grba Sforzi (također grba Milana) – preuzetog grba Viskontijevih u vidu baziliska koji proždire čovjeka.

Slika 6. Rodoslovlje Frankapana i Kurjakovića Krbavskih – Stjepan II. i potomci

Ludovico il Moro (Ludovico Maria Sforza, zvani Arbitro di Italia – milanski vojvoda od 1494. do 1499. godine) imao je ogromni utjecaj na vojna, politička, ekonomska i društvena zbivanja ne samo Italije, nego i znatno šire. Iako mala država Milano je zbog političkog položaja imao univerzalno djelovanje (Pirenne, 2005: 344). Ludovico il Moro je bio renesansni gigant: „Polumitsko poštovanje Talijana prema njegovoj političkoj snazi uzimao je kao dužni tribut, još se 1496. dičio, da je papa Aleksandar njegov kapelan, car Maksimilijan kondotijer, Venecija komornik, a francuski kralj kurir, koji mora da dođe i ode tako, kako se njemu sviđi.“ (Burckhardt, 1953: 29). Ludovico je ostao zabilježen u brojnim umjetničkim, književnim i historografskim djelima. Njegove imprese (bedževi) transformirane su i u heraldičke predstave. Jednu od njegovih impresa s palmom u sredini koju slijeva drži bazilisk, a zdesna lav, radio je Leonardo da Vinci kojemu je Ludovico bio patron (Salsi, 2019: 206). Imprese Ludovica il Mora nalaze se u crkvi Santa Maria delle Grazie i na stropu sale dvorca Sforzi u Milanu, a donosi ih i G. Cambin (Cambin, 1987: 149 sl. 67, 429 sl. 224).

Posebno je značajan Ludovicov inicijal iz 1497. godine uz prikaz toga milanskog vojvode kao donatora samostanu Santa Maria delle Grazie. Tu su na

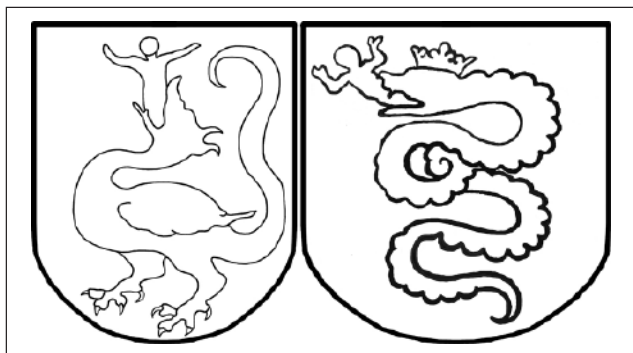
Slika 7. Impresa Ludovica il Mora s kaducejom, dva baziliska i trakom s geslom.

slovu L oslikani kaducej koji pridržavaju dva baziliska od kojih lijevi proždire čovjeka. Ta se kolorirana grafika čuva u Morgan Library u New Yorku, a donosi je G. Cambin (Cambin, 1987: 114 sl. 29) Bazilisk koji proždire čovjeka bio je grb pripadnika rodova Visconti i Sforza, a postao je i grb grada Milana.

Sušтина imprese bila je opisivanje vrline osobe kojoj se pripisuje. Impresa nije grb, impresa je poruka kao i emblemata. Kod Ludovica il Mora kao simboli vrline se javljaju bazilisci, kaducej, traka s geslom 'Da sam sjedinjen' i gdjekad lovački šešir. Ludovicovi su bazilisci povezanih repova; dakle upravo isti prizor kao na grbu Kurjakovića Krbavskih na kruni grobničke

cisterne. I grb Bernardina Frankapana s tabernakla iz Hreljina iz 1491. godine svoj oblik štita (kolokvijalno nazvan *oblik konjske glave*) crpi iz razigranosti impresa Ludovica il Mora (Klaić, 1900: 12 sl. 6; Rainer 1986: 359).

Krsto Frankapan (unuk Stjepana II. i Bernardinov sin, a Dorotejin bratić) bio je do 1519. godine zatvoren u Milanu u dvorcu Ludovica il Mora (Castello Sforzesco). Kao praunuk kralja Alfonsa V. Krsto je trebao poslužiti za razmjenu planiranu između francuskoga kralja i cara Karla V. U trokutu velikih europskih vladara njihovog vremena i Krsto i Ludovico (dok je bio na vlasti u Milanu, a i kasnije u zarobljeništvu) bili su saveznici u službi cara Maksimilijana I.

Slika 8. Grb pripadnika roda Visconti, Sforza i grada Milana – bazilisk koji proždire čovjeka (prema *Sammelband mehrerer Wappenbücher*, fol. 15r i 146v).

Kao sužanj u Milanu Krsto se na plafonima i zidovima il Morova dvorca susreo s oslikanim njegovim impresama u vidu dva baziliska povezanih repova. Prenošene na štit imprese su postale grbovne figure. Prizor baziliska s il Morovih impresama kombiniran s grbom pripadnika roda Sforzi (poznatim i kao grb Milana – bazilisk koji proždire čovjeka) kao slika političkog odnosa i savezništva je prešao u Grobnik da se, kao dodatak Frankapana, nađe na grbu krbavske kneginje Doroteje.

Vrijeme nastanka krune cisterne u kaštelu Grobnik i grbova na njoj treba tražiti između početka 1520. (neposredno poslije Krstina bijega iz zatočeništva u Milanu), odnosno kraja 1521. (kada je milanska vlast Sforzi obnovljena kroz Ludovicova sina Francesca II.) i kraja 1527. godine (do kada je umrlo sve troje frankapansko – krbavskih protagonista: Doroteja, Krsto i Bernardin).

Prijenos majčinog grba na sina

Grobnički grb krbavske kneginje Doroteje Frankapan mogao je poslužiti kao uzorak za grb na nadgrobnoj ploči njezinoga sina Ivana Torkvata Karlovića u crkvi Pavlinskoga samostana u Remetama koju su 1531. godine dali isklesati njegova sestra, a Dorotejina kćer, Jelena i njezin muž Nikola Zrinski Gvozdanski (Mirnik, 1992: 23). Ploča s natpisom *MAGNIFICVS DOMINVS TORQVATVS COMES CORBAVIAE REGNORVMQVE DALMATIAE, CROATIAE ET SCLAVONIAE BANVS* je kasnije uništena, pa se pouzdani izgled Karlovićeva grba ne zna (Conago, 1928: 127-128; Botica, 2011: 264-265). Ostao nam je opis grba koji je 1736. godine dao Samuele Timon: *In insignibus duo crocodyli ambiunt lapidem sustinentes ore torquem, et complectentes cygnum cum tribus coronis, quarum una capiti adherent, altera collo, tertia pedibus. Sub hac sunt tres ductus aquarum, sive fluvii* (Timon, 1764: 130). Bez dvojbe se može tvrditi da je do Timonovog vremena nadgrobna ploča već bila uništena i da je on nije vidio, nego je Karlovićev grb opisao prema slikama u grbovniku Janeza Valvasora iz 1687./1688. godine (Valvasor, 1687/1688: fol. 66, 146). Četiri grba koja Valvasor donosi na ovim mjestima svoga grbovnika pripisana su kranjskim Gusićima koji su prisvojili grb Kurjakovića, a s njima nisu ni bili

Slika 9. Grb na nadgrobnoj ploči Ivana Karlovića (prema Valvasor, *Opus Insignium Armorumque*, fol. 66, 146. i Timon, *Epitome Chronologica ...*, 130.).

u srodstvu (Sulejmanagić, 2017: 48 i navedena literatura). Tri od četiri grba imaju dva krokodila povezanih repova, pri čemu se dva put nalaze u štitu, a jednom kao pridržatelji štita. Krokodili u štitu ne drže kamen, ali su vezani lancem, dok je kod krokodila pridržatelja štita stvar obrnuta. Također, kod krokodila u štitu guska pliva u naravno prikazanoj vodi, a kod krokodila pridržatelja štita voda je označena s tri vodoravna poteza. Timon je iz ovih grbova kompilirao svoj opis pa kod njega krokodili drže kamen, vezani su lancem, a vodu predstavljaju tri poteza. Lanac (*torques*) je očita asocijacija na Ivana Torkvata Karlovića. Svi su izgledi da su i na nadgrobnoj ploči Ivana Karlovića bili bazilisci (zmajevi) kakvi se nalaze na kruni grobničke cisterne, a da su Valvasor i Timon u njima vidjeli krokodile.

Pri traženju i prikupljanju materijala za istraživanje veliku pomoć su mi pružile kćer Esma Cerkovnik (Zürich) i prijateljice Aida Antić (Rijeka) i Amra Čusto (Sarajevo) za što im dugujem veliku zahvalnost.

Izvori

- MOL (Magyar Országos Levéltár) DL DF 33307
- *Sammelband mehrerer Wappenbücher*. Bayerische Staatsbibliothek München, BSB Cod.icon 391.

Literatura

- BOTICA, IVAN. 2011. *Krbavski knezovi u srednjem vijeku*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BOŽINOVIĆ, VLADIMIR. 2019. Heraldčki simboli na parapetnim pločama hilendarskog eksonarteksa. // *Niš i Vizantija, XVII. / Rakocija Miša* (ur.). Niš: Niški kulturni centar, 295-315.
- BRADANOVIĆ, MARIJAN; BRAUT, IVAN. 2016. Frankapanska kapela krčke katedrale. *Krčki zbornik*, 74, Krk, 33-54.
- BURCKHARDT, JACOB. 1953. *Kultura renesanse u Italiji*. Zagreb: Matica hrvatska.
- CAMBIN, GASTONE. 1987. *Le Rotelle Milanesi – Bottino della battaglia di Giornico 1478 / Stemmi – Imprese – Insegne*. Fribourg: Società Svizzera di Araldica.
- CONAGO, JOSIP. 1928. Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina. *Starohrvatska prosvjeta*, II 1-2, Zagreb, 127-135.
- KLAJIĆ, VJEKOSLAV. 1900. Ime i porijeklo Frankapana. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 4, 1, Zagreb, 1-20.
- KLÖSZ, GYÖRGY. 1889. *A magyar királyi Országos Levéltár diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója*. Budapest: Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája.

- MESIĆ, MATIJA. 1870. Krsto Frankapan u tudjini. *Rad JAZU*, 13, Zagreb, 17-79.
- MIRNIK, IVAN. 1992. *Srebra Nikole Zrinskog*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- PIRENNE, HENRI. 2005. *Povijest Europe od seobe naroda do XVI stoljeća*. Split: Marjan tisak.
- RAINER, PÁL. 1986. A Frangepán család címerváltozatai a XIV–XVI. században. *AVeszprém megyei múzeumok közleményei*, 18, Veszprém, 353-364.
- SALSU, CLAUDIO. 2019. Leonardo, il Moro e le allegorie. // *Leonardo da Vinci – La Sala delle Asse del Castello Sforzesco – All’ombra del Moro*. / Salsu Claudio, Alberti Alessia (ur.). Cinisello Balsamo (Milano): Silvana, 200-209.
- SULEJMANAGIĆ, AMER. 2017. *Grb knezova Kurjakovića Krbavskih*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću.
- SULEJMANAGIĆ, AMER. 2020. Heraldika knezova Kurjakovića Krbavskih na sfragističkim izvorima. *Bosna Franciscana*, 52, Sarajevo, 93-102.
- ŠPOLJARIĆ, LUKA. 2016. Hrvatski renesansni velikaši i mitovi o rimskom porijeklu. *Modruški zbornik*, 9-10, Josipdol, 3-40.
- TIMON, SAMUELE. 1764. *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum a Nativitate Divi Stephani Primi Regis Apostolici, Producta ad Annum M.DCC.XXXVI*. Claudiopolis: Typis Academicis Societatis Jesu.

Mrežni izvori

- *Ingeram Codex*
- https://commons.wikimedia.org/wiki/Ingeram_Codex:_15th_Century_sorting#/media/File:Ingeram_Codex_019.jpg (27. 10. 2023.)
- SZEGEDI, LÁSZLÓ. 2021. Szent György rend és Sárkányrend. Neobjavljeni rukopis od 30. 03. 2021., 1-151.
- https://www.academia.edu/45584548/Szent_Gy%C3%B6rgy_rend_%C3%A9s_S%C3%A1rk%C3%A1nyrend_%C3%B6sszegz%C3%A9s (04. 12. 2022.)
- VALVASOR, JANEZ VAJKARD. 1687/1688. Opus Insignium Armorumque. [http://slovenija.heraldry.ca/resources/misc/presentation.php?PG=0&Start=0&End=388&Section=Opus%20Insignium%20Armorumque&Prefix=Valvasor_grbovna_knjiga_&Dir=valvasor_grbovna_knjiga&Subject=Janez%20Vajkard%20Valvasor%20-%20Opus%20Insignium%20Armorumque%201687%20-%201688&Zero10=00&Zero100=0](http://slovenija heraldry.ca/resources/misc/presentation.php?PG=0&Start=0&End=388&Section=Opus%20Insignium%20Armorumque&Prefix=Valvasor_grbovna_knjiga_&Dir=valvasor_grbovna_knjiga&Subject=Janez%20Vajkard%20Valvasor%20-%20Opus%20Insignium%20Armorumque%201687%20-%201688&Zero10=00&Zero100=0) (27. 10. 2023.)
- *Wiener Handschrift – Hauptbuch der Bruderschaft St. Christoph auf dem Arlberg*. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Cod Weiss 242 (Böhm 472)
- <http://www.milanofotografo.it/FotografiaDettagliFoto.aspx?ID=1167> (09. 08. 2023.)

- [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Castello_Sforzesco_\(Milan\)_-_Coats_of_arm#/media/File:Castello_sforzesco_-_stemma.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Castello_Sforzesco_(Milan)_-_Coats_of_arm#/media/File:Castello_sforzesco_-_stemma.jpg) (04. 08. 2023.)
- VON AMIRA, KARL. Sammlung. mappe 91 – <https://amira.digitale-sammlungen.de/blatter/blatt.php?id=1567> (27. 10. 2023.)

Coats of Arms of the Counts of Veglia and Kurjakovićs of Corbavia in the Castle of Grobnik

Summary

The paper analyzes the heraldic representations on the cistern crown in the Grobnik castle. The cistern crown itself has long been known to the scientific public, but its heraldry, as a primary source, has not been researched until now. After detecting the owner of Counts of Veglia coat of arms, the development of heraldry and partial use was given. In the case of the coat of arms of the Kurjakovićs of Corbavia the research was focused on bisciones (dragons). The possible influences and reasons for the adoption of bisciones (dragons) in the heraldry of the family were analyzed, and it was concluded that they do not represent the Order of the Dragon of King Sigismund. The man-eating biscione clearly points to the influence of Milan and the connection with the ruler from the Sforza house, so it was concluded that it is the coat of arms of Princess Dorothea of Corbavia, and possible owner of other coat of arms is her brother Bernardin Frankapan.

Key words: Biscione, Coat of Arms, Grobnik, Counts of Veglia, Kurjakovićs of Corbavia

Šimun Novaković

Arhiv Bosne i Hercegovine

simun.novakovic73@gmail.com; BiH – 88 000 Mostar

Pregledni članak

(primljeno 3. 7. 2023.) (prihvaćeno 12. 1. 2024.)

UDK 81'35:003.49(497.6)“16/17“

DOI: 10.15291/ml.4463

Ovaj rad dostupan je za upotrebu
pod međunarodnom licencom
Creative Commons Attribution 4.0

GRAFEMSKO-FONEMSKI ODNOSI U TEKSTU FOJNIČKE KRONIKE (17. STOLJEĆE):

s posebnim osvrtom na razlike i sličnosti prema tekstovima
franjevačke spisateljske djelatnosti 17. i 18. stoljeća

Rad se bavi grafemsko-fonemskim odnosima u *Fojničkoj kronici* s posebnim osvrtom na razlike i sličnosti prema tekstovima franjevačke spisateljske djelatnosti 17. i 18. stoljeća. Najprije se navode oni grafemi koji u *Fojničkoj kronici* uvijek označavaju isti fonem. Poseban naglasak stavlja se na prikaz pisanja nekih fonema koji se obilježavaju s dva grafema odnosno, u nekim slučajevima, pisanja istim grafemom nekoliko različitih fonema. Tako je vidljivo da se đervom označavaju fonemi /ć/ i /đ/ te da đerv u kombinaciji sa slovima *l* i *n* označava palatalne foneme /ļ/ i /ń/. Istim se grafemom obilježavaju fonemi /č/ i /ž/. Za obilježavanje fonema /k/ i /o/ upotrebljavaju se po dva grafema, s tim da postoje određena distribucijska pravila njihove uporabe. Glasovna skupina /št/ označava se jednim slovom. Uz vokalno /r/ redovito se pojavljuje popratno slovo *a*, a fonem /j/ se označava grafemom za *jat*. Sve navedene osobitosti uspoređuju se sa stanjem kod nekih franjevačkih pisaca iz 17. i 18. stoljeća. Predmet interesa rada nisu samo pisci koji su objavljivali hrvatskom ćirilicom, nego i neki čija su djela objavljena latinicom jer je očit utjecaj latiničnih grafijskih pravila u označavanju nekih fonema u hrvatskoj ćirilici.

Ključne riječi: Fojnička kronika, hrvatska ćirilica, grafemsko-fonemski odnosi, franjevačka spisateljska djelatnost

Uvod

Nositelji pismenosti među hrvatskim katoličkim pučanstvom u Bosni i Hercegovini tijekom osmanske vladavine bili su franjevci. Oni svoja djela pišu na latinskom latinicom, i na hrvatskom jeziku latinicom i hrvatskom ćirilicom.¹ Budući da su djela bosansko-hercegovačkih franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća odigrala bitnu ulogu u standardizaciji hrvatskoga jezika,² dobar dio njihovih djela već je bio predmetom znanstvenih obrada. Međutim, manja djela koja nisu imala pretenzija predstaviti se širem čitateljskom puku, a time, na kraju krajeva, i biti tiskana, uglavnom su ostala podalje od očiju znanstvenih krugova. U ovu bi se skupinu mogao uvrstiti i rukopis nepoznatog autora kojemu je Ćiro Truhelka dodijelio naslov *Fojnička kronika*, vjerojatno prema mjestu čuvanja.³ Rukopis je pisan posebnim tipom hrvatske ćirilice, koju bi, s obzirom na paleografske osobitosti, najbolje bilo zvati zapadno-ćirilicom minuskulom,⁴ a koju neki nazivaju i ćirilskim brzopisom, bosanicom i

- 1 U prošlosti za poseban tip ćirilice koja se upotrebljavala na zapadu koristilo se nekoliko različitih naziva, i to: bosanska azbuka (Berčić), bosanska ćirilica (Rački), hrvatsko-bosanska ćirilica (Kukuljević i Mesić) i bosansko-dalmatinska ćirilica (Jagić) (Zelić-Bučan 1961: 8). Za razliku od Zelić-Bučan, Žagar (220: 63) navodi da je Jagić, uz Rešetara, preferirao naziv zapadna ćirilica, „prije svega misleći na prostor njezine primjene, u zonama dodira s latinskom i glagoljskom pismenosti“. U posljednje se vrijeme sve češće koristi i naziv hrvatska ćirilica. Isti autor u nastavku dodaje da naziv zapadna ćirilica alternira u hrvatskoj filologiji s terminom hrvatska ćirilica, koji je po svojoj ekskluzivnosti primjeren „kada se osobito želi istaknuti razlikovni hrvatski kontekst“. (Žagar 2020: 63).
- 2 O navedenom Dalibor Brozović kaže: „Ustanovljeno je da je franjevačka pismenost odigrala najbitniju ulogu, upravo odlučnu, odsudnu ulogu u stvaranju uvijeta [*sic!*] za hrvatske razvojne procese u standardizaciji novoštokavštine. Razumije se, gledajući iz jedne duže vremenske perspektive, čini se da je bosansko područje u jednom kritičnom razdoblju povezalo Slavoniju i Dalmaciju, te tako omogućilo kasnije ključne točke u razvojnome toku.“ (Brozović 1982: 43).
- 3 Nju je, doduše, dijelom, i to samo onaj dio koji se odnosi na prikaz povijesnih događaja, već prije više od stotinu godina objavio Ćiro Truhelka (1909: 443-459). Međutim, nije joj pristupao s uže jezikoslovnog stajališta. Bitno je napomenuti da je dobar dio *Fojničke kronike* ugradio fra Nikola Lašvanin u svoj *Ljetopis*. Usporedbom teksta Lašvaninova *Ljetopisa* i izvornog teksta *Fojničke kronike*, mogu se uočiti bitne razlike. Budući da je Lašvanin tekst *Fojničke kronike* prilično proširio, možemo govoriti o nastanku novoga teksta na starom predlošku s vlastitim jezičnim obilježjima. U ovoj smo se analizi služili izvornim tekstom *Fojničke kronike* koji se danas čuva u Franjevačkom samostanu Svetoga Duha u Fojnici pod oznakom *Fojnicensia*, br. 1-2-3, kutija 1.
- 4 Jedni bosanicom ili bosančicom smatraju sve ćirilčne grafijske sustave koji su se razvili na zapadnom području, dok je po drugima bosanica ili bosančica samo jedan od tipova te na zapadu razvijene ćirilice. Ćiro Truhelka je ćirilicu i bosančicu smatrao različitim pismima koja su se razvila iz grčkoga pisma, ali im je razvoj bio samostalan. Dok u lapidarnim slovima ćirilice i

bosančicom. U prvom dijelu rukopis sadrži popis fojničkih gvardijana, bosanskih *ministara* (provincijala), izvješća s nekih kapitula i oblačenja novaka. U drugom se, opsežnijem dijelu, nalazi prikaz nekih povijesnih događaja između 1300. i 1669. godine.⁵ Pored nepoznanice tko joj je autor, ne može se sa sigurnošću tvrditi da je

bosančice ne vidi osobitu razliku jer su se razvila iz istoga izvora, Truhelka smatra da se glavna razlika očituje u kurzivnom pismu, a razlog je taj „što se kurzivna ćirilica udaljuje od svog grčkog vrela, te je poprimila mnoge elemente iz latinice“ (Truhelka 1889: 66). S druge strane Milan Rešetar je negirao posebnost bosanice. Za *Libro od mnozijekh razloga* kaže da je pisan „tako zvanom bosanskom ćirilicom, koja uprav nije nikakvo specijalno bosansko pismo, nego je starija ćirilska minuskula koja je u starije vrijeme bila u običaju u svim našim krajevima u kojima se uopće pisalo ćirilicom, i kod pravoslavnih i kod katolika i kod muslimana, dok je nije kod prvih zamijenilo izvan crkve, u kojoj je ostalo majuskulno ‘ustavno’ pismo – rusko ‘građansko’ pismo, a kod katolika u Primorju latinica, tako da je od XVIII. vijeka ostala ograničena na katolike i muslimane u Bosni i Hercegovini, a naročito na ove posljednje otkada su nekako od prve polovice prošloga vijeka tamošnji katolici sasvim prihvatili latinicu.“ (Rešetar 1926: 12). Mate Tentor koristi naziv *bosančica* za sva ćirilička pisma korištena na hrvatskom govornom području. Za *bosančicu* kaže da je to poseban tip bosanske ćirilice koja je odbacila staroslavenska slova kojih ne treba za hrvatski jezik, a uvodi nove znakove za svoj jezik. (Tentor 1932: 12). Tomislav Raukar bosančicu smatra samo jednim od ćirilskih grafijskih sustava te je definira kao „brzopis na zapadnom području ćirilice, odnosno onaj tip južnoslavenskog brzopisa koji se od XV. do XIX st. (razdoblje cvata: XVI-XVIII st.) upotrebljavao u Bosni i Hercegovini, čitavoj srednjoj Dalmaciji, osobito u Poljicama, na području Dubrovačke republike, u Boki Kotorskoj i dijelom na području Crne Gore“ (Raukar 1966-67: 499). Sličnog je stava i Mateo Žagar koji navodi „premda se zapadna ćirilica često identificira s bosanskim ćiriličnim brzopisom (bosančicom/bosanicom) oblikovanim u bosanskim skriptorijima XVI. st., te ubrzo proširenim u susjedne-južne, zapadne i sjeverne hrvatske krajeve, te ondje razvijanim u regionalnim i lokalnim inačicama, vrlo je važno istaknuti kako je to samo jedan funkcionalni vid zapadne ćirilice koja je svoju posebnost stjecala još barem od XII. st.“ (Žagar 2014: 225). Petar Đorđić navodi da su se katolički svećenici za vrijeme osmanlijske vladavine služili samo brzopisnim tipom ćirilice, u kojoj pojedina slova imaju specifične oblike „koje nećemo naći u grafiji pripadnika istočne crkve. Morfološke inovacije u brzopisu koje su se javile u pismenosti pripadnika zapadne crkve tolike su i takve da mogu činiti posebnu, zapadnu varijantu ćirilskog brzopisa.“ (Đorđić 1971: 171-172). U novije je vrijeme o ovoj problematici pisala Lejla Nakaš koja pokušava dati nova terminološka određenja tipova zapadne ćirilice. Prema njezinom mišljenju „(1) fenomen zapadne ćirilice tiče se ustavne, poluustavne i minuskulne vrste ćiriličnog pisma; (2) u okviru minuskulne vrste postoje dvije posebne varijante pisma: klasična minuskula i bosanska minuskula; (3) iz ove posljednje razvija se brzopisna bosančica.“ (Nakaš 2010: 31). Općenito se može reći da su o nazivu i paleografskim obilježjima zapadne ćirilice vođene opširne rasprave. Njihov sažetak, s glavnim predstavnicima i teorijskim postavkama donio je Tomislav Raukar (1973: 103-144) u svojem članku *O problemu bosančice u našoj historiografiji*.

- 5 Opširnije o sadržaju *Fojničke kronike* vidi: Zirdrum 1985: 43-64. Napominjemo da se prezime ovoga autora pronalazi i u obliku Zirdum, što bi moglo biti i ispravna inačica navedenoga prezimena. Međutim, koristimo oblik prezimena koji se navodi u članku na koji se pozivamo.

Fojnička kronika nastala u Fojnici jer joj je ime dodijeljeno puno godina kasnije. Budući da je u vrijeme nastanka rukopisa, a to bi moglo biti 1669. godine, ili koju godinu kasnije, na području Bosne i Hercegovine djelovalo nekoliko samostana, *Fojnička kronika* je mogla nastati drugdje, te naknadno biti prenesena u Fojnicu.

Pisati hrvatskim jezikom grafijskim sustavima, koji su sastavljani za neke druge jezike, stoljećima je predstavljalo poseban izazov. Iako se ovo posebno odnosi na latinicu, koja je primarno zrcalila glasovnu strukturu latinskog jezika, određenih je nedoumica bilo i u pisanju hrvatskom ćirilicom. Naravno, te su nedoumice bile puno izraženije u pisanju latinicom, jer je ona bila sastavljena za latinski jezik koji nije imao iste foneme kao slavenski jezici. Međutim, iako je ćirilica sastavljena kao monografsko pismo, s idealom da jedno slovo odgovara jednom fonemu, tijekom jezičnog razvoja u hrvatskom su se jeziku pojavili neki fonemi. Navedeno je rezultiralo nedosljednostima i šarolikosti uporabe različitih grafema za označavanje novonastalih fonema. Hrvatska je ćirilica naslijedila i neke grafeme koji su označavali isti fonem. S obzirom na navedeno, ovim radom želimo utvrditi kakvi su grafemsko-fonemski odnosi u *Fojničkoj kronici*, odnosno kojim se grafemskim inventarom služio autor *Fojničke kronike* u njezinu pisanju, odnosno kojim grafemima obilježava pojedine foneme.⁶ Uočeni odnosi dovode se u bližu vezu s franjevačkom spisateljskom tradicijom 17. i 18. stoljeća.⁷ Naglasak je stav-

6 U posljednje se vrijeme sve više govori o novoj znanstvenoj disciplini, grafolingvistici, a u kontekstu odnosa grafema i fonema grafematici, njezinoj poddisciplini, koja analizira „jezičnu vrijednost u pisanom jeziku, razmatra dakle najmanje distinktivne jezične jedinice grafijskog sustava koje su kod alfabetskih pisama stvorene na temeljima analitičkih metoda fonologije i na suodnosu između govorenog i pisanog jezika. Konkretnije, grafemskim se proučavanjem opisuje veza između znaka i glasa, te na taj način otkriva fonemski sustav jednoga jezika ispod slovnih prikaza.“ (Damian 2017: 204). O ovoj je problematici opširnije pisao i Mateo Žagar u svojoj knjizi *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova* (2007).

7 S obzirom na pretpostavljeno vrijeme nastanka *Fojničke kronike* u razmatranje smo uzeli grafemsko-fonemske osobitosti franjevačkih pisaca iz 17. i 18. stoljeća. Njezini bi nešto stariji suvremenici mogli biti fra Matija Divković (1563. – 1631.), fra Stjepan Matijević (oko 1580. – 1654.), fra Ivan Bandulavić (1591. – sredina 17. st.), fra Pavao Papić (1593. – poslije 1649.), a gotovo vršnjak fra Pavao Posilović (oko 1600. – 1653.). Mlađi su, vjerojatno, Ivan Ančić (1624. – 1685.) i Stjepan Margitić Markovac (oko 1650. – 1714.). Iz nešto kasnijeg razdoblja su fra Lovro Šitović (1682. – 1729.), fra Filip Lastrić (1700. – 1783.) i fra Nikola Lašvanin (oko 1703. – 1750.). Svi oni su pripadnici iste franjevačke provincije, ali su u jezičnom smislu potjecali s različitog dijalektalnog područja. Većina njih je tiskala svoja djela. U rukopisu su do novijega doba ostala Papićeva i Lašvaninova djela. Hrvatskom ćirilicom su svoja djela tiskali Divković i Margitić. Svoja je djela tiskao i fra Stjepan Matijević, ali su njegova slova slična slovima staroslavenskih knjiga (Pavešić 1968: 383). Pavešić pretpostavlja da je riječ o slovima kojima je tiskana *Suma nauka krstjanskoga*

ljen na pisce koji su pisali hrvatskom ćirilicom, ali zbog očitih utjecaja latinične grafije na zapadnu ćirilicu, uspoređujemo i osobitosti *Fojničke kronike* u odnosu na neke pisce koji su svoja djela objavili latinicom. Ovdje je također bitno naglasiti da smo grafemsko-fonemske osobitosti franjevačkih pisaca iznosili temeljem rezultata istraživanja drugih jezikoslovaca, te da u većinu djela ovdje spominjanih franjevačkih pisaca nismo imali izravan uvid.⁸

Grafija Fojničke kronike

Na hrvatskom govornom području razvio se poseban tip ćiriličkog pisma koji se često naziva zapadna ili hrvatska ćirilica. Riječ je o grafijskom sustavu koji je imao višestoljetnu tradiciju korištenja na području Bosne, Huma, Dubrovnika, južne i srednje Dalmacije. *Fojnička kronika* (dalje: FK) pisana je posebnim tipom zapadne ćirilice, zapadnoćiriličkom minuskulom, za koju se često čuje i naziv bosanica ili bosančica.⁹ Grafemski inventar FK je izrazito funkcionalan, tj. prilično vjerno zrcali glasovnu strukturu hrvatskog jezika. Jednoslovima se, po principu da uvijek istom grafemu odgovara jedan fonem,¹⁰ bilježe fonemi /a/: , /b/: , /v/: , /g/: , /d/: , /e/: , /ž/: , /z/: , /i/: , /l/: , /m/: , /n/: , /p/: , /r/: , /s/: , /t/: , /ul/: , /f/: , /h/: , /c/: , /š/: i /j/: . U načinu obilježavanja nekih fonema uočava se pojava grafijske homonimije zbog višefunkcionalnosti đerava

1583. godine (Pavešić 1968: 383). Latinicom su svoja djela objavili fra Ivan Bandulavić, fra Ivan Ančić, fra Lovro Šitović i fra Filip Lastrić. Posilovićeva su djela objavljena hrvatskom ćirilicom i latinicom. Bibliografske podatke o franjevcima donosimo prema knjizi PRANJKOVIĆ, IVO (priredio). 2005. *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*. Sarajevo: Matica hrvatska i HKD Napredak.

- 8 O navedenome vidi popis literature iz kojega je vidljivo koja smo djela koristili prilikom pisanja ovoga rada.
- 9 U ovom radu ćemo uglavnom koristiti odrednicu hrvatska ćirilica kao krovni termin za sve tipove ćirilice koji se sreću kod naših franjevačkih pisaca. Dakle koristimo termin hrvatska ćirilica kada govorimo i o rukopisnim i tiskanim ćiriličnim djelima. Ovakav pristup ne bi bio primjeren da se kojim slučajem ovaj rad bavi paleografskim osobitostima, jer se na hrvatskom govornom području služilo s nekoliko različitih slovnih sustava koji se razlikuju rasporedom slova u imaginarnom dvolinijjskom, odnosno četverolinijjskom prostoru. Međutim, kod usporedbe grafemsko-fonemskih odnosa nije bitno kako se koje slovo piše, nego sam inventar slovnih oblika koji se pridružuju određenom glasu. O paleografskim osobitostima pisao sam u članku „Paleografske osobitosti Fojničke kronike kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka“, *Hercegovina*, Mostar, 2023.
- 10 Ovakav princip je zagovarao već Bartol Kašić, koji je smatrao „da se jedan glas mora uvijek označavati na samo jedan i na uvijek isti način“ (Gabrić-Bagarić 1978: 35).

(*ǃ*), grafijske sinonimije u postojanju po dva grafema za obilježavanje fonema /o/ i /k/,¹¹ te nekih drugih posebnosti.¹²

Obilježavanje fonema /ć/ i /đ/

Posebnost je hrvatskog ćiriličkog grafijskog sustava uvođenje đerva (*ǃ*) koji se koristi za obilježavanje više fonema.¹³ *Đervom* se u FK obilježava fonem /ć/, npr. *dobretiǃ* 41₁₃;¹⁴ *maliǃ* 46₁; *pavloviǃ* 36₂₄; *tomaševiǃ* 33₂₅; *vilušiǃ* 36₁₂; *ǃehaje* 246₃; *ǃemeri* 42₁₅; *kuǃe* 35₄; *noǃi* 45₁₈; *pomoǃ* 43₁₄; *peǃgara* 47₄; *iǃi* 45₁₇; *ǃekajuǃi* 45₁₁; *noseǃi* 45₁; *naǃi* 45₈ itd. Istim se slovom obilježava i fonem /đ/, npr. *broǃganin* 4119; *kamengraǃanina* 407; *doǃe* 42₁₈; *iǃaše* 45₁₁; *proǃje* 39₁₁; *poǃgoše* 45₇ itd. Navedena pojava nije rijetka ni kod drugih franjevačkih pisaca koji su pisali hrvatskom ćirilicom jer *đerv* za označavanje fonema /ć/ i /đ/ ima Divković (Jurić-Kappel 2014: 119),¹⁵ a slična je situacija u Papića (Čigoja 2001: 52), Margitića (Vukomanović 1971: 24), Matijevića (Pavešić 1968: 384) i Lašvanina¹⁶ (Mladenović 1961: 57). Očito se grafemski sustav FK u načinu korištenja *đerva* kao grafema kojim se obilježavaju fonemi /ć/ i /đ/ bitno ne razlikuje od drugih franjevačkih pisaca.

- 11 Pod grafijskom homonimijom podrazumijevamo pojavu da jedan grafem označava dva ili više fonema, a pod grafijskom sinonimijom da se jedan fonem obilježava s dva ili više grafema.
- 12 U cilju cjelovitijeg uvida u tekst FK na kraju rada u posebnom prilogu donosimo dio trinaeste stranice teksta s transliteracijom.
- 13 Imajući u vidu čitatelje koji nisu vješti čitanju hrvatske ćirilice, sve primjere donosim transliterirano na latinicu. Prilikom navođenja primjera koristit ćemo neka posebna slova da se što zornije prikaže osobitost grafijskog sustava. Tako ćemo za đerv koristiti slovo ǃ, za suglasničku skupinu /št/ slovo č, za *jat* slovo ǃ, za *omegu* ô, za palatalne /lj/ i /nj/ slova ǃ i ǃ, za /dž/ slovo ž, za vokalno /r/ znak ǃ. U primjerima, kada se uz navedeni glas pojavljuje popratno slovo *a*, koristit ćemo obično slovo *r* jer sama pojava popratnog slova sugerira vokalnost fonema /ǃ/.
- 14 Nakon svakog primjera donosimo brojevnú oznaku koja označava mjesto pojavljivanja navedenoga primjera. Tako brojevná oznaka u primjeru *dobretiǃ* 4113 označava da se navedeni primjer nalazi u 13. retku 41. stranice.
- 15 Dok J. Jurić-Kappel (2014: 119) navodi da Divković *đervom* označava glasove /ć/ i /đ/, M. Moguš (1982: 52) dovodi u pitanje da je Divković rabio jedan grafem za dva različita samostalna fonema. On smatra da bi uporaba jednoga znaka za dva različita fonema, tj. /ć/ i /đ/ odstupala od Divkovićeve sustava.
- 16 Rukopis ljetopisa fra Nikole Lašvanina, pod punim nazivom *Kronika aliti uspomena od viko-va svega svijeta* čuva se u Franjevačkom samostanu u Livnu. Ljetopis je objavljiván u *Glasniku Zemaljskoga muzeja* u Sarajevu 1889. i 1916. godine. Također je fra Ignacije Gavran 1981. godine priredio latinično izdanje ljetopisa, koji je objavila sarajevska Svjetlost.

Đervom se označava fonem /đ/ i u riječima preuzetim iz talijanskoga koje u izvorniku imaju slovo *g*, npr. *anĝeo* 37₂₀, *ĝeneralnomu* 44₉, i *ĝenerali* 44₆. Slična se uporaba nalazi u Divkovića, ali i nekih drugih franjevačkih pisaca.¹⁷ Očito se u našoj zapadnoćirilskoj pismenosti povodilo za fonološkim načinom pisanja riječi stranoga podrijetla, odnosno prema izgovoru. Iako su u ćirilčnoj grafiji imali slovo *g*, ne koriste ga u stranim riječima u kojem se takvo slovo *g* izgovara kao /đ/. Oni prema izgovoru traže njegov ekvivalent, a to je *đerv*. Takav način pisanja nije prisutan u latiničnoj sastavnici naše franjevačke pismenosti jer pisci većinom pišu prema izvorniku. Iako je izvjesno da se takvo slovo *g* u hrvatskom izgovaralo kao /đ/, oni zadržavaju pisanje slova *g*.¹⁸

Obilježavanje fonema /l/ i /ń/

Autor FK koristi *ĝl*, odnosno *ĝn* za obilježavanje palatalnih glasova /l/ (~~l~~) i /ń/ (~~l~~), npr. *boĝli* 44₂₀; *kraĝl* 33₁₄; *ĝludi* 46₁₆; *stvoriteĝl* 34₁₁; *vojli* 34₁₃; *zemĝla* 34₁₀; odnosno *doĝnim* 34₂; *koĝnic* 38₉; *ĝnime* 37₁₉; *učiĝnen* 39₁₈; *večerĝnoj* 46₃ itd. Često se u stručnoj literaturi može pronaći podatak da je navedena grafijska rješenja prvi primijenio fra Matija Divković u svojim tiskanim djelima. Doduše, nije uvijek riječ o dvoslovima, tj. kombinaciji đerva i slova *l* i *n*, nego se sreću i troslovi.¹⁹ Nakon

-
- 17 U Divkovića M. Minović (1982: 103) navodi upravo primjer *đeneral*, a Barbarić (2016: 93) *Edipat*, s napomenom kako je riječ o suglasničkoj prilagodbi /g/>/đ/. Za Posilovićeve oblike *teolodĝija* i *Edipad* D. Gabrić-Bagarić (2004: 34) navodi da primarno *g* postaje *đ* pod talijanskim utjecajem.
- 18 Čitav je niz takvih potvrda. Bandulavić u svome latiničnome *Lekcionaru* za obilježavanje glasa /đ/ u nekim stranim riječima koristi slovo *g* (Gabrić-Bagarić 1989: 35). Imenice *andĝeo* i *evandĝlje* piše sa slovom *g*, što je odraz pisanja po crkvenoslavenskim uzusima, ali ga, kaže D. Gabrić-Bagarić (1989: 79), treba čitati kao /đ/. Pišući o jeziku Filipa Lastrića H. Kuna navodi da on glas /đ/ obilježava slovom *g* prema principima talijanske grafije gdje se slovo *g* čita kao /đ/, ako se nalazi ispred prednjih vokala /e/ ili /i/ (Kuna 1967: 31). I kod Ančića slovo *g* može imati glasovnu vrijednost /đ/ ispred /e/ i /i/, a u navedenome S. Marković (1958: 4) vidi talijanski utjecaj. Šitović glas /đ/ obilježava grupom *gi* ili znakom *g* ispred slova *y* ili *e* (Kuna 1961: 127).
- 19 U Divkovićevim djelima iz 1611. godine kod obilježavanja fonema /l/ i /ń/ prevladavaju troslovi. U *Besjedama* (1616.) prevladavaju dvoslovi što govori o tendenciji sređivanja i pojednostavljivanja grafije (Jurić-Kappel 2014: 119, Damian 2017: 309). Iako Barbarić (2016: 38) u *Besjedama* uočava čitav niz kombinacija za bilježenje palatalnih /l/ (*jl, lj, jli*) i /ń/ (*jn, nj, jni*), s obzirom na čestotnost pojavljivanja, zaključuje da su kombinacije *jl* i *jn* prvi Divkovićev izbor. On zagovara tzv. strukturalistički pristup te tvrdi da *Besjede* u svome inventaru imaju samo po jedan grafem za /l/ i /ń/, a to su *jl* i *jn*, dok sve ostale pojave predstavljaju pogreške (Barbarić 2016: 39). I M. Žagar (2014: 166) uočava tendenciju pojednostavljivanja grafijskog inventara jer Divković u kasnijim djelima foneme /l/ i /ń/ bilježi samo dvoslovima *ĝl* i *ĝn*, dok je u ranijim imao i troslove *ĝli* i *ĝni*.

Divkovića i ostali franjevački pisci koriste *đerv* za označavanje palatalnih fonema /*ǰ*/ i /*ń*/, s tim da je kod onih koji objavljuju nakon njega, vidljiva veća sredenost slovpisa i nekorištenje dvostrukih rješenja.²⁰ Jedinu iznimku predstavlja Matijević koji *đerv* koristi za obilježavanje fonema /*č*/ i /*đ*/, ali ga nikada ne koristi kao jednu od sastavnica za obilježavanje palatalnih /*ǰ*/ i /*ń*/ (Pavešić 1968: 384). Većina je suglasna da pojava kombinacija *đerva* sa slovima *l* i *n* za obilježavanje /*ǰ*/ i /*ń*/ predstavlja utjecaj talijanske grafije, što je izravno utjecalo da su navedene kombinacije zaživjele i u hrvatskoj ćirilici.²¹ Imajući u vidu da se kod naših franjevačkih pisa-

- 20 Papić još nema potpuno unificiran sustav jer za obilježavanje fonema /*ǰ*/ i /*ń*/ koristi po dvije kombinacije, i to za /*ǰ*/ kombinacije *ǰl* i *ǰli*, a za /*ń*/ kombinacije *ǰn* i *ǰni*. (Čigoja 2001: 50). Margitić, također foneme /*ǰ*/ i /*ń*/ obilježava kombinacijama *ǰl*, odnosno *ǰn*, ali ima i primjera da ih obilježava slovima *l* i *n*, a iznimno i slovnim kombinacijama *gl* i *gn*, što S. Vukomanović (1971: 18-19) smatra utjecajem latinične grafije. Posilović (Gabrić-Bagarić 2004: 32) i Lašvanin (Mladenović 1961: 57) palatalne /*ǰ*/ i /*ń*/ bilježi kombinacijom *ǰl*, odnosno *ǰn*.
- 21 Takva su mišljenja iznijeli M. Moguš, H. Kuna te neki drugi jezikoslovci koji su se bavili jezikom franjevačke spisateljske djelatnosti. M. Moguš, vezano za Divkovićevo obilježavanje fonema /*ǰ*/ i /*ń*/, kaže da on „napušta ćiriličku tradiciju i traži rješenja u tada veoma raširenoj latiničkoj ortografskoj praksi. On, naime stavlja znak *h*, ispred slova *l* i *n* te (...) dvoslovom *hl* bilježi fonem *ǰ*, a dvoslovom *hn* fonem *ń*“ (Moguš 1982: 51). Moguš se bavi i pitanjem zašto je Divković znakom *h* substituirao latiničko *g* u dvoslovima *gl* i *gn* koji su mu poslužili kao uzorak. Moguš smatra da se radilo o tomu kako pronaći skupinu konsonanata „koji se u govornom slijedu nisu ostvarivali jedan za drugim nikako ili bar ne u određenim pozicijama, početnim najprije. Tom su idealu težili i ostvarivali ga više ili manje svi naši pisci latiničari. Tim je stopama pošao i Matija Divković. Njegove su kombinacije *hl* i *hn* odlično poslužile svrsi i bile mnogo bolje od latiničkih dvoslova *gl* i *gn* koji su se ipak mogli ostvarivati, čak i na početku, kao oznake za dva zasebna i u govornom slijedu ostvariva fonema.“ (Moguš 1982: 51). Posebno se bavi činjenicom da su mnogi stari hrvatski pisci znakom *g* označavali glas /*j*/, te iz toga izvlači zaključak da Divković ustvari ima *jl* i *jn* za palatalne glasove. U navedenom vide nasljedovanje hrvatsko-glagoljske tradicije u načinu obilježavanja palatalnih fonema /*ǰ*/ i /*ń*/, H. Kuna kaže da je kod obilježavanja /*ǰ*/ i /*ń*/ uvedeno da se uz nepalatalni sonant piše *đerv* „što je očigledni utjecaj talijanske latiničke grafijske prakse, s tom razlikom što je u talijanskoj i srpskohrvatskoj latinici obilježavanje palatalnosti izvedeno sa *g*, mada ne treba prenebreći podatak da je u glagoljici takav način obilježavanja, tj. *đl* zapažen u Petrisovom zborniku, iako to u konkretnom slučaju može biti i kajkavsko-čakavska metateza. Kako se, međutim, u navedenom tipu latinice fonem /*đ*/ notira grafemom *g* ispred prednjih vokala, ili sa *gi* ispred nepalatalnih, u bosančici je primjenjivan *đerv*, s istom fonološkom vrijednošću, kao distinktivniji grafem. Uz to treba imati na umu činjenicu da se staro *đerv* alternativno primjenjivalo uz *g* za meko grčko /*g*/ ne samo u staroslavenskom nego i u crkvenoslavenskom, pa i u bosanskoj redakciji staroslavenskog, što je sve moglo uticati na izbor upravo takve slovne kombinacije.“ (Kuna 1982: 32-33). Za pojavu dvoslova i troslova kod pisanja /*ǰ*/ i /*ń*/ M. Minović (1982: 97) kaže da se Divković njim služio „prema načinu obilježavanja ovih glasova u staroj latinici, kojom se Divković takođe [sic!] služio, a razloge nalazi u talijanskoj grafiji.“ B. Čigoja (2001: 52) navodi da Papićeve kombinacije za označavanje suglasnika /*ǰ*/ i

ca u talijanskim riječima na mjestu slova *g* pojavljuje *đerv*, takva razmišljanja su opravdana. Stoga je zanimljiva i usporedba sa stanjem grafije franjevačkih pisaca koji su pisali latinicom, odnosno pitanje kako oni obilježavaju palatalne foneme /*ʎ*/ i /*ń*/ . I kod njih se upotrebljava kombinacija slova *l* i *n* s nekim popratnim slovom. Uglavnom je riječ o kombinaciji slova *g* sa slovima *l* i *n*.²² Iz navedenoga možemo zaključiti da je kod franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća prevladavalo isto pravilo pisanja palatalnih glasova /*ʎ*/ i /*ń*/ u obje sastavnice naše pismenosti, latiničnoj i ćiriličnoj. Napuštanje monografskog načina pisanja palatalnih glasova /*ʎ*/ i /*ń*/ u ćiriličnoj pismenosti dovelo je s jedne strane do smanjenja funkcionalnosti navedenoga grafemskog sustava, a s druge do povećanja njegove bliskosti s latinicom.

Obilježavanje fonema /*č*/ i /*ž*/

Hrvatska ćirilica nije imala posebno slovo za obilježavanje fonema /*ž*/ . Obilježavao se istim slovom kao i fonem /*č*/ . Navedeni način obilježavanja fonema /*ž*/ grafemom *č* (✓) srećemo u FK, i to samo u tri sljedeća primjera: *Ačić* 4119, *kapičia* 4618 i *sičile* 448. Osjetno manja učestalost riječi s fonemom /*ž*/ doprinosi manjem broju primjera. Istim slovom obilježava foneme /*č*/ i /*ž*/ većina franjevačkih pisaca,²³ s

/*ń*/ predstavljaju utjecaj talijanske ortografije. Baveći se pitanjem nastanka načina obilježavanja navedenih palatalnih glasova u Margitićevu jeziku, S. Vukomanović (1971: 19) napominje da se takve kombinacije javljaju u našoj latinici krajem 14. stoljeća i da je takav način pisanja naša latinica preuzela iz talijanskoga pravopisa gdje se glasovi /*ʎ*/ i /*ń*/ obilježavaju kombinacijama *gl*(i) i *gn*(i). U kontekstu prikaza osobitosti jezika fra Stjepana Margitića S. Vukomanović se bavio i pitanjem zašto se u ćirilici koristi *đerv*, kojim se već obilježavaju glasovi /*č*/ i /*đ*/, a ne slovo *g*. Zaključuje da je model kombiniranja više slova za obilježavanje fonema /*ʎ*/ i /*ń*/ preuzet iz latinice, ali mu ostaje nejasno zašto ćirilica „iz latinice nije preuzela ceo znak, već samo model za kombinovano obeležavanje ovih glasova.“ (Vukomanović 1971: 21).

- 22 Bandulavić fonem /*ʎ*/ obilježava kombinacijama *gl*, *gli* i *gly*, a fonem /*ń*/ kombinacijama *gn*, *gni* i *gny* (Gabrić-Bagarić 1989: 34). Ančić fonem /*ʎ*/ većinom obilježava kombinacijom *chl*, a vrlo rijetko s *gl*. Palatalno /*ń*/ obilježava skupinom *chn*, a samo tri put skupinom *gn*. (Marković 1958: 4). Uporaba slovnih kombinacija *gl* i *gn* u obilježavanju fonema /*ʎ*/ i /*ń*/ za M. Grčević i I. Franić (2011: 305) predstavlja talijanski uzor. Lastrić u početku ima određenih kolebanja između mađarske i talijanske grafije, ali se kasnije priklonio talijanskim grafijskim rješenjima tako da većinom koristi slovo *g* za foneme /*ʎ*/ i /*ń*/ (Kuna 1967: 29). Šitović foneme /*ʎ*/ i /*ń*/ piše na talijanski način. Glas /*ń*/ piše samo sa *gh*, a /*ʎ*/ kao *gl*, ali i varijantama *gli* i *glj* (Kuna 1961: 128).
- 23 Obilježavanje istim slovom glasova /*č*/ i /*ž*/ imaju Divković (Minović 1982: 98), Papić (Čigoja 2001: 53) i Lašvanin (Mladenović 1961: 57). H. Kuna kaže da Divković fonem /*ž*/ obilježava slovom *č*, a kasniji franjevački pisci, zbog veće učestalosti turcizama imaju i drugačija rješenja. „U latinici je to najčešće *x*, u bosančici uz *č* i *đerv*.“ (Kuna 1982: 33).

tim da Margitić za pisanje fonema /ž/ koristi slovo č, ali i *đerv* (Vukomanović 1971: 24). Primjetna su kolebanja u obilježavanju fonema /č/ i /ž/ u latiničnoj sastavnici franjevačke pismenosti.²⁴ Ovdje je svakako bitno napomenuti da je nepostojanje posebnog grafema u ćirilici za obilježavanje fonema /ž/ uvjetovano činjenicom što je navedeni glas prilično kasno ušao u glasovni sustav hrvatskog jezika, pri čemu su upravo turske riječi mogle doprinijeti njegovu učvršćivanju u hrvatskom glasovnom sustavu. Stoga je moguće pretpostaviti da se u gore navedenim primjerima u vrijeme pisanja FK doista umjesto /ž/ izgovaralo /č/.

Označavanje fonema /o/

U ćirilskoj franjevačkoj spisateljskoj djelatnosti 17. i 18. stoljeća primjetna je grafijska sinonimija kod označavanja fonema /o/ koji se obilježavao tzv. *omegom* (ô) i slovom koje je slično latiničnom *o*.²⁵ Jezikoslovci su se uglavnom bavili pitanjem uporabe *omege*, podrazumijevajući da franjevački pisci latinično *o* upotrebljavaju u svim onim slučajevima gdje se ne koristi *omega*. FK također fonem /o/ obilježava s dva različita slova, s tim da su primjetna određena distribucijska pravila. Latinično se *o* (o) u FK koristi češće i u svim pozicijama, a *omega* (ω) samo kod pisanja kratica i u inicijalnoj poziciji, npr. ô. *andria rumbočan* 40₁₈; *fra fran.ô ôgrimoviĝ* 42₂₃; *ôtcem* 37₂₃; *ôgramiĝ* 42₂₃; *ôtar* 47₁₉ itd. Uporaba je *omege* u FK najbližnja Divkoviću, koji ga također koristi većinom u inicijalnoj poziciji.²⁶ Tako bismo očekivali veću sličnost s Papićem, jer je riječ o rukopisnom djelu, u Papića je uporaba *omege* dosta slobodnija jer ju koristi u svim pozicijama riječi (Čigoja 2001: 41). Kod Matijevića *omega* i slovo *o* imaju istu glasovnu vrijednost, s tim da je mnogo rjeđa uporaba *omege* koju uglavnom koristi u prijedlogu i prefiksu *od* i *ot* (Pavešić 1968: 385). Margitić *omegu* koristi u prijedlogu *od* i na početku rije-

24 Ančić za obilježavanje fonema /ž/ nije upotrebljavao posebno slovo (Marković 1958: 5). Lastrić ga obilježava slovima *ç* i *x*, dakle onima kojima je obilježavao glasove /č/ i /ž/. Stoga H. Kuna (1967: 34) postavlja pitanje je li u pitanju fonemska, a ne grafijska osobitost. Šitović je slovom *x* obilježavao glas /ž/ (Kuna 1961: 127).

25 P. Đorđić (1971: 36) smatra da uporaba dva znaka za fonem /o/ predstavlja kopiranje grčkoga pisma.

26 Za Divkovića se može pronaći podatak da *omegu* koristi za pisanje prijedloga, prefiksa *od* i *ot*, kao i za samo *o* (Jurić-Kappel 2014: 121). Barbarić (2016: 45) navodi da mu se posebno često pojavljuje u ligaturi, čija je uporaba ograničena na početak riječi, u prijedlogu ili u prefiksnoj riječi. Kuna (1982: 33) govori o Divkovićevoj i Posilovićevoj uporabi *omege*, ali s nadrednim *t* i *d*, što predstavlja nasljedovanje starije bosanskohercegovačke tradicije.

či. Naravno koristi i slovo *o* (Vukomanović 1972: 16-17). Lašvanin koristi *omegu* samo u riječi *otac* kada ona stoji uz imena fratara (Mladenović 1961: 57).

Obilježavanje fonema /k/

Za obilježavanje fonema /k/ u FK se, pored češćega slova *cc* (cc),²⁷ kao što je to u primjerima *kamengrađanin* 3₂₄; *kućod* 5_{23b}; *kreševu* 19_{17a} itd., uočava u primjerima *kučiĝ* 3_{20a}; *kraĝla* 33₁₇; *knezu* 41₁₈; *kućod* 41₁₈ itd. slovo *k* (k) koje oblikom podsjeća na ćirilčno lapidarno κ. Sukcesivno se *cc* koristi češće i u svim pozicijama, a lapidarno dolazi samo na početku riječi. Početak nekih riječi piše se čas jednim, čas drugim slovom. Ovakav način bilježenja fonema /k/ pokazuje Papić (Čigoja 2001: 36). Iako Mladenović o ovoj osobitosti u Lašvanina ništa ne govori, uvidom u rukopis *Ljetopisa*, vidljivo je da i Lašvanin ima dva znaka za obilježavanje fonema /k/. Vukomanović ne spominje dvojstvo u Margitića kod obilježavanja fonema /k/, a u popisu slova navodi samo lapidarno κ (Vukomanović 1972: 25). U tiskanim djelima nema ovakvoga dvojstva, odnosno ne sreće se sukcesivno *cc*. Divković, Posilović i Matijević imaju samo lapidarno κ.

Obilježavanje glasovne skupine /št/

U FK se suglasnička skupina /št/ obilježava jednoslovom č (č), npr. *godića* 40₂₇; *četu* 38₂₇; *čapa* 42₉; *čo* 35₉; *začo* 43₂₃ itd. Obilježavanje glasovne skupine /št/ slovom č uobičajeno je u franjevačkoj ćirilčnoj spisateljskoj djelatnosti jer ga redovito koriste Divković (Minović 1982: 98), Papić (Čigoja 2001: 54),²⁸ Matijević (Pavešić 1968: 385), Margitić (Vukomanović 1971: 24) i Lašvanin (Mladenović 1961: 57).²⁹ Slovom č se obilježavala skupina /št/ u nekim stranim riječima kako to potvrđuju

27 Nastanak ovoga slova Čremošnik (1940: 6) vidi u procesu minuskulizacije koja završava njegovim pisanjem s jednom ravnom i jednom oblom crtom, odnosno dvije oble ili dvije ravne crte. Navedeni se proces događao odvajanjem desne polovine od lijevoga stabla, što je u konačnici dovelo i do pojave oblika s dva polukružna poteza (Čremošnik: 122).

28 Papić svaku glasovnu sekvencu /št/, „oslanjajući se na tradiciju koja je postojala u ćirilskim, ali i glagoljskim spomenicima obilježava grafemom ψ“ (Čigoja 2001: 54). Čigoja želi naglasiti da skupina /št/ nije uvijek rezultat jotacije stsl. skupine *sti*. Isti grafem Papić koristi u nekoliko primjera za obilježavanje glasovne skupine /šč/. Čigoja (2001: 55) smatra da nije imao opravdanja za korištenje jednoslova jer je u svome grafijskom sustavu imao slova *š*, *t* i *đerv*, ali se držao starije ćirilske i glagoljske prakse.

29 Ostali nam franjevački pisci nisu relevantni u ovom pitanju jer su svoja djela tiskali latinicom.

primjeri *aguča* 46₈; *sakričije* 39₁₀; *agučina* 40₂₇ i *kučod* 41₁₈, a navedena je pojava vidljiva i kod drugih franjevačkih pisaca. Očito se u vrijeme pisanja FK na mjestu strane suglasničke skupine /st/, u hrvatskom jeziku izgovaralo /št/. Divković ima oblike *apošto* i *agušta* (Minović 1982: 103), Posilović također *apošto* (Gabrić-Bagarić 2004: 34), a navedeno potvrđuju i neki latinični tekstovi iz istoga razdoblja u kojima se na mjestu strane skupine /st/ sreće slovna kombinacija š + t. Primjerice, takvu pojavu bilježi Gabrić-Bagarić (1989: 92) u Bandulavićevu jeziku.

Obilježavanje fonema /j/ i /i/

Kod većine su franjevačkih pisaca, koji su pisali hrvatskom ćirilicom, vidljive dvostrukosti u načinu obilježavanja fonema /j/. Oni ga većinom obilježavaju slovom za *jat*, a neki ga obilježavaju i slovom *i*.³⁰ Kolebanja u načinu obilježavanja fonema /j/ vidljiva su i kod franjevačkih pisaca koji su svoja djela objavili latinicom.³¹ Za razliku od većine franjevačkih pisaca, FK koristi različita slova za obilježavanje fonema /j/ i /i/. Samo smo u primjerima *naiparvi* 33₃ i *najparvi* 33₃ zabilježili kolebanje jer bismo u prvom primjeru slovo *i* trebali čitati kao fonem /j/. U svim je drugim slučajevima jasna razlika između uporabe slova za navedene foneme. *Jat* (Ј) redovito srećemo na onim mjestima gdje danas koristimo slovo *j*, kako je to vidljivo u primjerima *êsus* 40₁₁; *êure* 46₈; *êezikom* 43₁₄; *êajcu* 40₅; *êeruzalem* 37₂₇; *voêške* 33₉; *božêi* 33₂₄; *primorêu* 2; *voêvoda* 36₂₄ itd. Za pisanje fonema /i/ se koristi slovo *i* (И). FK pokazuje samo djelomičnu sličnost s drugim franjevačkim spisateljima u načinu obilježavanja fonema /j/ jer ga oni, pored *jata*, prilično često obilježavaju i slovom *i*.

30 Kod Divkovića slovo *i* služi za obilježavanja glasa /i/ i glasa /j/, s tim da se slovo *jat* koristi i za obilježavanje glasa /j/ (Jurić-Kappel 2014: 120; Barbarić 2016: 42). Divkovićevu uporabu *jata* u vrijednosti fonema /j/ Kuna (1982: 34) dovodi u vezu s mogućim utjecajem starije tradicije „čije korijene, istina, rijetko, nalazimo u starijim bosanskim kodeksima, ali zato daleko češće na stećcima i uopće u epigrafici“. Papić, također fonem /j/ obilježava slovom *i* i *jatom* (Čigoja 2001: 41), a Matijević *jatom* označava samo fonem /j/ (Pavešić 1968: 384), s tim da u obilježavanju fonema /j/ koristi i neka druga slova, i to prvim dijelom ligature slovom *i*, a u intervokalnoj poziciji i na početku riječi ispred glasa /e/ uopće ga ne obilježava (Pavešić 1968: 386). Lašvanin također slovom *i* obilježava foneme /i/ i /j/ (Mladenović 1961: 57). Margitić je fonem /j/ obilježavao slovom *i* (Vukomanović 1971: 18).

31 Bandulavić fonem /j/ obilježava slovima *i* i *y* (Gabrić-Bagarić 1989: 34). Ančić za obilježavanje fonema /j/ koristi tri znaka, i to *y*, *j* i *i* (Marković 1958: 6). Ovakva kolebanja su zabilježena u jeziku fra Filipa Lastrića koji fonem /j/ obilježava slovima *j* i *i* (Kuna 1967: 97). Šitović fonem /j/ obilježava slovima *y*, *i* i *j* (Kuna 1961: 130).

Obilježavanje vokalnoga /r̥/

Autor FK redovito ispred vokalnog fonema /r̥/ piše slovo *a*, npr. *gargur* 3₁₈; *sarca* 35₁₉; *tvarđo* 36₁₉; *varhu* 41₂₂; *car̥kva* 43₂₂; *parvo* 43₃ itd. Pisanje vokalnoga /r̥/ bez popratnog vokala nismo zabilježili. Pojava popratnog slova uz vokalno /r̥/ dugo je u hrvatskoj spisateljskoj tradiciji, a redovito su ga pisali i franjevački pisci u 17. i 18. stoljeću. Redovito uz vokalno /r̥/ popratno *a* imaju Divković (Minović 1982: 100; Barbarić 2016: 47), Matijević (Pavešić 1968: 385), Papić (Čigoja 2011: 41), Margitić (Vukomanović 1971: 17) i Lašvanin (Mladenović 1961: 57). Ista je situacija i s franjevačkim piscima koji su pisali latinicom.³² Sve navedeno potvrđuje postojanje čvrsto ustaljenog pravila koje se primjenjuje kod svih franjevačkih pisaca. Očito ovdje nije riječ o izoliranoj osobitosti, nego široj pravopisnoj praksi koja se primjenjivala i u ćirilčnoj i latiničnoj sastavnici naše pismenosti.

Zaključak

U FK se u većini slučajeva istim grafemom obilježava uvijek isti fonem. Međutim, postoji i nekoliko odstupanja koja su u duhu ondašnje franjevačke spisateljske tradicije. Ćervom se obilježavaju fonemi /č/ i /đ/, a đerv se koristi u kombinaciji sa slovima *l* i *n* za obilježavanje palatalnih fonema /l̥/ i /n̥/. Za obilježavanje glasa /j/ redovito se koristi *jat*, uz vokalno /r̥/ se redovito piše popratno slovo *a*, jedno-slovom *č* se obilježava glasovna skupina /št/. Fonemi /č/ i /ž/ obilježavaju se istim slovom. Fonemi /o/ i /k/ se obilježavaju s po dva grafema, s određenim distribucijskim pravilima, tj. *omega* i lapidarno *κ* se sreću samo u inicijalnoj poziciji, a *omega* još i u kraticama. Očito u načinu obilježavanja fonema /č/ i /đ/, odnosno /č/ i /ž/ imamo pojavu grafijske homonimije, a u načinu obilježavanja fonema /k/ i /o/ pojavu grafijske sinonimije. Osobitosti grafemsko-fonemskih odnosa u FK možemo predočiti sljedećom tablicom:

Grafem	<i>č</i>	<i>č</i> <i>h</i>	<i>č</i> <i>l</i>	<i>č</i>	<i>cc</i>	<i>o</i>	<i>ω</i>	<i>v</i>	<i>sh</i>	<i>l</i> <i>l</i>	<i>l</i>
Fonem	/č/	/đ/	/l̥/	/n̥/	/k/	/o/	/č/	/ž/	/št/	/r̥/	/j/

32 Aničić redovito vokalno /r̥/ označava slovnom skupinom *ar* (Marković 1958: 6). Isti je slučaj i s Bandulavićem (Gabrić-Bagarić 1989: 33). On tek rijetko vokalno /r̥/ piše slovnom kombinacijom *arh* (Gabrić-Bagarić 1989: 66). Lastrić, također, uz vokalno /r̥/ piše popratno slovo, ali se kod njega sreće i popratno slovo *e* (Kuna 1967: 36). Šitović redovito uz vokalno /r̥/ ima popratno slovo *a* (Kuna 1961: 128).

Primjetne su sličnosti grafemsko-fonemskih odnosa FK u odnosu na franjevačku spisateljsku djelatnost 17. i 18. stoljeća. Međutim, FK pokazuje veću ujednačenost u načinu obilježavanja palatalnih fonema /ʎ/ i /ń/, bez ijednog primjera kolebanja. Takvu ujednačenost ne pokazuje nijedan franjevački pisac. Imajući u vidu da Papić u odnosu na Divkovića koristi manji broj slovnih kombinacija za obilježavanje palatalnih /ʎ/ i /ń/, a da se kod pisaca iz 18. stoljeća takva kolebanja gotovo ne sreću, lako je zaključiti da su franjevački pisci tijekom 17. i 18. stoljeća vršili ujednačavanja i pojednostavljivanje grafijskih rješenja za obilježavanje palatalnih glasova. Očito se do nastanka FK toliko ustalilo pravilo pisanja palatalnih fonema /ʎ/ i /ń/ da nismo zabilježili niti jedan primjer u kojemu bi se fonemi /ʎ/ i /ń/ obilježavali nekim drugim slovnim kombinacijama osim onih s đervom. Iz navedenoga bi se moglo zaključiti da je FK pisao netko tko je bio mlađi od Divković i Papića ili da je FK pisana na nekom drugom području gdje takva kolebanja nisu bila izražajna. Navedene spoznaje mogle bi biti jedna od polaznih osnova utvrđivanja autorstva FK, jer ne znamo kada, gdje ni tko ju je napisao. Zanimljive su i usporedbe s latiničnom franjevačkom spisateljskom djelatnosti u kojoj se, također, fonemi /ʎ/ i /ń/ obilježavaju kombiniranjem slova *l* i *n* s nekim popratnim slovom. Uglavnom je to slovo *g*, što je posebno zanimljivo u kontekstu činjenice da se slovo *g* u talijanskom izgovara kao /đ/. Iako je očito riječ o grafijskom pravilu koje je iz latinice preneseno u hrvatsku ćirilicu, u ćirilici nije došlo do potpunog preslika grafijskog modela iz latinice. Naime, ćirilični pisci, iako su u svojoj grafiji imali slovo *g*, ne koriste ga za obilježavanje palatalnosti fonema /ʎ/ i /ń/, nego prema izgovoru traže njegov ekvivalent, a to je *đerv*. U načinu obilježavanja fonema /k/ sličnost postoji samo s Papićem iz čega zaključujemo da je pojava dva znaka za fonem /k/ mogla biti odlika brzopisne ćirilice, dok se u tiskanim ćiriličnim djelima ne pojavljuje takvo dvojestvo u bilježenju fonema /k/. Postoje određene razlike u načinu bilježenja fonema /j/, jer FK pokazuje priličnu dosljednost navedene uporabe, dok se kod ostalih franjevačkih pisaca sreću prilična kolebanja. Oni usporedno za obilježavanje fonema /j/ koriste slovo *i* i *jat*. U načinu bilježenja ovoga glasa FK je najbližnja Papiću koji ga obilježava slovom *i* i *jatom*, dok Divković za bilježenje fonema /i/ i /j/ koristi slovo *i*, a tek ponekad *jat*. Dosljednom uporabom popratnog vokala uz vokalno /ʀ/ FK se ničim ne razlikuje od drugih franjevačkih. Uporaba istoga grafema za obilježavanje fonema /č/ i /ž/ i jednoslova *č* za skupinu /št/ u duhu je spisateljske tradicije franjevačkih pisaca 17. i 18. stoljeća.

Iako se grafijske osobitosti franjevačke spisateljske djelatnosti, posebno u kontekstu uporabe *đerva*, dovode u vezu s Divkovićem, kao ishodištem navedenih

osobitosti, bitno je naglasiti da se Divković nije pojavio niotkuda.³³ I on je u svojem radu morao nasljedovati određene jezične uzuse i ustaljene načine pisanja. M. Žagar, pišući o mogućim utjecajima na oblike Divkovićeve ćirilice, ostavlja mogućnost da je na Divkovića mogla utjecati nesačuvana franjevačka pismovna produkcija, pa čak mu biti i osnovicom. Neki govore o Divkovićevu ugledanju u prvi hrvatski ćirilичni tisak, *Dubrovački molitvenik* iz 1512. godine (Damian 2017: 307). Utvrđivanje stvarnog stanja otežava činjenica što nakon pada bosanskog kraljevstva, te tijekom 16. stoljeća nije sačuvan niti jedan tekst pisan *bosanskom* ćirilicom (Žagar 2014: 160). U navedenom je kontekstu moguće postaviti pitanje nasljeđuje li FK Divkovića, ili je ustvari na tragu starije tradicije koju je i Divković ugradio u svoja djela, a budući da nemamo sačuvanih tragova navedene tradicije, sve navedeno se pripisuje Divkoviću kao osobi kod koje su prvi put određena grafijska rješenja zabilježena. Možda se u navedenom kontekstu i preuveličava Divkovićeva uloga jer su vjerojatno neka grafijska rješenja, koja se pripisuju njemu, postojala i prije njega. On ih je samo ugradio u svoja djela, koja su ih, zbog činjenice da su bila tiskana i pristupačnija širem čitateljskom krugu, lakše i brže proširila. Realnost ovakve pretpostavke potvrđuje i način obilježavanja palatalnih fonema /l/ i /ń/, koji su ustvari preuzeti modeli iz latiničke pismenosti, nastale pod talijanskim utjecajem. Pregledom uporabe načina obilježavanja palatalnih fonema /l/ i /ń/ postaje primjetno da se taj sustav vremenom unificirao, postajao jednostavnijim bez dvostrukih rješenja.

Ako se uspoređi način pisanja palatalnih glasova u latiničnoj sastavnici naše pismenosti,³⁴ onda se može primijetiti da je u ćirilіčnoj vladala veća jednoličnost i sustavnost. Stoga je logično postaviti pitanje kako to da je kod Hrvata prevladala latinica, ili barem kod onoga dijela gdje se stoljećima služilo hrvatskom ćirilicom. Jedan od odgovora bi mogao biti i taj, kako navodi H. Kuna, da se konačna prevlast latinice ne može „objasniti isključivo subjektivnim razlozima, ona nije samo rezultat navike na latinicu u talijanskim i latinskim tekstovima, koje su franjevci, naročito pisci, morali dobro poznavati, to je daleko više pitanje djelovanja uzajamnih veza i proširenja kruga interesovanja na aree kojima je ćirilica tuđa.“ (Kuna

33 Brozović (1982: 46) Divkovića smatra pravim reformatorom uspoređujući ga s Petrom Velikim i Vukom Karadžićem. Njemu pripisuje uvođenje pravila za pisanje palatalnih /l/ i /ń/ s đervom i pisanje *ar* po uzoru na hrvatsku latiničnu grafiju jadranskog pojasa.

34 O različitim načinima obilježavanja hrvatskih glasova latinicom vidi: MARETIĆ, TOMO. 1889. *Historija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb: JAZU.

1972: 541). Kuna povlačenja ćirilice dovodi u vezu sa širim povijesnim okolnostima, odnosno odvajanjem provincija u Dalmaciji i Slavoniji od svoje bosanske matice te kaže „dok je prestiž matičnog dijela provincije, tj. Bosne i Hercegovine, bio nesumnjiv, bosančica je funkcionirala kao paralelna grafija literarnog jezika, nju je podržavala i upotreba raznih tipova ćirilice kod ostalih vjerskih grupa iste teritorije. Međutim, čim je Bosna i Hercegovina odvajanjem Slavonije i Dalmacije izgubila preferirani položaj, preteže grafija kojom je moguće prodiranje na šire prostore, grafija koja više odgovara principu zajedništva veće teritorije u sociolingvističkom smislu, bez obzira na stvarnu činjenicu veće neprikladnosti latiničke grafije za srpskohrvatski jezik, te njene totalne nesređenosti.“ (Kuna 1972: 541).

Arhivski izvori

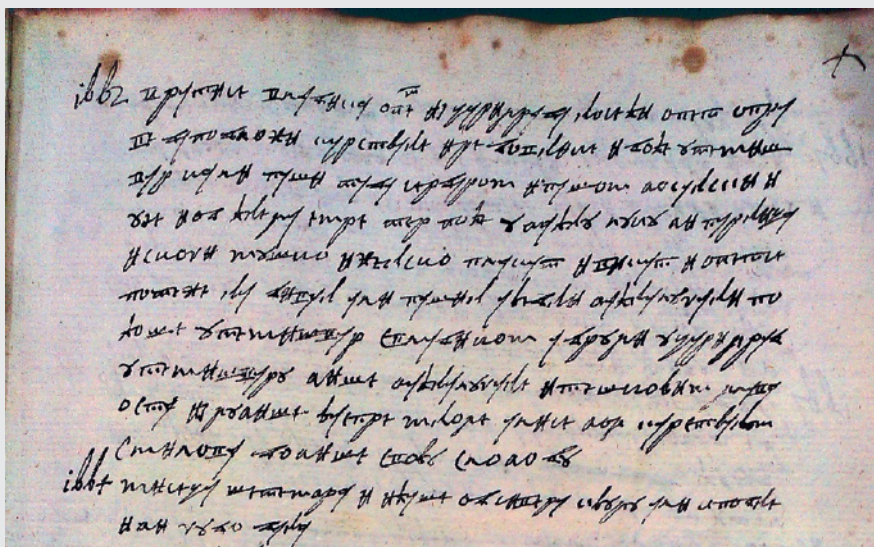
- *Fojnička kronika*, Arhiv Samostana Duha Svetoga u Fojnici, kutija 1, *Fojnicensia* br. 1-2-3.

Literatura

- BARBARIĆ, VUK-TADIJA [ET AL.]. 2016. *Besjede fra Matije Divkovića*. Studija i transkripcija. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- BROZOVIĆ, DALIBOR. 1982. O posredničkoj ulozi Matije Divkovića u razvoju civilizacijsko-jezične nadgradnje. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 41-47.
- ČIGOJA, BRANKICA. 2001. *Jezik Pavla Papića, bosanskog franjevca iz prve polovine XVII. veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 19.
- ČREMOŠNIK, GREGOR. 1940. Studije iz srpske paleografije i diplomatike. *Glasnik skopskog naučnog društva*, XXI, Skoplje, 1-19.
- ČREMOŠNIK, GREGOR. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo*, 13, Zagreb, 119-136.
- DAMIAN, IRENA. 2017. Inovativna grafematička rješenja u Divkovićevim tiskanim izdanjima. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi II*. Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene/Hrvatska sveučilišna naklada, Sarajevo-Zagreb, 303-314.
- ĐORĐIĆ, PETAR. 1971. *Istorija srpske ćirilice 1*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA. 1978. Jedan pokušaj jezičkog normiranja u predstandardnoj eposi. *Književni jezik* 2, god. VII, Sarajevo, 31-39.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA. 1989. *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. vijeka*. Sarajevo: Svjetlost.

- GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA. 2004. Jezik Pavla Posilovića. *Gradovrh*, Matica hrvatska, Tuzla, 28-50.
- GRČEVIĆ, MARIO; FRANJIĆ, IVANA. 2011. Posebnosti Ančićeva slovopisa. *Zbornik o Ivanu Ančiću*. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 305-320.
- JURIĆ-KAPPEL, JAGODA. 2014. Matija Divković kao reformator ćirilice. *Filologija*, 63, HAZU, Zagreb, 117-129.
- KUNA, HERTA. 1961. Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića. *Građa*, knjiga 10, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo, 125-177.
- KUNA, HERTA. 1967. *Jezik fra Filipa Laštrića bosanskog franjevca 18. stoljeća*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti, Djela, Knjiga XXVII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 15.
- KUNA, HERTA. 1972. O jeziku bosanske franjevačke književnosti. *Pregled*, LXII, Sarajevo, 539-547.
- KUNA, HERTA. 1976. Književne koine u relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku. *Književni jezik*, god. V, br. 1-2, Sarajevo, 9-21.
- MARETIĆ, TOMO. 1889. *Historija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb: JAZU.
- MARKOVIĆ, SVETOZAR. 1958. Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII veka). *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XIII. Beograd: Srpska akademija nauka, Institut za srpskohrvatski jezik.
- MLADENOVIĆ, ALEKSANDAR. 1961. O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina. *Građa*, Knjiga 10, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 7, Sarajevo, 53-123.
- MINOVIĆ, MILIVOJE. 1982. Neka pitanja jezika u djelima fra Matije Divkovića. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 95-114.
- MOGUŠ, MILAN. 1982. O grafemsko-fonemskim odnosima u Divkovićevim Besjedama. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 49-54.
- NAKAŠ, LEJLA. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisma*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- NOVAKOVIĆ, ŠIMUN. 2023. Paleografske osobitosti Fojničke kronike kao mogući pristup utvrđivanja mjesta njezina nastanka. *Hercegovina*, Mostar, 71-117.
- PAVEŠIĆ, SLAVKO. 1968. Jezik Stjepana Matijevića-prilog poznavanju jezika bosanskih pisaca 17. stoljeća. *Rasprave Instituta za jezik JAZU*, knjiga 1, Zagreb, 371-481.
- PRANJKOVIĆ, IVO (priredio). 2005. *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*. Sarajevo: Matica hrvatska i HKD Napredak.
- RAUKAR, TOMISLAV. 1966-67. O nekim problemima razvitka ćiriliske minuskule („bosančice“). *Historijski zbornik*, godina XIX-XX, Zagreb, 485-499.
- RAUKAR, TOMISLAV. 1973. O problemu bosančice u našoj historiografiji. *Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. Izdanja Muzeja grada Zenice 3, Zenica, 103-144.

- REŠETAR, MILAN. 1926. Libro od mnozijek razloga-dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520. *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda*, knj. XV., Sr. Karlovci.
- TENTOR, MATE. 1932. *Latinsko i slavensko pismo*. Zagreb: Matica hrvatska.
- TRUHELKA, ĆIRO. 1889. Bosančica. *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, Sarajevo, 65-83.
- TRUHELKA, ĆIRO. 1909. Fojnička kronika. *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, Sarajevo, 443-459.
- VUKOMANOVIĆ, SLAVKO. 1971. *Jezik Stipana Markovca Margitića*. Beograd: Filološki fakultet beogradskog Univerziteta, Monografija, knjiga XXXIX..
- ZELIĆ-BUČAN, BENEDIKTA. 1961. *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Split: Historijski arhiv.
- ZIRDUM, ANDRIJA. 1985. Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini. *Croatica Christiana periodica*, 15, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, 43-64.
- ŽAGAR, MATEO. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽAGAR, MATEO. 2014. Ćirilčke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća. *Filologija*, 62, HAZU, Zagreb, 221-247.
- ŽAGAR, MATEO. 2014. Bosančica Divkovićevih izdanja između ustava, minuskule i brzopisa. *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi*, Franjevačka teologija Sarajevo i Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo, 147-171.
- ŽAGAR, MATEO. 2013. Hrvatska pisma i pravopis u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskog jezika*, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće. Croatica, Zagreb, 343-369.
- ŽAGAR, MATEO (priredio). 2020. *Libro od mnozijek razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima*. Zagreb: Matica hrvatska.

1662 vrati se vladika ope' iz carigrada noseći opet opra
 ve da podloži karstêane i redovnike i dođe u temiš
 var k ali paši tada serdarom i pašom bosanski/m/ i
 uze od ģnega emre ter poĝje u baĝna luku bi parnica
 i skoči muško i žensko plakat i vikat i opet se
 poteže na divan ali paši a êedni baĝnalučani po
 ĝoše u temišvar s vladikom a drugi u carigrad
 u temišvaru biše baĝnalučani i teško êim glava
 osta izgubiše êaspres mnoge ali se bog karstêanom
 smilova dobiše svoêu slobodu

1664 miseca šetembra i /8/ iĝaše od sivera k ĝugu ali k podne
 i bi čudo dana

Prilog I. Dio teksta trinaeste stranice Fojničke kronike s transliteracijom

Graphemic-Phonemic Relations in the Text of the Fojnica Chronicle (XVII Century): With Special Reference to the Differences and Similarities According to the Texts of the Franciscan Writing Activity of the 17th and 18th Centuries

Summary

This paper analyzes the graphemic-phonemic relationships in the Fojnica Chronicle, focusing on the differences and similarities in comparison to the texts of the Franciscan writing activity of the 17th and 18th centuries. First, graphemes that consistently denote the same phoneme in the Fojnica Chronicle are listed. Special emphasis is placed on the representation of certain phonemes marked with two graphemes, or, in some cases, the use of the same grapheme for several different phonemes. For example, the phonemes /č/ and /đ/ are indicated by the jerv, and the jerv, in combination with the letters l and n, indicates the palatal phonemes /l̥/ and /n̥/. The phonemes /č/ and /ž/ are marked with the same grapheme. Two graphemes are used to mark the phonemes /k/ and /o/, each with specific distributional rules for their use. The consonant cluster /št/ is denoted by a single letter. The accompanying letter a regularly appears with the vocal /ɤ/, and the phoneme /j/ is denoted by the grapheme for *jat*. All the mentioned peculiarities are compared with the practices of some Franciscan writers from the 17th and 18th centuries. The study examines not only writers who published in Croatian Cyrillic but also those whose works were published in Latin, as the influence of Latin graphic rules on marking some phonemes in Croatian Cyrillic is evident.

Key words: Fojnica Chronicle, Croatian Cyrillic, graphemic-phonemic relations, Franciscan writing activity

Joso Vrkljan

Veleučilište „Nikola Tesla“ u Gospiću
jvrkljan@velegs-nikolatesla.hr; HR – 53 000 Gospić

Ivan Barić

Hrvatsko vojno učilište „Dr. Franjo Tuđman“, Zagreb
ivbaric@gmail.com; HR – 10 000 Zagreb

Stručni članak

(primljeno 31. 3. 2023.) (prihvaćeno 17. 1. 2024.)

UDK 67 (497.562-07)“17“

DOI: 10.15291/ml.4464

Ovaj rad dostupan je za upotrebu
pod međunarodnom licencom
Creative Commons Attribution 4.0

OBRTNIŠTVO LIČKE PUKOVNIJE

S ambicijom osnaženja vojnokrajiškog autarkičnog gospodarstva podređenog vojnim potrebama, započele su sredinom 18. stoljeća reforme u okviru kojih je Marija Terezija 21. rujna 1767. godine ustanovila novi red za obrtnike u Karlovačkom generalatu, koji se odnosio i na obrtnike s područja Ličke pukovnije. U stožernim mjestima u Vojnoj krajini krajiška uprava naseljavala je strane obrtnike koji su se organizirali u cehove pa su u Karlovačkom generalatu 1. svibnja 1773. godine svi obrtnici pridruženi glavnom karlovačkom cehu. Strani obrtnici pridonijeli su svojim naseljavanjem te obavljanjem svojih obrta širenju gradova koje su naseljavali pa se 60-ih godina 18. stoljeća na širem gospićkom području počinju razvijati ratarska naselja, a u središnjem dijelu grada počinju se otvarati trgovačke i obrtničke radnje. S dolaskom obrtnika i trgovaca stožerno mjesto Ličke pukovnije, Gospić, počinje se intenzivnije naseljavati.

Ključne riječi: Lička pukovnija, obrti, trgovina, komuniteti, kontumaci, rašteli

Uvod

Iako su se obrtništvo i trgovina na području Vojne krajine razvijali u kontroliranim i ograničenim okolnostima, podređeni potrebi osiguranja materijalne baze autarkičnom sustavu financiranja i održavanja vojne službe krajišnika, njihov razvitak pridonio je socio-ekonomskom razvoju lokalnih, zapuštenih društava. Cilj ovog rada je, na temeljima dostupnih arhivskih vrela i referentne literature,

istražiti kako se u kontekstu opće normiranosti svih segmenata vojnokrajiškog društva, specifičnog prosvjetnog i gospodarskog ambijenta, razvijalo obrtništvo i trgovina, povezani s oblikovanjem komunitetske zajednice, te u kolikoj je mjeri ono omogućilo postupno otvaranje ličkog prostora procesima tadašnje modernizacije i urbanizacije.

U Vojnoj krajini obrtnici i trgovci su na specifičan način bili privilegirani. Naime, bili su oslobođeni ratne dužnosti, prisilnog rada i popravnih kazni, ali su imali pravo na ograničen zemljoposjed. Da bi netko u Vojnoj krajini postao obrtnik morao je uputiti zamolbu pukovnijskom zapovjedništvu ili komunitetskom magistratu. Svi su mogli izučavati obrte koji nisu bili cehovski i postati obrtnici, ali nisu imali pravo zapostaviti radove oko kuće.

Obrte koji su zahtijevali potpuni angažman i koji su bili cehovski mogli su izučavati samo oni dječaci koji nisu bili sposobni za ratnu službu pa čak i oni koji nisu sposobni obavljati teže kućanske poslove. Neophodne obrte za funkcioniranje Vojne krajine mogli su izučavati i oni koji su bili sposobni za vojsku, ali pod uvjetom da se nastane na području Krajine i tamo obavljaju svoj naučeni obrt (Pađen 2017).

Godine 1808. Generalkomanda¹ izdala je Odredbu s kojom su razdvojeni korisni i neophodni obrti od onih manje važnih obrta za funkcioniranje Vojne krajine. Po Odredbi korisni i neophodni obrtnici bili su zidari, tesari, kožari, stolari, lončari, klobučari, suknari, *strojači* debele i bijele kože te puškari, a manje važni obrtnici bili su bravari, postolari, sedlari, krznari, kotlari i tokari. Krojači su bili uvršteni u prvu i drugu skupinu (Buczynski 1993: 281-282). Deficitarna zanimanja u Vojnoj krajini bila su strojač debele kože, tkalac i zidar (Buczynski 1997: 17-21).

Obrtnici u Vojnoj krajini bili su oslobođeni vojne dužnosti, oni i njihovi sinovi, osim kada su bili vrlo neophodni. Godine 1811. u uputama za novačenje zdravih i jakih mladića između 17 i 24 godine za artiljeriju, vojne su vlasti istakle potrebu za puškarima, tokarima, stolarima, bravarima, kovačima i kolarima (Vrkljan 2022).

Jednaka prava obrtnicima imali su i trgovci. Prema tadašnjem zakonu u Vojnoj krajini trgovački obrti bili su podijeljeni na slobodne i na one za koje je bila potreb-

1 Riječ je o Ujedinjenoj varaždinsko-karlovačkoj generalkomandi. Nakon reorganizacije sredinom 18. stoljeća generalat je teritorijalno podijeljen na četiri graničarske pješačke pukovnije: Lička br. 1 (Gospić), Otočka br. 2, Ogulinska br. 3, Slunjska br. 4. Od 1786. godine u Karlovcu se nalazi sjedište Ujedinjene varaždinsko-karlovačke generalkomande, zapovjedništvo jedne od četiri graničarske brigade, kao i zapovjedništvo vojne pogranične službe (Cordonscommando). http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_9659 (dostupno 1. 3. 2024.)

na dozvola. Slobodni trgovački obrti bili su trgovina sirovinama i raznoraznim prehrambenim proizvodima. Trgovački obrti za koje je bila potrebna dozvola bili su veleprodaja bez sitničarije, specijalna trgovina posebnom robom kao što su mirodi-je, platna, vrpce i slično, trgovina mješovitom robom te trgovina na malo. U Vojnoj krajini trgovalo se domaćom robom, dok je trgovanje stranom robom bilo najstrože zabranjeno, a kod iznimaka se strogo trebalo pridržavati carinskih propisa.

Vojni krugovi nisu bili motivirani da ubrzaju rast i napredak obrtničke proizvodnje pa je 1817. godine na jednog obrtnika u Karlovačkoj generalkomandi bilo 406 stanovnika. Godine 1829. u karlovačkoj generalkomandi dolazio je jedan trgovac na 513 stanovnika (Vrkljan 2022).

Vojni komuniteti, kontumaci, rašteli i kućari

U mjestima u Vojnoj krajini u kojima je bilo trgovaca i obrtnika u drugoj polovici 18. stoljeća vojne su vlasti osnivale vojne komunitete kao povlaštena mjesta u kojima su se obavljali trgovina i obrt čime su vladajući nastojali potaknuti njihov razvoj. Stanovnici vojnih komuniteta bavili su se obrtom, trgovinom i drugim djelatnostima i bili su oslobođeni vojne službe i rabote. Kako bi se otvorila trgovačka radnja u vojnom komunitetu dozvolu je trebao izdati Karlovački generalat.

Dana 1. listopada 1764. godine Dvorsko ratno vijeće odobrilo je vrhovnom zapovjedniku Karlovačko-varaždinske generalkomande generalu Phillipu Lewinu barunu von Becku (1720. – 1768.) osnivanje komuniteta u Karlovcu, Gospiću, Otočcu, Brinju, Ogulinu, Bjelovaru, Koprivnici i Ivaniću (Buczynski sv. I 1997: 52). Gospić se u to vrijeme razvijao kao stožerno mjesto i vojni komunitet, ali i kao brigadno mjesto Ličke i Otočke pukovnije. Vojni komunitet u Gospiću u potpunosti je zaživio 1777. godine. Tih godina u Lici vladalo je teško stanje i siromaštvo. Unatoč tomu, Gospić je bio najljepše mjesto Like, u njemu je bio pukovnijski stožer, izgrađeno je 100 novih kuća, imao je stalno naseljenih 400 građana. U to vrijeme djelatna je bio sasvim zavidan broj trgovaca i obrtnika koji su bili podređeni postavljenom gradonačelniku i magistratu (Vukasović 2005.).

Vojni komuniteti imali su pravo na 2 godišnja i 10 mjesečnih sajmova, a prihodi od sajmova išli su u općinsku blagajnu. Krajem 18. stoljeća u Ličkoj pukovniji vojni komunitet bio je Karlobag, trgovište pukovnije Gospić, a mjesta odvijanja tjednih sajmova Udbina i Gračac (Vojna krajina u Hrvatskoj 1981.).

O prilikama u Karlobagu sredinom 18. stoljeća svjedoči izvješće senjskog *ase-sora* Pittonija od 12. ožujka 1756. godine u kojem je, kroz četiri poglavlja, opisao

tadašnje karlobaške upravne, gospodarske i vojne prilike. Izvješćujući o trgovini i gospodarstvu, Pitttoni ističe važnost karlobaške luke, prikladne za siguran pristanak trgovačkog i vojnog brodovlja, iz koje proizlazi njegova trgovačka pozicija kao mjesta na kojem se može odvijati razmjena roba s kopna i primorja, uključujući mogućnost otvaranja mjesta turskim trgovcima i njihovim robama. U tom smislu preporučuje obnavljanje ceste Gospić – Karlobag, izgradnju lazareta na području Like i Krbave koji bi omogućili kontrolu i prodaju robe turskim trgovcima. Trgovina je trebala počivati na uvozu paške soli, a posljedično tomu i vina, a karavane koje bi s kopna dolazile na karlobaški trg donosile bi žito, raž, proso, meso, med, lan, građevno drvo, duhan, kožu i krzno. Zbog toga Pitttoni predlaže izgradnju skladišta, mesnica i klaonica i otvaranje banke. „Iz Karlobaga se izvozi u Bosnu, Liku i Krbavu ova roba: vino, rakija, sol, ulje, ocat, mjed, željezne izradvine, tkanine i platno, svilena roba“ (Herkov 1977: 88). Međutim, Karlobag je tada bio relativno zapušteno naselje sa šestotinjak stanovnika, koje je 1776. priključeno Vojnoj granici da bi 1785. godine dobio status slobodne morske luke. Početkom 19. stoljeća dosegno je gornju razinu naseljenosti s približno 1000 stanovnika među kojima je bilo „8 trgovaca, 9 krojača, 8 obućara, 7 stolara i tesara, 4 zidara, 9 mesara, 8 pekara, 25 prelaca, 24 tkalca, 48 mornara, 24 prerađivača duhana, 1 kalafat, 6 bačvara, 1 staklar, 1 kipar i slikodubac, 1 pojasar, 1 krznar i 1 zlatar (Mažuran 2001: 64). Prema popisu iz 1817. godine taj broj pao je na ukupno 643 stanovnika „od tog broja bilo je svega 16 obrtnika, trgovaca i sitničara, kao i 21 gostioničar.“ (Mažuran 2001: 73). Sudeći po navedenom popisu nestali su s karlobaškog područja tkalci, prelci, prerađivači duhana, krojači, cipelari i mnogi drugi obrtnici.

Osim navedenih mjesta u Vojnoj krajini djelovalo je još nekoliko „trgovačkih centara“, koja su bila raspoređena do turske granice. Njihov naziv je bio kontumaci, a njegove ispostave nazivali su se rašтели. U kontumacima i raštelima u narodu poznatima kao sanitarni kordon održavali su se tjedni sajmovi te se kroz te sajmove motrilo na zarazne bolesti, prvenstveno kugu i koleru. Trgovački promet bi prema granici s Bosnom stao ukoliko bi se proglasilo karantensko stanje. U Ličkoj pukovniji kontumac je bio Zavalje u blizini Bihaća s raštelima u Srbu i Lisičjaku.

Trgovci koji su povremeno prodavali robu i svoje proizvode idući od kuće do kuće krajem 18. stoljeća u Ličkoj pukovniji nazivali su se „kućari“. Patentom cara Josipa II od 4. lipnja 1787. godine kućarenje je ograničeno samo na sajmove, ali patent nije vrijedio za Vojnu krajinu pa je zbog pritužbi gospićkih trgovaca i obrtnika, kojima je kućarenje nanosilo štetu, general bojnik barun Gvozdanović 28. travnja 1792. godine izdao zapovijed kojom se u Ličkoj i Otočkoj pukovniji kuća-

renje ograničava. Ta zapovijed nikada do kraja nije zaživjela. Prema odredbama Dvorskog ratnog vijeća od 21. siječnja i 2. svibnja 1801. godine, kućari u Vojnoj krajini mogli su prodavati samo one stvari koje su sami proizveli, i to samo na sajmovima (Vrkljan 2022).

Kako bi se podmirivali troškovi pukovnije, krajišnici u Ličkoj pukovniji plaćali su dvije vrste poreza. Trgovci i obrtnici plaćali su potrošarinu, a kućne zadruge zemljarinu.

Povlastice i zabrane obrtnika u Ličkoj pukovniji

U vojnim komunitetima obrtnici su imali određene povlastice, a one su bile oslobođenje od vojne dužnosti, prisilnog rada i popravnih kazni. Obrtnika u vojnom komunitetu na tjelesnu kaznu batinanja mogao je kazniti samo sud pukovnije. Majstori obrtnici imali su pravo doživotnog bavljenja obrtom, a u specijalnim prilikama bilo je dozvoljeno da i udovica obrtnika nastavi obrt preminulog supruga.

Osim povlastica obrtnici u vojnom komunitetu imali su i određene zabrane. „Obrtnicima je bilo zabranjeno da rade nedjeljom i praznikom, a vlasti su pratile rade li svim ostalim danima. Radovi su ljeti započinjali u 5 sati ujutro, a u 6 sati po zimi, završavali su u 20 odnosno 21 sat. Radnim danom obrtnici su imali sat vremena pauze. Sve što su izrađivali, obrtnici su morali izrađivati prema ugovoru. Cehovski predstojnici su se morali brinuti da majstori kupuju samo dobre materijale uz najnižu moguću cijenu te da ih dobro i jeftino prerađuju. Majstor koji bi isporučio loš rad bio bi kažnjen i od ceha i od magistrata. Kuće su morale biti preuređene specijalno za taj obrt, a prodavati su se mogle samo osobama koje su za to bile prikladne“ (Buczynski 1993: 247).

Obrtnički cehovi u Ličkoj pukovniji

Cehovi u Vojnoj krajini, u koje su se udruživali obrtnici, štitili su ih od drugih obrtnika iste struke koji bi dolazili raditi na područje njihovog vojnog komuniteta. Gospićki su obrtnici 40-ih godina 19. stoljeća pridruženi obrtničkom cehu u Otočcu, osnovanom 1838. godine, s čim se nisu slagali i tražili su da se ustroji samostalan ceh za Ličku pukovniju sa sjedištem u Gospiću. Otočka pukovnija je bila protiv toga prijedloga jer su smatrali da bi izlaskom 11 gospićkih obrtnika bila upitna opstojnost ceha u Otočkoj pukovniji iako bi u njemu i tada ostalo 27 otočkih obrtnika. Zapovjedništvo brigade bilo je stajališta da se u Gospiću ustro-

ji samo cehovska podružnica otočkog ceha (HDA General komanda Karlovac-Varaždin 1848: Q 20-97).

Godine 1848. glavno zapovjedništvo u Zagrebu predložilo je Dvorskom ratnom vijeću da se osnivanje samostalnog ceha za Ličku pukovniciju odgodi za pet godina, no Dvorsko ratno vijeće nije prihvatilo taj prijedlog nego je 17. travnja 1848. godine zapovjedilo Glavnom zapovjedništvu da se i dalje radi na toj problematici (HDA General komanda Karlovac-Varaždin 1848: Q 20-97). Uz mnoštvo problema u Vojnoj krajini rješavanje gospićkog ceha obrtnika ostalo je neriješeno.

U proljeće 1840. godine obrtnici i trgovci u Gospiću zatražili su od vojne vlasti da im se prizna pravo općinara. Gospićka je vojna vlast taj zahtjev prosljedila Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu, a ono Dvorskom ratnom vijeću koje je odobrilo da predstavnici obrtnika i trgovaca u Gospiću na svojim sjednicama, pod predsjedanjem izaslanika pukovnije, mogu obavljati sve manje važne poslove i rješavati pritužbe obrtnika i trgovaca, ako nije riječ o pravnim stvarima. Zapisnik sa sjednica morali su dostavljati zapovjedništvu matične satnije, a ono zapovjedništvu pukovnije, gdje je pukovnijski referent morao pregledati zapisnik i odobriti ga (HDA General komanda Karlovac-Varaždin 1833: Q 20-38).

„Godine 1816. Gospić je imao 29 obrtnika, 16 trgovaca i sitničara te 8 gostioničara, a 1850. godine 13 trgovina, 19 gostionica i približno 80-ak obrtnika: krojača, stolara, drvodjelaca, zidara, postolara, mlinara, bravara, kovača, pekara, 3 čizmara, kolara, puškara, dimnjačara, zlatara, urara, kotlara i drugih“ (Holjevac 2002: 58). U Gospiću je 50-ih godina 19. stoljeća bilo dosta obrtnika, ali bez industrijskih i manufakturnih pogona.

Trgovački sajmovi u vremenu Ličke pukovnije

Vojna vlast u Vojnoj krajini provodila je plansku ekonomiju, pa se vrlo važan način trgovanja odvijao na godišnjim sajmovima koji su se najčešće održavali na dan svetca zaštitnika tog mjesta. Pravo prvokupa na sajmovima imali su časnici, što je dovodilo do društvenih sukoba unutar vojnog komuniteta (Buczynski 1993: 63-65). Običnim krajišnicima nije se smjelo uskratiti pravo posjećivanja sajma, ali nisu bili poželjni jer su uglavnom bili siromašni i nisu ništa kupovali.

Dozvolu da se u Gospiću privremeno održava godišnji sajam, na datume 1. svibnja i 10. listopada svake godine, napisao je u svojoj odluci od 24. lipnja 1830. godine car Franjo Josip I. koji je odobrio da ti sajmovi traju tri dana. Također je u

Ugostiteljstvo u Ličkoj pukovnji

U Vojnoj krajini pravo na točenje i naplatu alkohola, kao i pravo na prodaju mesa, imala je država. Licence su se davale svake godine u zakup (Kaser sv. II 1997: 62). Tako se i ugostiteljstvo uglavnom svodilo na lokalne gostionice pod nadzorom države, a vodili su ih odabrani zakupnici. Izuzetak se napravio kada je Dvorsko ratno vijeće 28. ožujka 1833. godine odobrilo pivaru Mati Serdaru da u svojoj kući u Gospiću otvori vlastitu gostionicu sa svratištem, s tim da se morao pridržavati svih propisa koji su se odnosili na gostionice i bio je dužan uredno plaćati porez na dobit (HDA General komanda Karlovac-Varaždin 1833: Q 20-38).

Lička pukovnja je dana 17. prosinca 1850. godine zamolila Glavno zapovjedništvo u Zagrebu da trgovcu Jurju Zambelliju odobri otvorenje druge pivovare u Gospiću, pošto dosadašnji gospički pivar Mate Serdar zbog starosti više nije mogao voditi jedinu gospičku pivovaru. Zahtjev je odbijen iz razloga što je trgovac Juraj Prpić u susjednoj Kaniži također namjeravao otvoriti pivovaru i proširiti prodaju piva i u Gospiću te su smatrali da dvije pivovare ne bi mogle pozitivno poslovati i uredno plaćati potrošarinu i porez na dobit (HDA General komanda Karlovac-Varaždin 1850: Q 20-352).

Zaključak

Pitanjima organizacije obrtništva u Ličkoj pukovnji bavila se sama General-komanda koja je jasno odvojila korisne i neophodne obrte od onih manje važnih za samo funkcioniranje Vojne krajine. U mjestima Vojne krajine u kojima je bilo obrtnika osnivani su vojni komuniteti, odnosno povlaštena mjesta u kojima su se obavljali trgovina i obrt s ambicijom da se u njima dodatno potaknu obrtništvo i trgovina. Ispostave vojnih komuniteta bili su kontumaci i rašteli koji su bili na granici s Bosnom, a služili su i za sanitarno nadziranje od ugroze kuge i kolere. Obrtnici i njihovi sinovi bili su oslobođeni vojne dužnosti, te su imali određene povlastice, ali i zabrane. U postojanju vojnog komuniteta, obrtništvo se u Ličkoj pukovnji nije razvilo, a vojni komuniteti nisu ispunili svoju osnovnu zadaću poticanja i razvoja trgovine i obrta u Vojnoj krajini. Obrtnici su se u Ličkoj pukovnji, da bi se zaštitili od konkurencije, udruživali u cehove, a godišnji su sajmovi bili važan način trgovanja. Održavali su se uglavnom na dan svetca zaštitnika tog mjesta. Pravo na točenje i naplatu alkohola, kao i pravo na prodaju mesa u Ličkoj

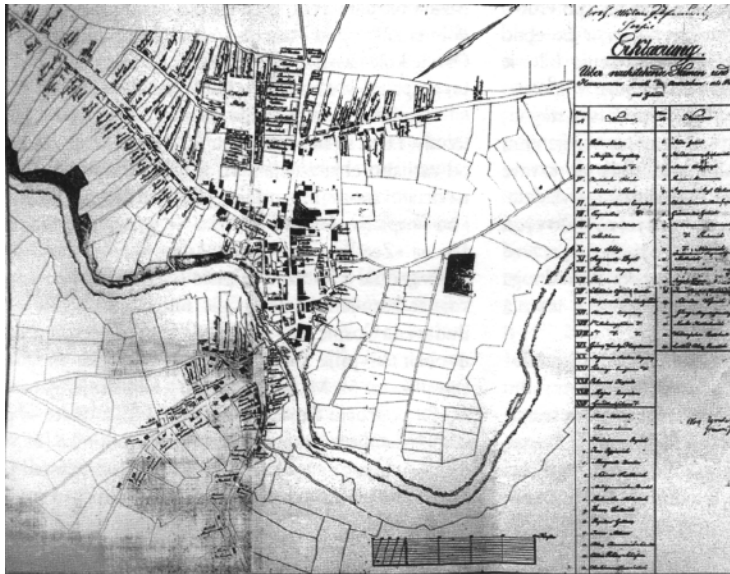
pukovnici imala je Monarhija pa se ugostiteljstvo u Ličkoj pukovnici uglavnom svodilo na lokalne gostionice koje su bile pod njezinim nadzorom.

Izvori

- Hrvatski državni arhiv (HDA), Generalkomanda Karlovac-Varaždin, Q 20-38, 1833, Q 20-97 1848, Q 20-352, 1850.
- Krmpotić, Juraj: „Pozdrav iz Gospića“, razglednica, Svetlotiskarski zavod R. Mosinger Zagreb, Muzej Like Gospić.

Literatura

- BRLIĆ, IVAN 2017. *Lička i senjska građanska društva*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Gospić.
- BUCZYNSKI, ALEKSANDER. 1997. *Gradovi Vojne krajine*, sv. I. i II. Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- BUCZYNSKI, ALEXANDER. 1993. *Vojni komuniteti – središta građanstva Hrvatske krajine*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- HERKOV, ZLATKO. 1977. Statut grada Karlobaga od godine 1757. u: *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Rijeka, 77-105.
- HOLJEVAC, ŽELJKO. 2002. *Gospić u Vojnoj Krajini (1689. – 1712. – 1881.)*. Bibliotheka Historia Croatica – Hrvatski zemljopis, Zagreb.
- LINIĆ, JOSIP. 1973. *Crkva u prošlosti Gospića*, Gospić.
- MAŽURAN, IVE. 2001. *Karlobag 1251. – 2001*. Općina Karlobag, Karlobag.
- PAĐEN, MARIN. 2017. *Vojni komuniteti u 19. stoljeću*. Završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.
- PAVIČIĆ, STJEPAN. 1990. *Seobe i naselja u Lici*. /pretisak/ Državni arhiv u Gospiću, Gospić.
- MOAČANIN, FEDOR; VALENTIĆ, MIRKO. 1981. *Vojna krajina u Hrvatskoj: u povodu stote godišnjice pripojenja Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb.
- VRKLJAN, JOSO. 2022. *Lička pukovnija kroz prošlost*. Veleučilište Nikola Tesla u Gospiću – Ogranak Matice hrvatske u Gospiću, Gospić.
- VUKASOVIĆ, IVAN DOMINIK. 2005. *Zemljopisni i povijesni novi opis Karlovačkog generallata u Kraljevini Hrvatskoj (1777.)* / priredio Ž. Holjevac / Državni arhiv u Gospiću, Gospić.

Prilog I. Plan Gospića s upisanim imenima 33 gospićka obrtnika i trgovca prije 1869. godine. Izvor: Holjevac, 2002: 67.

Craftsmanship of the Lika Regiment

Summary

With the ambition of strengthening the autarkic economy of the Military Frontier subordinated to military needs, reforms began in the middle of the 18th century, during which Maria Theresa, on September 21, 1767, established a new order for artisans in Karlovac Generalate, which also referred to craftsmen from the area of the Lika regiment. In the Military Frontier headquarters, the Krajina administration inhabited foreign craftsmen who were organized into guilds, and on May 1, 1773, in Karlovac Generalate, all of them were associated with the main Karlovac guild. Foreign craftsmen contributed to the expansion of the towns they inhabited by settling and performing their trades, so in the 60s of the 18th century, farming settlements began to develop in the wider Gospić area, and trade and craft shops began to open in the central part of the town. The influx of craftsmen and merchants led to a denser population in Gospić, the headquarters of the Lika regiment.

Key words: The Lika regiment, crafts, trade, communities, quarantine stations

Katarina Aladrović-Mehandžija

Državni arhiv u Slavonskom Brodu

katarina.aladrovic@gmail.com; HR – 35 000 Slavonski Brod

Lara Prpić

Državni arhiv u Gospiću

lara.dp3@gmail.com; HR – 53 000 Gospić

Gordana Slanček

Državni arhiv u Slavonskom Brodu

valneas@gmail.com; HR – 35 000 Slavonski Brod

Stručni članak

(primljeno 30. 11. 2023.) (prihvaćeno 18. 1. 2024.)

UDK 321.02:930.85(497.5)“19“

DOI: 10.15291/ml.4465

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

POLITIČKA PROPAGANDA 20. STOLJEĆA PRIKAZANA KROZ PLAKATE (NA PRIMJERU ARHIVSKOG GRADIVA)

Sažetak

Ovim radom prikazana je politička propaganda kroz Zbirke plakata brodskog i gospićkog državnog arhiva s osvrtom na stanje u drugim arhivima i Hrvatskom memorijalno-dokumentacijskom centru Domovinskog rata¹. Kako je politička propaganda služila različitim državnim sustavima vršeći utjecaj na živote ljudi, radom su obuhvaćena razdoblja 20. stoljeća u kojima je ona najizražajnije pokazala svoju moć. To su Prvi i Drugi svjetski rat te periodi stvaranja socijalističke Jugoslavije i Republike Hrvatske. Zanimljivo je kako je politička propaganda služila različitim državnim sustavima te utjecala na živote ljudi. Tijekom Drugog svjetskog rata plakat je postao najmoćniji oblik vizualne komunikacije zahvaljujući kojemu je danas moguće stvoriti predodžbu o političkoj i društvenoj klimi protekloga vremena. Plakati koji se čuvaju u državnim arhivima mogu biti značajan sekundaran izvor povijesnih podataka.

Ključne riječi: politika, propaganda, plakat, 20. stoljeće, arhivi

1 Dalje u tekstu HMDCCR.

Uvod

Političke plakate čuvaju i sakupljaju različite ustanove iz područja kulture. Među njima su i arhivi kojima je glavna zadaća čuvanje, obrada i osiguravanje korištenja arhivskog gradiva. Plakat pripada specifičnoj vrsti tiskanog i slikovnog gradiva za koje ne možemo reći da je tipično arhivsko jer je to vrsta tiskovine koju nalazimo u fundusima građe knjižnica i muzeja. U arhivima se najčešće nalazi u cjelinama posebno oblikovanih zbirki. Propaganda je širok pojam, ali njen kontekst se često veže za područje politologije. Interdisciplinarnim pristupom s politološkog, povijesnog i arhivističkog stajališta htjeli smo pokazati kako je propaganda preko plakata kao najrasprostranjenijeg medija djelovala na stajališta i javno mnijenje te na cjelokupno društvo i njegovo ponašanje. Politički plakat je izrazito zanimljiva arhivalija koja svojom jednostavnošću i vizualnom atraktivnošću otkriva mnogo, a ne koristi se u mjeri u kojoj zaslužuje jer spada u sekundarne izvore. Državni arhivi u Slavanskom Brodu i Gospiću osnovani su u vremenskom razmaku od punih 40 godina, a formiraju zbirke plakata u razmaku od gotovo pola stoljeća. Zbirke im se razlikuju po svom opusu i broju političkih plakata, ali imaju puno sličnosti. Sadržavaju tematski istovrsne plakate iz istih razdoblja, a sudbina stanovništva njihovih područja je povijesno isprepletana i političko-sociološki povezana (ratne okolnosti, politička uređenja, migracija i kolonizacija ličkog stanovništva u Slavoniju i sl.). Usporedbom rada ovih dvaju arhiva, htjeli smo pokazati kakva je zastupljenost, stupanj obrađenosti i korištenja političkih plakata. Kako bi minimalizirali pristranosti u odabiru, prikazane plakate smo odabrali nasumično iz grupa vizualno najatraktivnijih pri tom vodeći računa da se pokriju različita politička stajališta i državna uređenja u kojima su nastajali. Htjeli smo se dotaknuti i regionalne političke povijesti te smo za opis plakata iz 1990-ih odabrali one koji imaju značaj za područja nadležnosti broskog i gospićkog arhiva. Nadamo se da će ovaj rad doprinijeti većoj zainteresiranosti korisnika za ovu specifičnu vrstu arhivalije, ali i promociji cjelokupne arhivske djelatnosti koja je gotovo uvijek u uskoj korelaciji s drugim znanostima.

O pojavnosti političke propagande i plakata u prvoj polovici 20. stoljeća

Pojmovi politička propaganda i plakat

Riječ propaganda dolazi od latinske riječi *propagare* što znači rasprostraniti, a svoje korijene vuče još iz 17. stoljeća kada je u okviru papinske kurije u Rimu utemeljena Kongregacija za širenje katoličke vjere² (Skoko, 2004). Propaganda je „organizirano širenje usmenim ili pismenim putem (političkih, privrednih, vjerskih, poslovnih, umjetničkih itd.) ideja radi oblikovanja javnog mišljenja i ostvarenja planiranih ciljeva“.³

Kada je riječ o političkoj propagandi, dva su temeljna cilja njenih poruka: slanje negativne slike o protivniku i nastojanje da se ojača kohezija vlastite grupe. Postizanje navedenih ciljeva osobito je važno u periodu priprema za sukob ili za određeni oblik sučeljavanja (npr. politički izbori, referendum i sl.) kada je propaganda temeljno sredstvo tzv. „psihološkog rata“. Dok su se kroz povijest za propagandu prvenstveno koristili tiskani mediji poput plakata, letaka, knjiga, stripova i povijesnih pregleda, od 1950-ih godina njeni primarni mediji postali su televizija⁴ i radio. Danas su glavni izvori propagandnih poruka društvene mreže (Löw, 2017).

Edward Bernays⁵ je definirao propagandu kao „izvršnu ruku nevidljive vlade“ (Buble, 2013: 3).

Prema Šiberu propaganda je „namjerno i plansko djelovanje na mijenjanje i kontroliranje stavova radi stvaranja predispozicija za određeni način ponašanja“ (Šiber, 1992: 6). Prema stupnju istinitosti razlikujemo tzv. bijelu, sivu i crnu propagandu. „Crna propaganda koristi sva moguća sredstva da ostvari svoj cilj, dok se bijela propaganda koristi tzv. „ušminkanom istinom“. Siva je negdje između ta dva pojma.“ (Skoko, 2004: 80).

U političkoj propagandi koriste se različite tehnike kako bi se opravdao politički makijavelizam u kojem cilj opravdava sredstvo. Tako se za propagandu najčešće koriste psihološki efekti emocija kroz tehniku izazivanja straha bilo od po-

2 Naime, u Rimu je 1626. započela s djelovanjem „Sacra congregatio Christiano nomini propaganda“ kojoj je bila svrha „širenje katolicizma i reguliranje crkvenih odnosa u nekatoličkim zemljama“ (Skoko, 2004: 78).

3 https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dl5mWhk%3D (13. 02. 2024.)

4 Medij koji zvučnom i pokretnom slikom prenosi propagandu kroz vijesti, filmove, crtane filmove, emisije, reklame.

5 Osnivač Instituta za propagandu i jedan od pionira analize propagande.

litičkog protivnika ili od posljedica nepodržavanja promovirane politike. Koristi se i tehnika poticanja mase da se podrži ono što podržava većina ljudi, tehnika uvjeravanja da postoje samo dvije mogućnosti za izbor, tehnika obraćanja prosječnom i običnom čovjeku jednostavnim porukama sa zamjenicom „ti“ i davanjem primjera iz osobnog života političkog lika s kojima se prosječan čovjek može poistovjetiti. Česta je i tehnika dehumanizacije političkih protivnika oduzimanjem njihovih ljudskih osobina čime se nastoji primatelja propagandne poruke moralno distancirati od protivnika (Löw, 2017).

Efikasno sredstvo propagande je plakat kao masovni medij vizualne komunikacije. Kao medij i prenositelj poruka pojavljuje se u Europi u 19. stoljeću. Uvjetovan je razvojem tiskarske tehnologije odnosno litografske tiskarske tehnike te potrebom za modernim oglašavanjem u javnom prostoru. Premda su se u to vrijeme tiskale i novine, a početkom 20. stoljeća pojavio se i radio kao novi medij, plakat je kao moćno propagandno sredstvo ipak zadržao prednost. Bio je dostupniji, mogao se postaviti na frekventna mjesta kao što su gradski trgovi, tržnice i kolodvori, a imao je i svoju vizualnu moć jer „slika govori 1000 riječi“. Svojim vizualnim efektom i porukom mogao je doprijeti do velikog broja ljudi, bili oni pismeni ili ne.

Riječ plakat⁶ je etimološki usvojena iz njemačkog jezika, a razvila se iz nizozemske riječi *plakkaat* što znači lijepiti te označava oglas, objavu koji je javno dostupan svima (Hrvatska enciklopedija, 2021).⁷ Prema istoj enciklopediji plakat je oblik vizualne komunikacije, slikovno-tekstualna obavijest izložena na javnim mjestima. Postoji još mnoštvo definicija plakata od različitih autora kroz 20. stoljeće, a neki kao opći pojam poistovjećuju plakat, poster i letak. Osim što se plakat smatra plakatom isključivo onda kada je pričvršćen na postojeću površinu i kada je pri tom javno izložen, bitna karakteristika plakata je masovna proizvodnja (Mikulecki, 2016).

Informiranje plakatom počinje u prvoj polovici 20. stoljeća. Osim plakata, samo su ilustrirani tjednici i druga glasila mogli ponuditi vizualno kvalitetnu informaciju. Plakate možemo prema svrsi podijeliti na one koji nas informiraju o različitim kulturnim i sportskim manifestacijama, plakate koji imaju svrhu tu-

6 plakat (njem. *Plakat* < niz. *plakkaat* < franc. *placard*)

7 Jedna od drugih tvrdnji glasi: Riječ plakat porijeklom je iz engleskog jezika. „Dolazi od riječi poster – nešto što je prilijepljeno ili postavljeno (eng. *posted up*) na stup. Njemačka riječ *Anschlag* (Anšlag) i francuska riječ *Affiche* (Afiš), ukazuju na ‘priljepljivanje’ odnosno ‘naljepljivanje’“ (Rabrenović, 2013: 73).

rističke ili komercijalne promidžbe te političke plakate kojima je svrha poziv na prosvjed, na izlazak na referendum ili izbore te promidžba političkih ideja i stavova uoči izbora ili tijekom političkih previranja.

Politički plakat je „svaki onaj plakat koji je nastao s određenim političkim zadatkom ili pod utjecajem političkog stava i koji nam prenosi političku poruku ili sugerira politički stav“ (Haramija, 1993: 43). „Svaki politički plakat može se svrstati u dvije osnovne vrste ovisno o njegovom odnosu prema političkom okružju. Tako može biti: 1. sredstvo ostvarivanja određenih političkih ciljeva i događaja ili sredstvo priopćavanja političkih odluka (proglasi, objave) te 2. posljedica političkih zbivanja odnosno sudionik političkih događaja, odraz duha ili političke misli vremena“ (Haramija, 1993: 44). Politički plakat svojom slikom želi dati određenu političku poruku. Neki analitičari političkih plakata tvrde da politički plakati služe samo za političku promidžbu. Razlika između političkih plakata vladajuće elite i oporbe je u tome što su oporbeni agresivniji, a plakati vladajućih mnogobrojniji. Plakat se u odnosu na ostale medije smatra „prvoklasnim sredstvom političke borbe“ (Haramija, 1993: 57).

Politička propaganda u Prvom i Drugom svjetskom ratu

Do Prvog svjetskog rata plakat je bio sredstvo informiranja, no tad postaje glavno sredstvo propagande. Tada su državne propagande bile prvi put dobro organizirane (Chomsky, 2002). Naime, Britanci su imali Biro za ratnu propagandu (War propaganda Bureau, od 1935. Ministarstvo informiranja) čije djelovanje je imalo za cilj uključivanje SAD u rat. Kako je u kratkom roku trebalo pridobiti što više dobrovoljaca iz vremena Prvog svjetskog rata korišteni su isti prepoznatljiviji slogani i na početku Drugog svjetskog rata: *Your country needs you* i *Uncle Sam wants you*.⁸ Chomsky piše kako je Biro za ratnu propagandu bio opremljen za širenje propagande, uključujući i izmišljotine o okrutnosti njemačkih vojnika. Meta su im bili američki intelektualci na osnovanoj pretpostavci da su to ljudi koji su najlakovjerniji te će najvjerojatnije povjerovati propagandi i uspješno će ih se zavarati Autor dodaje kako je u SAD-u zatim počela djelovati „kopija“ tog ministarstva – Odbor za javne informacije, koji je imao zadatak natjerati narod uz pomoć propagande na „rodoljubnu histeriju“ (Chomsky, 2022). Propaganda je bila uspješna činjenicom da je Amerika za nekoliko mjeseci bila spremna za uključivanje u rat.

8 *Your country needs you* – jedan od slogana za regrutaciju u Velikoj Britaniji tijekom Prvog svjetskog rata. *Uncle Sam – I want you* slogan je s plakata za regrutaciju u Sjedinjenim Američkim Državama nakon ulaska u rat 1917.

Chomsky dodaje kako je britanskim i američkim propagandnim sustavom bio zadivljen Adolf Hitler koji je kasnije u knjizi *Mein Kampf* ustvrdio kako je Njemačka izgubila Prvi svjetski rat jer je izgubila bitku u propagandi. Već je tad najavio kako će sljedeći put imati vlastiti sustav propagande, što je i ostvareno tijekom Drugog svjetskog rata.

U Drugom svjetskom ratu propaganda je postala moćno oružje. Politički plakat je bio jedno od njenih najmoćnijih sredstava. Preko plakata su se promovirala različita politička uvjerenja pri čemu se često omalovažavalo protivničku stranu. Sukobljene strane koristile su usluge likovnih umjetnika i grafičkih dizajnera koji su svojim plakatima veličali vođe i ideje te pri tome snažno psihološki utjecali na emocije svojih protivnika. Adolf Hitler je teze o propagandi naveo u spomenutom djelu *Mein Kampf* u kojemu navodi kako je temeljan princip uspješne propagande ograničiti se na malo i to stalno ponavljati. Osnovni uvjet uspjeha je ustrajnost. Metode po njegovim tezama možemo povezati s izrekom da „nekoliko puta izgovorena laž postaje istina“ (Makaš, 2021). U Trećem Reichu na čelu Ministarstva propagande – Propagandaministerium (PROMI) bio je Joseph Goebbels koji je od Ministarstva unutarnjih poslova preuzeo kontrolu radija, filma, tiska, kazališta te državnih proslava i praznika, a od Ministarstva vanjskih poslova kontrolu nad inozemnom propagandom. „Nacistička propaganda je pokazala koliko instrumenti manipulacije mogu utjecati na javno mnijenje.“ (Mataija, 2014: 24). Sama se Goebbelsova propaganda temeljila na omalovažavanju (osobito Židova, Slavena i boljševika) te na potrebi uništenja drugih naroda.

Politička propaganda u NDH

Ustaška vlast uspostavljena je „po uzoru na fašističku Italiju i nacističku Njemačku“, a prema tome je oblikovana i politička propaganda ili prema samom Paveliću „promičba“ koja je prenosila ustaške ideološke postavke o čistokrvnom hrvatstvu i domoljublju (Labus, 2011: 215). Državni izvještajni i promičbeni ured (DIPU), a od 1942. godine Glavno ravnateljstvo za promičbu određivalo je tiskanje političkih plakata koji su objavljivani u velikim nakladama. Značajan broj plakata u NDH bio je proizvod njemačke vojne promidžbe. Plakati su bili vrlo atraktivni, tiskani višebojno u tehnici litografije, jezično i sadržajno prilagođeni za hrvatsko područje. Veličali su hrvatstvo i domoljublje, a ocrnjivali su neprijatelje hrvatskog naroda i države, po čemu se u prvim mjesecima postojanja NDH, uvelike izdvajala upravo protužidovska promidžba (Mikulecki, 2016). Sadržajne poruke ustaškog plakata bile su jasno definirane. Tako se veći broj ovih plakata odnosi na veličanje

reda i poretka te iznimnu ulogu poglavnika i države. Istodobno se razvija i vrlo agresivna antipropaganda protiv boljševizma i komunizma.

Politička propaganda narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije

U ratnom razdoblju Tito je posebno naglašavao značaj propagande koja je bila i ključ uspjeha narodnooslobodilačkog pokreta. Propaganda je bila osnovni alat za pridobivanje podrške javnosti. Ona je trebala motivirati narod za borbu, a s druge strane upoznati svjetsku javnost sa stanjem u Jugoslaviji. Iako je narodnooslobodilački pokret imao svoj tisak, druga strana je zbog bolje tehničke opremljenosti i zbog jačih radio stanica, širila negativne vijesti o partizanima koje su im štetile. Vodeću ulogu u djelovanju imala je KPH, a partizanskom informacijskom službom upravljalo je Odjeljenje za agitaciju i propagandu KPJ (Agitprop) putem mreže ispostava u cijeloj zemlji (Bratanić, Ražnjević, 2016). Na području pod nadzorom snaga NOP-a slobodno su se mogli lijepiti plakati, a korišteni su i letci te usmena propaganda putem sastanaka (osobito na području koje nije bilo pod NOP). Moto partizana bio je bratstvo i jedinstvo u borbi protiv fašista. Njemačka vojska je označavana kao agresorska i zločinačka banda, a pripadnici vojske NDH kao zavedeni ili prisilno mobilizirani.

„Manje je poznato da su zbog ideoloških predrasuda morfološke karakteristike partizanskog plakata bile slobodnije i raznolikije nego iste karakteristike ustaškog ili socrealističkog plakata. Iako su u tom ratnom metežu agitpropovske komisije jasno određivale kakav plakat mora biti i što se njime mora postići, ipak je zbog prilične nesređenosti i važnijih političkih zadataka bilo mogućnosti artikulirati vlastiti likovni izraz.“ (Pavičić, 1991: 63).

Osvrt na Zbirke plakata i političke plakate u arhivima u Hrvatskoj

Prema podacima iz Pregleda arhivskih fondova i zbirki iz 2006. godine plakate je u svojim zbirka imalo samo 8 državnih arhiva. Tadašnje su zbirke bile oblikovane različito. Opće Zbirke plakata imali su splitski i varaždinski arhiv pod signaturama HR-DAST-196. i HR-DAVŽ-1007. Oblik zbirnih zbirki u kojima su bili udruženi plakati s drugim tiskovinama nalazimo u bjelovarskom, pazinskom, riječkom i brodskom arhivu pod signaturama i nazivima HR-DABJ- 292. Zbirka

letaka i plakata, HR-DAPA-799. Zbirka plakata i drugih tiskovina, HR-DARI-278. Zbirka okružnica, oglasa, plakata i letaka, HR-DASB-348. Zbirka plakata, letaka i sitnog tiska Slavonski Brod. Vinkovački i petrinjski arhiv su tada imali formirane opće zbirke oblikovane po mjesnoj odrednici npr. HR-DAOS-1039. Zbirka plakata Vinkovci, HR-DASK-721. Zbirka plakata Petrinja. Po provenijenciji stvaratelja hvarska podružnica splitskog državnog arhiva imala je formiranu zbirku HR-DAST-DH-59. Plakati Muzeja hvarske baštine. Od izdavanja i objave pregleda prošlo je 18 godina i može se reći da se puno toga promijenilo te je riječ o zastarjelim podacima. Tako npr. gospički arhiv tada nije imao formiranu zbirku plakata, a brodska je zbirka u međuvremenu promijenila naziv u Zbirka plakata. Nadalje, primjera radi Državni arhiv u Zagrebu u svojem Vodiču iz 2008. prikazuje plakate kao seriju HR-DAZG-872.1. Zbirke tiskovina.⁹ Kako bi saznali okviran prosjek zastupljenosti Zbirki plakata i političkih plakata u hrvatskim arhivskim ustanovama proveli smo kratku anonimnu anketu kojom je obuhvaćeno 19 državnih arhiva RH i HMDCDR (javna znanstvena ustanova i specijalizirani arhiv za arhivsko i dokumentarno gradivo nastalo u Domovinskom ratu i vezano za Domovinski rat). Kao što je čest slučaj kod neobvezujućeg anketiranja, sve ustanove nisu odgovorile na anketu. Od 20 anketiranih ustanova, odgovorilo je njih 13. U nastavku donosimo pitanja i odgovore iz ankete te grafički prikaz dobivenih odgovora:

1. Posjeduje li vaša ustanova Zbirku plakata ili plakate u sastavu nekog drugog fonda ili zbirke?

Odgovori: DA 92.3 % NE 7.7 %

2. Posjeduje li vaša ustanova političke plakate (predizborne plakate, pozive na učlanjenje ili skupove političkih stranaka i organizacija, izlazak na izbore i referendume i sl.)?

Odgovori: DA 84.6 % NE 15.4 %

3. Posjeduje li vaša ustanova plakate iz razdoblja 1918.-1941. godine?

Odgovori: DA 76.9 % NE 23.1 %

Posjeduje li vaša ustanova plakate iz razdoblja 1941.-1945. (NOB, NDH, okupacijske vlasti)?

Odgovori: DA 53.8 % NE 46.2 %

9 www.dazg.hr/vodic/site/article/hr-dazg-872-zbirka-tiskovina (21. 11. 2023.)

Posjeduje li vaša ustanova plakate iz razdoblja 1945.-1990.?

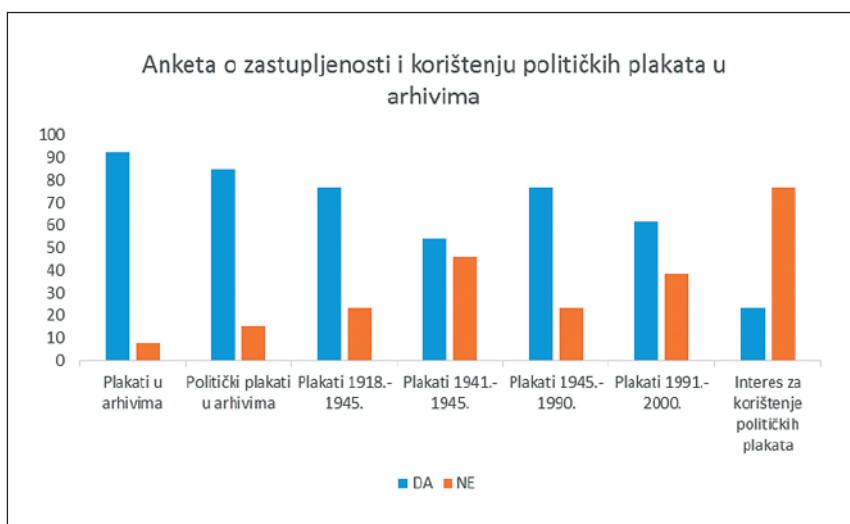
Odgovori: DA 76.9 % NE 23.1 %

Posjeduje li vaša ustanova plakate iz razdoblja 1991.-2000.?

Odgovori: DA 61.5 % NE 38.5 %

4. Postoji li iskazan interes od strane istraživača za proučavanje političkih plakata (odgovaraju ustanove koje posjeduju političke plakate)?

Odgovori: DA 23,1 % NE 76.9 %

Iz provedene ankete i prikazanog grafikona možemo zaključiti kako većina ustanova koje su odgovorile na anketu posjeduje Zbirku plakata ili plakate u sastavu nekog drugog fonda ili zbirke. Također većina njih posjeduje političke plakate i plakate iz raznih vremenskih razdoblja. Najzanimljiviji je podatak da kod većine ustanova nije iskazan interes od strane istraživača za proučavanje političkih plakata odnosno za njihovo korištenje.

Vezano za prikazani osvrt potrebno je istaknuti činjenicu da državni arhivi u Hrvatskoj nisu za ovu vrstu gradiva donijeli zajedničke smjernice vezane uz preuzimanja u arhive. Prikupljanje plakata u arhivima uglavnom se temelji na pojedinačnim procjenama i svijesti pojedinaca što u današnje doba hiperprodukcije istih nije mali problem.

Zbirka plakata i politička propaganda 20. stoljeća kroz plakate Državnog arhiva u Slavenskom Brodu

Povijest prikupljanja plakata u Državnom arhivu u Slavenskom Brodu

U brodskom arhivu plakati se prikupljaju od 1959. godine, a danas čine većinu u Zbirci plakata koja sadrži 8244 primjerka različite tematike. Nažalost, službenih zapisa u knjizi primljenog gradiva nemamo prije 2006. godine, ali pouzdano se zna kako je brodska tiskara „Plamen“ nakon tiskanja arhivu slala po nekoliko primjeraka plakata kako bi ih se sačuvalo. Mnogi plakati pronađeni su u spisima Gradskog poglavarstva ili drugih fondova. Dio plakata je dospio u arhiv ugovorom o darivanju uz ostale vrste gradiva kao dio pojedinih osobnih fondova. Prilikom rada na izložbi o brodskim kinematografima 2010. Zbirka je obogaćena novim filmskim plakatima. Povremeno neki od prijatelja arhiva daruju pojedinačne političke plakate vezane za izbore ili neki glazbeni događaj.

Obrada, čuvanje, zaštita i korištenje političkih plakata u brodskom arhivu

HR-DASB-348. Zbirka plakata obrađivana je u razdoblju od 2006. do danas. Podijeljena je na 19 tematskih serija unutar kojih se nalaze podserije. Serija Politički plakati broji 729 naslova, a podijeljena je u 7 podserija: 1. Izborni plakati (448 naslova), 2. Prilike u SHS (12), 3. Ratne prilike (70),¹⁰ 4. Pobjeda socijalizma (24), 5. Politička okupljanja: zborovi naroda, proglosti, organizacije žena, pionira (46), 6. Narodni odbori i samodoprinos i 7. Parole – socijalistički slogani (78).

Najbrojniju podseriju od 448 naslova čine Izborni plakati. Među njima su najbrojniji plakati Hrvatske demokratske zajednice s čak 53 komada. Plakati su opisani na temelju Opće međunarodne norme za opis arhivskog gradiva ISAD(G), no dodana im je i signatura u obliku broja Univerzalne decimalne klasifikacije (UDK)¹¹ jer su plakati svrstani po tematici. Inventar zbirke je otvoren za nadopunjavanje opisa. Ponajprije se plakat smješta u strukturu Zbirke. Arhivist odlučuje koje će mjesto pla-

10 Odnosi se na ratne prilike, najviše tijekom 2. svjetskog rata.

11 Univerzalna decimalna klasifikacija (UDK), opća knjižnična klasifikacija, jedna od najčešće upotrebljivanih u Europi, u širokoj primjeni i u Hrvatskoj. Nastala je razradbom i proširenjem Decimalne klasifikacije M. Deweya za potrebe Međunarodnoga bibliografskog instituta u Bruxellesu (poslije → FID). UDK dijeli sveukupno ljudsko znanje na deset razreda, označenih brojkama od 0 do 9. Svaki se razred dijeli na deset podrazreda, koji se opet označuju brojkama od 0 do 9. Daljnjom je razradbom moguće izraziti sve specifične pojmove.

kat dobiti u samoj zbirci, ovisi o cjelini (seriji, podseriji) zbirke. Opis plakata u brodomskom arhivu sadrži obvezne elemente (identifikacijsku oznaku (signaturu), naslov, vrijeme nastanka, količinu jedinice opisa). Opis također sadrži i neke druge elemente koji su izborni, ali korisni. Tako su dodani sljedeći elementi: inventarni broj, sadržaj te podatci o npr. autoru i izdavaču plakata (korporativna tijela, fizičke osobe itd., zemljopisna imena, funkcije). Cijela Zbirka je upisana u Excel tablicu, a fizički se čuva u metalnim ladičarima u spremištu arhiva. Nažalost, pojedini primjerci plakata su oštećeni primljeni u arhiv, a neki su, zbog toga što su godinama bili zajedno s ostalim spisima u kutijama, savijeni. Dio triplikata je izlučen tijekom 2011. zbog pomanjkanja prostora. Od 2020. godine radi se selekcija digitaliziranog arhivskog gradiva i njegove pripreme u vidu računalne obrade i opisa metapodacima za objavu u Digitalnom arhivu na mrežnoj stranici Državnog arhiva u Slavonskom Brodu. Pojedine su serije prilikom digitalizacije spojene u jednu .pdf datoteku, napravljeno je optičko prepoznavanje teksta (OCR) .pdf datoteka koje omogućuje jednostavno pretraživanje sadržaja plakata pomoću ključnih riječi i pojmova nakon objave u Digitalnom arhivu. Do sada je digitalizirano 900 plakata. U okviru rada na projektu e-Kultura „Digitalizacija kulturne baštine“ digitalizirana je serija HR-DASB-348.8. Politika iz Zbirke plakata. Osim za projekt e-Kultura, dio je digitaliziranih plakata računalno obrađen za izložbu Politička propaganda kroz Zbirku plakata koja je javnosti predstavljena 2023. godine. Plakati se redovito koriste prilikom priređivanja izložbi te upoznavanja djece i mladih s arhivskim gradivom, a izložba kulturnih plakata *Kultura Broda kroz Zbirku plakata* čini stalni postav na zidovima stubišta i hodnika brodskog arhiva.

Prikaz nekolicine političkih plakata brodskog arhiva

Najstariji plakat u podseriji Izborni plakati datira iz 1924. godine i govori o izborima za gradske zastupnike, a tiskala ga je poznata brodska Tiskara Schulmann (HR-DASB-348.8.1., inv. br. 64). Sadržajno je to oglas kojeg izdaje gradski načelnik Bubić v.r. u kojem je naveden i broj predmeta, datum i predmet: izbor gradskih zastupnika. Navedeni su svi podatci o izborima koji su provedeni u nedjelju 22. lipnja 1924. Tekst donosi broj glasačkih mjesta, broj glasača te imena 13 izabranih gradskih zastupnika. Navedene su i upute u slučaju prigovora. Oglas je zanimljiv jer je među izabranima i krojački radnik Đuro Salaj¹². Oblikom je malog formata 31,5 × 22,5 cm na žutom blago oštećenom papiru.

12 „Salaj, Đuro, hrvatski političar (Valpovo, 10. IV. 1889. – Lovran, 20. V. 1958.). Isprva krojački radnik, potom sindikalni vođa. Od 1910. živio je u Slavonskom Brodu, gdje je organizirao radničke štrajkove 1911.–13. Bio je jedan od osnivača Socijalističke radničke partije Jugoslavije

Među najstarijim političkim plakatima još su: *Kandidatska lista Socijalističke Partije Jugoslavije za izbor gradskih zastupnika u Brodu na dan 20. septembra 1925.* (HR-DASB-348. 8.1., inv. br. 292) i *Kandidatska lista za izborni okrug Županije Požeške iz 1925.* (HR-DASB-348. 8.1., inv. br. 293), koji su u formi proglašenja, manjeg formata 34 × 20,5 i 32,5 × 21 cm.

Najstariji sačuvan plakat vezan za kult ličnosti iz vremena Kraljevine Jugoslavije tiskala je u Brodu Tiskara J. Pečvarac 1929. godine (HR-DASB-348.8.2, inv. br. 1). To je zapravo proglas kojim se obraća građanima povodom 11 godina ujedinjenja u novu državu i proslave kraljevog rođendana. Na njemu nema nikakvih obilježja nacije ili države što je slučaj na kasnijim proglašenjima iz 1930-ih koji su bili obilježeni u lijevom kutu s tri boje jugoslavenske zastave (plavo, bijelo, crveno). Proglas je formata 63 × 47,5 cm.

U Zbirci plakata najzanimljiviji su ratni plakati iz razdoblja Drugog svjetskog rata, a posebno je zanimljiv plakat koji karikaturalno prikazuje Kralja, Mačeka, četnika Dražu Mihajlovića i Pavelića (HR-DASB-348. 8.3., inv. br. 28). Na žutoj pozadini plakata prikazan je kralj koji u pohabanom odijelu sjedi na zakrpanoj fotelji s krunom na glavi. Prilazi mu Pavelić koji nosi mačka na jastučiću, a uz kralja stoji osoba obučena u četničku uniformu. Zanimljivo je kako su na svakom liku dijelovi naglašeni crvenom bojom: kraljeva kruna, četničko oružje, mačkove noge – kandže i dio kape te Pavelićevo oružje. Tekst pisan crvenom bojom naveden u podnožju plakata glasi: *Pavelić: Dozvolite Veličanstvo, da Vam predam ovaj dar. On je u svoje vrijeme pomagao Vama, zatim je pomogao meni, a sad je spreman pomoći i meni i Vama.* Plakat nije datiran, dimenzije su mu 67,5 × 96,5 cm, a u potpisu je Olikprop¹³.

Zanimljivo je kako su prvi plakati koji su pozivali na izbore u proljeće 1945. pozivali građane i građanke, a ne drugove i drugarice. Tako Okružni odbor JNOF-e Brod izdaje *Proglas građanima i građankama oslobođenog grada Broda* u svezi izbora zakazanih za 21. 5. 1945. (HR-DASB-348. 8.1, inv. br. 13). Navedeno je kako će

(1919). God. 1920. bio je poslanik u Ustavotvornoj skupštini i gradski zastupnik Slavonskoga Broda. Pod optužbom da je sudjelovao u atentatu na regenta A. Karađorđevića, bio je 1921. osuđen na dvogodišnju zatvorsku kaznu. God. 1926. i 1928. bio je član Politbira Centralnog komiteta KPJ, a 1929.–30. sudjelovao je u radu Politbira u Beču. Otišao je potom u Rusiju, gdje je kao predstavnik Centralnog komiteta KPJ pri Kominterni 1941. sudjelovao na Prvom sveslavenskom mitingu u Moskvi, 1942. surađivao je na radiostanici Slobodna Jugoslavija, a 1943. bio je predsjednik Sveslavenskoga kongresa. Od 1945. do smrti bio je predsjednik Saveza sindikata Jugoslavije.“ (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/salaj-djuro> pristupljeno 29. 11. 2023.)

13 Nastavlja zadaću Agitpropa nakon 2. svjetskog rata.

prvi put u povijesti moći birati svi stariji od 18 godina, žene i muškarci, a na kraju se nalazi rečenica: *Svi antifašisti mogu birati i biti birani, bez obzira na narodnost, političku i vjersku pripadnost.* Ovaj plakat svjedoči i o tome da je Tiskara Vilima Buka još uvijek radila u proljeće 1945. Dimenzije plakata su 59,5 × 42 cm.

O provedbi izbora u uvjetima velike nepismenosti svjedoči plakat iz rujna 1945. godine s uputama: „*Nepismeni trebaju povesti sa sobom nekog u kog imaju puno povjerenje da taj mjesto njih stavi oznaku križića, za one za koje žele glasati*“ (HR-DASB-348. 8.1., inv. br. 16). Plakat je dimenzija 54,5 × 42 cm.

Nakon 1990. sačuvani su brojni stranački plakati. Među njima su najbrojniji plakati HDZ-a, stranke koja je pobijedila na prvim višestranačkim izborima. Kod većine stranačkih plakata ima zanimljivih slogana i tekstova dok vizualno nisu posebno zanimljivi niti kreativni. Izdvojit ćemo samo neke koji su tiskani posebno za brodsko područje. Takav je plakat HSP-a s kandidatom Marinkom Božićem prilikom kampanje za zastupnike u Saboru (HR-DASB-348. 8.1.6., inv. br. 26). Na tom plakatu se proziva prvog hrvatskog predsjednika: *Tuđmane, mislite na Brod, a ne na avion!!!* Tekst plakata je pisan velikim tiskanim slovima. Prevladavaju žuta i crvena slova, a riječi *brod* i *avion* su istaknute žutim slovima većeg formata u odnosu na ostale riječi. Ime i prezime zastupnika istaknuto je crnim slovima ispod kojega malim slovima piše zastupnik Slavonskog Broda, član HSP-a. HSP-ov grb¹⁴ nalazi se u desnom kutu plakata.

Za slavonsko područje osmišljeni su tekstovi koalicije stranaka HDS HSS: *Mi smo za mir zato moramo dobiti rat; Slavonijo ne saginji glavu, ti hraniš Hrvatsku* (HR-DASB-348. 8.1.6., inv. br. 12) te slogan koji je složen u rimi Slavonsko baranjske

Sl.1 HR-DASB-348.8.3., inv. br. 28

14 Sastoji se od hrvatskog pletera, bijelo crvenih kvadratića i kratice HSP u bijelom polju i jednog crnog polja.

Sl. 2 HR-DASB-189. Centar za povijest Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu

nik razderane košulje koji drži hrvatsku ustašku, ali oštećenu zastavu, a u drugoj ruci pušku. Prikazan je iz profila s pogledom u daljinu, izgleda ponosno, iako u poluklečećem položaju. Iza njega se nazire crvena boja što podsjeća na eksploziju tijekom borbe, a iza zastave je vidljivo oštećeno stablo. U podnožju plakata velikim slovima natpis je *Rob nikada!*

Zanimljiv je niz plakata manjeg formata koji se odnose na Prvi svjetski rat i uzroke tadašnjeg. Tako je plakat s tekстом *Pogreške 1918. uzrok su ovom ratu* upečatljiv, ne samo zbog crvene boje koja se koristila za boju podloge i dio teksta, već što je godina 1918. prenaplašena veličinom. Plakat kojeg jasno potpisuje IGO 219 je upečatljiv zbog istaknutog hrvatskog grba (crvenih i bijelih kvadratića) koji je smješten u središtu oblikujući štit koji je ispred crnog lika kralja s pola bijelim, a pola plavičastim mačem u desnoj ruci. Iza lika kao da prosijava nježna plavičasta svjetlost, a iste boje u podnožju je tekst: *1941. – 10. IV. 1944. Borba. Nezavisnost. Cjelokupnost.*

Od simbola koji su se koristili na plakatima ustaške provenijencije najviše je zastupljeno slovo U, a često je korišten i simbol grba, šahovnice i pletera. Tijekom

hrvatske stranke: *Vaš glas Slavoniji i Baranji spas* (HR-DASB-348. 8.1.6., inv. br. 19).

Osim u Zbirci plakata politički plakat nalazimo i u fondu HR-DASB-189. Centar za povijest Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu gdje se posebno ističu vizualno zanimljivi i kreativni ratni plakati koje je izdavala Promičba, ali i plakati koje je izdavao Agitprop. Kako fond još nije arhivistički do kraja obrađen, ni plakati nemaju svoj inventarni broj. Neke od poruka s plakata iz Centra su *Ustaška mladež temelj naše izgradnje*, *Ustaška mladež snaga države*, *Opasnost je otklonjena*. Na ovim plakatima su sitnim slovima istaknuta objašnjenja o tjeranju saveznika. Posebno je zanimljiv slikovni plakat na kojem je prikazan snažan mladić – voj-

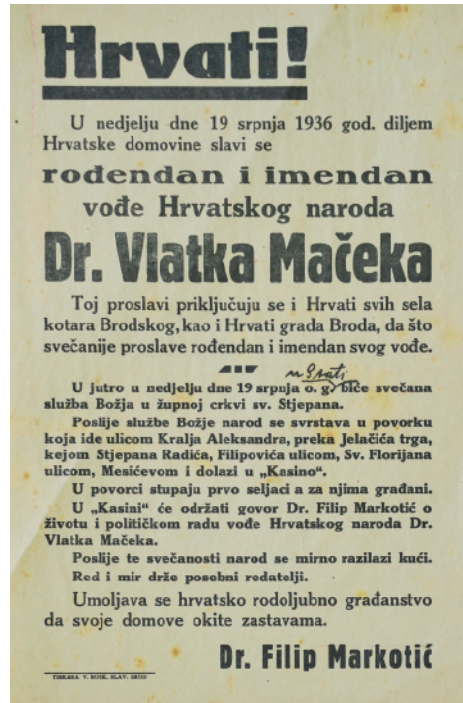
ratnog vremena počele su se tiskati i zidne novine¹⁵ koje su korištene za javno informiranje – tako na primjer o Teheranskoj konferenciji, ali se isto tako koriste za antipropagandu (protiv boljševizma, komunizma, Engleza itd.)

Manji plakati i letci obraćaju se partizanima kako bi ih pridobili, a građanima govore kako će *odmetnici, banditi i partizani biti svim sredstvima istrebljeni*. S druge strane partizanska propaganda njih naziva *koljačima*. Nekoliko je plakata i na njemačkom jeziku koji se obraćaju njemačkoj manjini Volksdeutscherima. Takav je plakat: *Jedes deutsche Kind in die deutsche Schule! (Svako njemačko dijete u njemačku školu!)*. Tekst je pisan velikim pisanim slovima crvene boje dok su ispod njega prikazani muškarac i dvoje djece u sivim neutralnim nijansama sa seoskim kućama u pozadini.

Kulturne i političke plakate nalazimo i u fondovima Gradske uprave kao što je fond HR-DASB-6 Gradsko poglavarstvo gdje su uz dokumente vezane za neki događaj pohranjeni i manji plakati na tu temu.

Brodске tiskare u službi političke propagande i tiska plakata tijekom 20. stoljeća

Među plakatima sačuvanim u brodskom arhivu najbrojniji su oni tiskani upravo u brodskim tiskarama. Iako nema sačuvanih plakata iz prve brodske tiskare J. B. Spitzera¹⁶ koja je u njegovom vlasništvu djelovala od 1879. do 1882., važno ju je

Sl. 3 HR-DASB-6. Gradsko poglavarstvo Slavonski Brod, inv. br. 184

15 Zidne novine – serijska publikacija koja ima oblikovano zaglavlje, oznaku godišta, broj i datum izdanja. Izgledom su podsjećale na novine s ujednačenim omjerom slikovnih i tekstualnih elemenata. Tek od 1943. godine Hrvatske zidne novine počele su načinom tiska sve više nalikovati plakatima, tiskane tehnikom litografije, često u boji i s više fotografija koje su najčešće bile fotomontaže.

16 Knjižar iz Vinkovaca J. B. Spitzer 1879. dobiva od Krajiške zemaljske upravne oblasti u Zagrebu dozvolu da otvori prvu tiskaru u Slavanskom Brodu. U njoj zapošljava tiskara Heinricha

spomenuti zbog toga jer ju je kupio Heinrich Schulmann. Kad je J. B. Spitzer napustio Brod Schulmann je uputio molbu Gradskom poglavarstvu u Brodu koje ju je u siječnju 1883. prosljedilo Zemaljskoj vladi s preporukom da je tiskara od općeg interesa za grad Brod. U molbi je navedeno kako je Schulmann radio u Spitzerovoj tiskari kao poslovođa te je od prijašnjeg vlasnika kupio tiskaru u kojoj želi nastaviti s radom. Tiskara je bila vrlo uspješna, a o trudu samog vlasnika govori i podatak kako je „sudjelovao na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine gdje je bio među tri tiskara iz Slavonije (preostala dva su bila iz Osijeka)“ (Nedić, 1984: 14). Poslovanje tiskare je uključivalo izradu tiskanica, brošura, plakata, malobrojnih knjiga, novina, izvještaja, pravilnika i ostalih materijala brojnih brodskih društava. U njoj su tiskane i *Uspomene na stari Brod II. i III.* Ignjata Alojzija Brlića 1885. godine. Unatoč konkurenciji drugih tiskara tijekom 1920-ih godina Tiskara H. Schulmanna je uspješno djelovala, a kao najdugovječnija u gradu poslovala je do 1942. Po broju zaposlenih i tehnološkoj opremljenosti bila je među najjačima u Slavoniji početkom 20. stoljeća. Nalazila se u središtu grada u Mesićevoj ulici. Nakon osnutka NDH proglase i političke plakate tiskala je Tiskara H. Schulmanna, ali do sredine 1942. Schulmannova tiskara je prestala s radom, a kasnije je i oštećena u savezničkom bombardiranju grada. Tiskara je poslovala pod istim imenom, ali ju je od 1928. sve do proljeća 1942. vodila njegova udovica Katarina sa zetom Josipom Weissom. „Teška sudbina Židova nije zaobišla ni njihovu obitelj. Katarina je skončala u jednom od logora, zet Josip Weiss ubijen je u logoru Jasenovac, a njegova supruga u logoru Đakovo“. (Schwendemann, 2011: 72).

Tijekom 1920-ih i 30-ih godina djelovale su i tiskare Dušana Zdravkovića („otvorena najvjerojatnije još 1906“) (Nedić, 1984: 19), Tiskara Vilima Buka, Tiskara Josipa Pečvarca te tiskara Branka Cvjetkovića „Posavska štampa“. Zdravković je ostao poznatiji kao vlasnik knjižare i knjigovežnice s brodskim razglednicama, dok je njegova tiskara djelovala do 1926. godine kada ju prodaje Josipu Pečvarcu. U Registru III. Zanatske komore Slavonski Brod se navodi kako knjigotiskara Josipa Pečvarca smještena u Starčevićевой ulici br. 1 počinje s radom 1926. Ona je redovito tiskala osim tiskanica i brošura i plakate za filmove. Iste godine počinje s radom i Tiskara Vilim Buck čiji vlasnik se tad doselio iz Osijeka (Nedić, 1984). Tiskara je u početku djelovala na Jelačićevom trgu br. 5, središnjem brodskom trgu, a od 1937. preselila se u glavnu brodsku ulicu, današnju Ulicu

Schulmanna koji je vodio poslovanje u tiskari. Ta prva tiskara je tiskala i „Pravila pjevačkog društva Davor“ (prema Nedić, Milenko. Tiskarstvo u Slavonskom Brodu).

Petra Krešimira IV. Tada se i proširila te je imala i zasebne zgrade za skladišta papira, slagaru i urede. Tiskara Vilim Buk je imala najistaknutije mjesto među onima koji su tiskali plakate jer je Vilim bio dizajner kvalitetnih plakata. Njegova tiskara je tijekom 1930-ih tiskala proslavu rođendana Vladka Mačeka, ali i proslave kralja Petra, zatim 1940. Zrinsko-frankopansku komemoraciju, a nakon uspostave NDH tiskala je i plakat s programom proslave za prvu godišnjicu NDH. Krajem rata iz te tiskare izlazi i tisak komunističkog sadržaja. Tiskara Branka Cvjetkovića „Posavska štampa“ je brodska tiskara o kojoj najmanje znamo i koja je najkraće djelovala. Rad te tiskare je vezan za tiskanje lista „Posavska štampa“ čiji je vlasnik i izdavač bio sam Cvjetković. Nakon Drugog svjetskog rata od privatnih tiskara opstala je i to kratko vrijeme jedino Tiskara Josipa Pečvarca. Tijekom 1945. i 1946. kratko je djelovala tiskara Propagandnog odjela (Okružnog) JNOF Brod koja je tada tiskala najviše brodskih plakata. Godine 1946. nacionalizira se Bukova tiskara, a njega osuđuju na tri godine zatvora i godinu dana gubljenja građanskih prava. U prostoru njegove tiskare se osniva Tiskarsko poduzeće „Plamen“ u koje ga nakon povratka iz zatvora prvo nisu ni pustili, da bi poslije bio zaposlen prvo kao slugar, a kasnije kao tehnički poslovođa. Tiskarsko poduzeće „Plamen“ bilo je najdugovječnija tiskara s najviše izdanja plakata. Tijekom 1980-ih godina su osnovane i druge tiskare u gradu.

Zbirka plakata i politička propaganda 20. stoljeća kroz plakate Državnog arhiva u Gospiću

Povijest prikupljanja plakata u Državnom arhivu u Gospiću

Za razliku od brodske arhiva koji ima tradiciju sakupljanja plakata od 1959. godine, Državni arhiv u Gospiću nema sustavnu praksu njihovog prikupljanja. Moglo bi se reći da je započeo sakupljati plakate 2001. godine kada je u suradnji s Muzejom Like u Gospiću organizirao izložbu *Politički plakat u Hrvatskoj (1916.-1946.)* povodom Tjedna arhiva. Tada je gospićki arhiv bio najmlađi arhiv u Hrvatskoj¹⁷ i u fazi rješavanja smještajnih uvjeta. Smještajni kapaciteti i oprema za odlaganje arhivskog gradiva (objekt, kompaktusi i regali, ladičari itd.) još nisu bili sasvim osigurani, pa je izložba realizirana u galeriji Muzeja. Autori izložbe su bili djelatnici Arhiva, a za postav izložbe su osim jednog autora bili zaduženi muzejski djelatnici. Tu je započela suradnja arhivskih i muzejskih djelatnika oko sakupljanja

¹⁷ Osnovan u rujnu 1999., a započeo s radom u ožujku 2000. godine.

Sl. 4. HR-DAGS-179. red. br. 62.

plakata. Arhiv je formirao Zbirku plakata tek krajem 2006. godine od reprodukcijskog materijala prikupljenog iz drugih ustanova za potrebe navedene izložbe, ali i od plakata koje je tada arhivist i ravnatelj Arhiva prikupljao uoči predizborne kampanje za lokalne izbore 2001. godine. Kako političke stranke i drugi stvaratelji plakata nisu bili dužni predavati u arhiv dokumentarno i arhivsko gradivo mlađe od 30 godina u fizičkom obliku, prikupljanje plakata u gosićkom arhivu je prepušteno isključivo svijesti i osobnom angažmanu njegovih djelatnika. Stoga nema akvizicijskog i primopredajnog ulaza novijih plakata u arhiv, već ih po osobnoj dobroj volji sakupljaju pojedini arhivisti u suradnji s muzejskim djelatnicima i

drugim osviještenim građanima u cilju očuvanja lokalne i regionalne povijesti. Većina prikupljenih plakata je krajem 2022. godine ugrubo razvrstana u 10 cjelina te tako pripremljena za pripajanje Zbirci. Među njima ima političkih plakata razvrstanih u privremenu cjelinu prinova signature i naziva HR-DAGS-179.10. Politički plakati. S obzirom na mali broj sakupljenih plakata pokušali smo saznati ima li političkih plakata s područja teritorijalne nadležnosti gosićkog arhiva u drugim arhivima. Političkih plakata s područja Like i karlobaškog primorja nema u Državnom arhivu u Karlovcu¹⁸ koji je djelomični prednik gosićkog arhiva, dok se u HMDCDR nalaze plakati u digitalnom i fizičkom (konvencionalnom) obliku s političkom porukom hrvatske i srpske provenijencije iz razdoblja Domovinskog rata ili neposredno nakon njega. Riječ je uglavnom o plakatima koji su se koristili na širem području okupiranog teritorija npr. plakati na ćirilici koji pozivaju na referendum srpskog naroda ličkih i drugih općina 12. 05. 1991., plakat SDS-a Knin na kojem se poziva srpski narod da „prisustvuje Srpskom saboru u Srbu, u

18 Prema e-odgovorima Državnog arhiva u Karlovcu od 25. 10. 2023. i 30. 10. 2023. na tražene informacije upitom L. Prpić. Državni arhiv u Karlovcu je bio nadležan arhiv za navedeno područje u razdoblju od 1960. do 1999.

Lici 25. 07. 1991.“ uz najavu govora dr. Jovana Raškovića,¹⁹ plakati 9. gardijske brigade „VUKOVI“ iz Gospića kojim pozivaju zainteresirane da im se priključe i sl.²⁰

Obrada, čuvanje, zaštita i korištenje političkih plakata u gospićkom arhivu

U gospićkom arhivu plakati se uglavnom nalaze u cjelini HR-DAGS-179. Zbirke plakata. Izuzetak su najstariji plakat u Arhivu – Proglas tj. povelja o oprostima (indulgencija) pape Lava 13. iz 1899. godine²¹ i nedatirani dvostrani letak Srpske radikalne stranke²² s likom Vojislava Šešelja i opširnijim ćirilničnim tekstom, izbornim parolama²³ i grbom koji se nalaze u Zbirci arhivalija identifikacijske oznake HR-DAGS-206., a koji će se nakon obrade i sređivanja objediniti i pripojiti Zbirci plakata. Prvo sređivanje plakata i oblikovanje zbirke realizirano je krajem 2006. godine neposredno nakon objave i tiskanja Arhivskog pregleda fondova i zbirki RH. Tada su analitički opisani plakati u obliku inventarnog popisa. Inventarizirano je ukupno 115 plakata podijeljenih u pet tematskih cjelina po vremenskim razdobljima. Cjeline navedene u inventaru iz 2006. su: Državni arhivi (2000.-2003.), Ličko-senjska županija (1983.-2006.), Predizborni plakati (cca 1918.-1945.), Predizborni plakati (cca 1990.-2000.), Ličko-senjska županija 2 (2002.-2006.). Arhivske jedinice su opisane komadno po tekućem rednom broju. I duplikati i triplikati imaju redni broj redan nizom. Cjelinama nisu dodjeljivane brojčane signature. Plakati su obrađivani sukladno tadašnjoj praksi većine arhiva temeljenoj na starijim priručnicima iz arhivistike. Za unos podataka korištena je Excel tablica u koju su uvršteni sljedeći elementi opisa: redni broj, signatura (zbirke), naziv (plakata), podnaslov (koji pobliže označava plakat), autorska oznaka, datum, format, napomena. Tada je obrađeno i

19 Ovaj plakat je u digitalnom obliku i dolazi od Općinskog odbora SDS-a Petrinja.

20 Prema odgovoru HMDCDR na e-upit L. Prpić od 6. 11. 2023. (HMDCDR, Kl:612-03/23-06/77, Ur.br:568-04/01-2 od 15. 11. 2023.). Napomena: u knjizi *Hrvatski ratni plakat 1991.-1995.* (suizdavaštvo HMDCDR) opisani su i ilustrativno prikazani plakati na kojima je prikazana razrušena unutrašnjost i vanjski dio crkve sv. Antuna u Ličkom Novom koju su uništili srpski pobunjenici i JNA te plakat br. 97-9. gardijske brigade „VUKOVI“ iz 1993. „PRIMUS INTER PARES“.

21 Pisana na latinskom jeziku i u kojoj Papa daje milost oprosta tj. otpuštanja vremenite kazne za grijeh vjernika.

22 Srpska radikalna stranka je osnovana početkom 1991. godine i imala je značajan utjecaj na srpsko stanovništvo u RSK. Radikali su još od 1991. bili uključeni u rat u Hrvatskoj slanjem dobrovoljaca koji su se borili na strani pobunjenih Srba iz SAO Krajine, kasnije RSK. Letak je nastao tijekom Šešeljevog propagandnog djelovanja i provođenja velikosrpske ideologije u pokušaju stvaranja Velike Srbije, a raspačavao se vjerojatno na mitinzima uoči srpskih izbora na okupiranom dijelu Like tijekom Domovinskog rata (RSK).

23 „Srbija je večna dok su joj deca verna! Vojvodu za kneza! S verom u Boga – za Veliku Srbiju“

inventarizirano 76 komada političkih plakata po rednom broju od kojih je ukupno 37 reprodukcija političkih plakata iz razdoblja 1918.-1945. i 39 komada predizbornih plakata nastalih uoči lokalnih izbora 2001. godine za županijsku skupštinu Ličko-senjske županije, gradsko vijeće gradova Gospića, Otočca i Senja i za općinsko vijeće općina Perušić i Plitvička Jezera.²⁴ Zbirka je otvorena i u skorije je vrijeme dopunjena novim primjercima plakata koji nisu detaljno obrađivani već su samo osnovno razvrstani u cjeline. Krajem 2022. napravljen je osnovni privremeni popis prinova plakata u Wordu prema kojem su plakati podijeljeni u 10 serija s pripadajućim podserijama. Tako danas gospićka Zbirka sadržava oko 400 plakata različite tematike i provenijencije od kojih je 200-tinjak komada političke tematike.²⁵ Privremena serija prinova pod nazivom Politički plakati nosi signaturu HR-DAGS-179.10., a sadržava stranačke i druge razne političke plakate razvrstane u sljedeće podserije: 1. HDZ (14), 2. Vlak slobode (2), 3. HSS (31), 4. HNS (10), 5. SDP (15), 6. HSP i HSP 1861 (21), 7. HSLS (6) i 8. Razni politički plakati (33). Tu je sveukupno 115 političkih plakata i 4 javna poziva s duplikatima/multiplikativima (ukupno 132) koji su nastajali uglavnom u predizborno vrijeme na državnoj ili lokalnoj razini u razdoblju od 1990. do 2005. godine ili tijekom različitih događaja. Među plakatima je jedan originalni javni poziv s početka Drugog svjetskog rata (NDH) pod nazivom *HRVATSKI SELJAČE* nad kojim su u cilju zaštite od propadanja provedeni stručni konzervatorsko-restauratorski radovi u Središnjem laboratoriju za konzervaciju i restauraciju Hrvatskog državnog arhiva 2019. godine. Plakati se u gospićkom arhivu čuvaju u arhivskim metalnim ormarima ladičarima. U dogledno vrijeme će se arhivistički srediti i opisati uz reviziju već inventariziranog dijela zbirke. Koristit će se ISAD (G) norma, a uz njenu implementaciju arhivist će odabrati i druge mogućnosti za obradu npr. primjenu KAM pravilnika za opis i pristup građi u knjižnicama, arhivima i muzejima ukoliko se stvore uvjeti za njegovu primjenu u smislu osiguravanja informacijskog sustava. Plakati će se u dogledno vrijeme digitalizirati i objaviti na portalu e-Kultura. Obradeno gradivo će se skenirati, izradit će se tablice s metapodacima i preko aplikacije Goobi poslati u središnji sustav iz kojeg će se dalje objaviti na portalu e-Kultura. Za korištenje političkih plakata i drugih plakata iz Zbirke nije iskazan naročit interes. Nije zabilježeno korištenje Zbirke u evidenciji o korištenju arhivskog gradiva i nema posebnih upita od strane istraživača za proučavanje plakata.

24 Unutar tih 39 komada, svega je 17 arhivskih jedinica identičnih predizbornih plakata s lokalnih izbora u Ličko-senjskoj županiji iz 2001. od kojih samo 2 nemaju duplikate ili multiplikate.

25 171 arhivska jedinica političkih plakata uz 36 komada duplikata i multiplikata.

Prikaz nekolicine političkih plakata Državnog arhiva u Gospiću

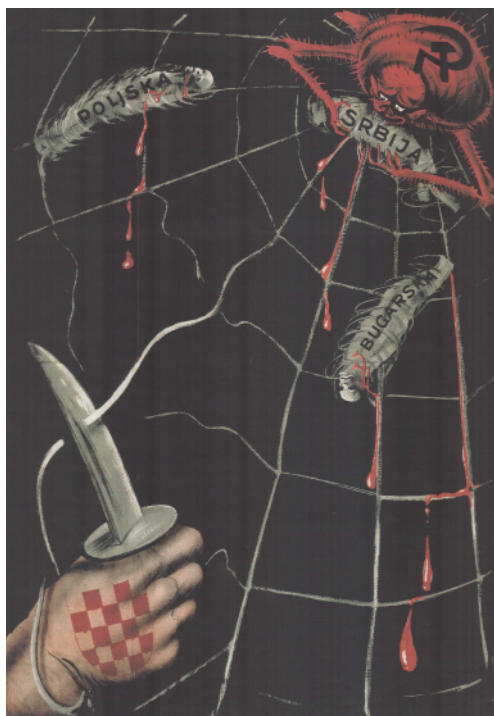
U daljnjem tekstu daje se kronološki opis nekolicine zanimljivih političkih plakata koji se čuvaju u Državnom arhivu u Gospiću. U Zbirci plakata najstarija je reprodukcija plakata pod nazivom *Volja hrvatskog naroda u deset poklika* (HR-DAGS-179. red. br. 57) koja sadrži tekst Stjepana Radića od 30. 01. 1919. u izdanju autorske oznake Dom iz Zagreba. Plakat je dimenzija 34,6 × 50,4 cm.

Nadalje, tu je i reprodukcija plakata koalicije Hrvatskog bloka uoči parlamentarnih izbora u Zagrebu 1927. godine (HR-DAGS-179. red. br. 44). Riječ je o plakatu u boji na kojem je logotip Hrvatskog bloka s parolom ŽIVIO HRVATSKI BLOK, a kojim pozivaju Hrvate, Zagrepčane i sugrađane da ponovno glasaju i daju im povjerenje na što ukazuje početni tekst: *9749 Vaših kuglica od 4. o. mj. treba da kod izbora 11. o. mj. prekorače deset tisuću...* te da u narodnu skupštinu sa što impozantnijim brojem glasova pošalju zagrebačke narodne zastupnike dr. Antu Trumbića, ministra prije konstituante i dr. Antu Pavelića, odvjetnika i gradskog zastupnika. Na plakatu je istaknuto kako je želja Hrvatskog bloka da se tim izborom kaže Beogradu i čitavom svijetu da Hrvati ne prihvaćaju ničiju prevlast već svoju slobodu, ne žele ni centralizam već ravnopravnost, da se ne daju izrabljivati već svojim radom gospodariti te da hrvatsko pitanje nije i neće biti riješeno dok se u Zagreb ne povрати hrvatski sabor s vladom i banom. Tekst je tiskan kombinacijom crveno-crni slova različite veličine i fonta na plakatu dimenzija 35,5 × 47 cm.

O produkciji plakata u vrijeme Kraljevine Jugoslavije svjedoče izrazito lijepo slikovno ilustrirani predizborni plakati litografija u boji iz 1931. i 1935. godine koji se čuvaju kao reprodukcije u Zbirci. Plakati pozivaju na glasanje za domovinu Jugoslaviju uz antipropagandne poruke protiv

Sl. 5. HR-DAGS-179., red. br. 43.

Sl. 6. HR-DAGS-179., red. br. 47.

neprijatelja: komunističke partije, četnika i ustaša. Simboli i objekti na plakatima imaju elemente personifikacije i karikaturnog izrugivanja. Na predizbornom plakatu iz 1931. (HR-DAGS-179., red. br. 62) ilustrirani su personificirani mačak koji predstavlja Mačeka i skupne karikature drugih protivnika Kraljevine Jugoslavije nasuprot pristaša naroda pod zastavom Kraljevine. Kraljevinu simbolizira žena koja prstom podignute ruke upire u datum izbora. Parole su na plakatu pisane srpskim, hrvatskim i slovenskim jezikom, ćirilicom i latinicom, osim isključive ekavice u riječi *Živela*. Plakat je dimenzija 35,5 × 51,3 cm.

Najbogatije i najslikovitije grafičke ilustracije s istančanim detaljima sadrže plakati nastali za vrijeme Drugog svjetskog rata koje je za NDH izdavao Izložbeno grafički odsjek (IGO) u Zagrebu, a unutar partizanskog pokreta propagandna služba Agitprop u Zvečevu.²⁶ Plakat s natpisom *HRVATI U ROPSTVU POD TUĐINOM* (HR-DAGS-179., red. br. 43) je reprodukcija IGO-vog plakata iz vremena NDH. Plakat slikovnim prikazom upućuje na posljedice kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine, odnosno simbolično govori da su uzroci Drugog svjetskog rata sadržani u posljedicama kraja Prvog svjetskog rata. Plakat ima autorsku oznaku IGO 214. Plakat ilustrativno u crnom oblaku prikazuje hrvatskog seljaka u narodnoj nošnji koji je pritisnut i na plećima nosi teret u obliku stijene geografskog oblika države SHS iznad koje je velikim crvenim brojkama istaknuta godina 1918. Navedeni plakat je dimenzija 33,25 × 50 cm.

Iz razdoblja Drugog svjetskog rata izrazito estetsko umjetnički dojam daje reprodukcija plakata naziva *ONI SE NAZIVAJU BORCIMA ZA SLOBODU MALIH*

26 <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48557> (20. 10. 2023.)

NARODA, ali HRVATSKI NAROD ŽELE UNIŠTITI... (HR-DAGS-179., red. br. 48) na kojem su karikaturalno prikazani Staljin, Roosevelt i Churchill kako veseli, svaki s nekim sredstvom prisile (simbolički prikazanim u obliku: avionskih bombi, vješala, 17 jamstvenih točaka Amerike, židovskim slobodama) ugnjetavaju hrvatsku obitelj u narodnoj nošnji (otac, majka i dijete u majčinu naručju). Iznad slike je početni tekst (iz naziva) pisan crnim tiskanim slovima, a ispod slike nastavlja se tekst u različitim bojama (bordo, siva, narančasta i crvena) i fontovima slova koji govori o dokazivanju lažljivosti neprijateljske promidžbe koja pomaže Titu i ima za cilj zračnim terorom uništiti hrvatski narod koji samo želi biti slobodan

u svojoj državi. Plakat nosi oznaku P.S.K. 67, a dimenzije su mu 33,8 × 47,3 cm.

Grafički oblikovan plakat koji svojom estetikom donosi čistu vizualnu poruku jest antikomunistički plakat bez naziva s podnaslovom *Prikaz komunizma kao pauka koji proždire Europu* (HR-DAGS-179., red. br. 47). Na plakatu je ilustracija pauka s mrežom koji figurativno „proždire“ Europu pri čemu Poljska, Srbija i Bugarska krvare dok oštrica u hrvatskoj ruci siječe mrežu koju je isprepleo taj pauk. Ovaj plakat je dimenzija 32,7 × 47,1 cm.

Od komunističkih plakata vizualno je atraktivna nedatirana reprodukcija plakata naslova *S TITOM U RATU, S TITOM U MIRU* (HR-DAGS-179., red. br. 64). Dolazi u autorstvu Olikpropa Iž na kojoj je ilustrativno prikazana radnička klasa naroda sa zastavama i parolama: *S Titom u ratu, s Titom u miru! Nećemo Kralja! Živio Tito!* Plakat je u boji i dimenzija 35,3 × 51,3 cm. Ovdje je i reprodukcija naziva *ŽENE GLASAJMO ZA SRETNU BUDUĆNOST NAŠE DJECE* (HR-DAGS-179., red. br. 42). Riječ je o plakatu Antifašističke fronte žena Jugoslavije na kojem je slika vesele i nasmejane djece, a kojim se pozivaju žene da glasaju za sretnu budućnost svoje djece. Riječ *ŽENE* je istaknuta velikim tiskanim crvenim

Sl. 7. HR-DAGS-179., red. br. 42.

slovima. Plakat je dimenzija 33,5 × 50 cm, nastao je u izdanju OLIKPROP-a Zagreb i nosi oznaku 29.

U gospićkom arhivu nema sačuvanih političkih plakata iz vremena socijalističke Jugoslavije koji bi se odnosili na ondašnje komunističko jednostranačje ili sindikalne propagande. U Zbirci se nalaze stranački i koalicijski plakati iz 1990-ih godina od osamostaljenja RH, predsjedničkih i parlamentarnih izbora, izbora zastupnika za Županijski dom Sabora RH do lokalnih gradskih, općinskih i županijskih izbora na području Ličko-senjske i drugih županija.²⁷ Oni uglavnom nisu arhivistički obrađeni za razliku od dijela plakata s početka 21. stoljeća. Većina se odnosi na državnu političku razinu i izbore s područja županija koje ne pripadaju pod nadležnost gospićkog arhiva. Plakati iz 1990-ih po grafičkim rješenjima uglavnom donose fotografije u boji glavnih kandidata i eventualno nositelje političkih izbornih listi s popisom kandidata za ulazak u skupštine i vijeća (1997.), poznate slogane i istaknute nazive stranaka. Većina plakata nastalih uoči izbora na državnoj razini korišteni su i za izbornu utrku na lokalnim razinama tijekom 1990-ih godina. Najčešće su to plakati s portretnim fotografijama vodećih lica stranaka i njihovih drugih predstavnika te poneki koji donose fotografije ili poruke s motivima demografske i infrastrukturne obnove ukazujući na bolju i bezbrižniju budućnost stanovništva. Na njima prevladavaju izrazite boje karakteristične za određene stranke, logotipi te oblik i veličina slova ovisno o tekstu koji se na plakatu htio naglasiti.

Primjer plakata regionalnog značaja je HDZ-ov plakat iz 1997. godine sa sloganom *Stabilnost i bolji život za sve!* (HR-DAGS-179.10.1., bb.) koji predstavlja fotografijom kandidata Antu Frkovića²⁸ i zamjenika Milana Galića za izbor zastupnika u Županijski dom Sabora RH.²⁹ Na bijeloj podlozi plakata je fotografija kandidata s plavom pozadinom, duž cijelog plakata vertikalno je sivi kameni pleter na čijem dnu je u obliku duge trobojnica (crven, bijel i plavi). Tekst slogana ispisan je na vrhu plakata crvenim slovima iznad fotografije, a imena kandidata plavim slovima ispod fotografije, kao i logotip i naziv stranke. Nema oznake tiskare. Plakat je dimenzija 48 × 67 cm.

27 npr. Zagreb, Istarska i Primorsko-goranska županija.

28 Pravnik i političar, prvi ličko-senjski župan. Dužnost župana Ličko-senjske županije obnašao je u dva mandata u vremenu od 1993. do 2001., a kao zastupnik u Županijskom domu Hrvatskog sabora bio je u vremenu 1997.-2001. Bio je jedan od ličkih najprepoznatljivijih domicilnih političara s brojnim priznanjima i nagradama čiji je ugled pomogao u tadašnjem razvoju županije (Mataija, 2017).

29 Županijski dom Sabora RH ukinut je 2001. godine.

Sljedeći primjer plakata lokalnog karaktera je predizborni plakat HSS-a uoči izbora 1997. godine za skupštinu Ličko-senjske županije (HR-DAGS-179.10.3., bb.). Plakat je printan u boji, obrubljen je žutim pleterom, na vrhu se nalazi grb i kratica stranke u izrazitoj tundra zelenoj boji. Cijeli tekst je pisan zelenim i crvenim slovima. Na plakatu je fotografija nositelja liste Mate Čopa čije je ime također istaknuto u zelenoj boji, dok su kandidati za županijsku skupštinu navedeni crvenom bojom. Na dnu plakata je različitom veličinom slova istaknut slogan u tundra zelenoj boji podcrtan crveno-bijelo-plavom linijom: *HSS DOKAZANO POŠTENJE*. Plakat je dimenzija 48 × 68 cm. Grafički identično oblikovan plakat ovome, od iste stranke i iz istog vremena, je plakat s fotografijom nositelja liste Jure Stopića i popisom kandidata za gradsko vijeće Grada Gospića.

Plakat *Vlak slobode* (HR-DAGS-179.10.2., bb.) je političko-slavljeničkog karaktera slobodne RH iz 1995., a značajan je jer se odnosi i na oslobođeni okupirani teritorij Like. Na nebesko plavoj podlozi velikim crvenim tiskanim slovima je ispisano *VLAK SLOBODE* ispod kojega je natpis tamnoplavom bojom *ZAGREB – KNIN – SPLIT*. Na njemu su prikazane četiri fotografije u boji na kninskoj tvrđavi prilikom podizanja hrvatskog barjaka neposredno nakon oslobođenja Hrvatske od srpskog agresora te po jedna fotografija Zagreba i Splita. Između fotografija se nalazi tekst: *O lijepa, o draga, o slatka slobodo....* Na dnu plakata stoji napis *HRVATSKE ŽELJEZNICE* crnim slovima. Vlakom slobode je nazvana prva vožnja vlakom oslobođenom hrvatskom željeznicom kroz Knin i ostala područja koja su do Oluje bila okupirana. Prilikom vožnje od Zagreba do Splita vlak se s Predsjednikom, drugim dužnosnicima i predstavnicima te hrvatskim prognanicima zaustavljao u Karlovcu, Gospiću i Kninu gdje su se održavala slavlja i javna okupljanja. Plakat je tiskao Zrinski iz Čakovca u dimenzijama 42 × 63 cm.

Među neobrađenim plakatima s kraja 20. stoljeća koji imaju regionalne odrednice Like i okolice po mjestima ili osobama nalazi se nekoliko poziva na javne skupove iz ratnog razdoblja: pozivi HSP-a na obnoviteljsku skupštinu Podružnice Gospić i na predizborne skupove stranke iz 1992. godine i poziv Predsjedništva Gradskog odbora Mladeži HDZ Gospić na javni skup potpore Predsjedniku RH dr. Franji Tuđmanu, Vrhovništvu i državnoj politici iz 1994. godine te dva crno-bijela plakata HDP-a. Plakata ostalih političkih stranaka (SDP, HSLS, HNS i dr.) koji bi imali neke odrednice ličke i podvelebitske regije iz 1990-ih godina u Zbirci nema, izuzev onih koji se odnose na državnu razinu izbora ili na druge administrativno teritorijalne jedinice RH.

Tiskare u službi političke propagande i tiska plakata u Lici tijekom 20. stoljeća

Tijekom prve polovice 20. stoljeća politička propaganda u Lici se provodila kroz tiskane novine i glasila, uglavnom tjednike za koje je Državni arhiv u Gospiću izradio pretiske izdanja.³⁰ Tako je npr. uoči izbora za narodne zastupnike 16. prosinca 1911. list *Hrvat – novine Starčevićeve hrvatske stranke prava* pozvao sve izbornike, Hrvate i Starčevićance da iziđu na biralište i izvrše svoju najodličniju građansku dužnost biranja narodnog zastupnika jer u protivnom nemaju prava pritužbe na stanje koje je tada vladalo u Hrvatskoj pod pritiskom Mađara. Pozivaju sve izbornike na glasanje za starčevićanskog kandidata za Gospić dr. Ivana Ružića. Poziv se proteže preko cijele prve stranice lista i prožet je uskličnim upozorenjima, ali i parolama: *Ne budite neprijatelji svoje otačbine! Živio dr. Ivan Ružić! Živila Hrvatska!*³¹ Da nije dio lista, javni poziv bi izgledao kao plakat te nije isključeno da se isti nije tiskao i u obliku plakata te postavljao na objekte javnih površina. Kroz istraživanja ličkih novina i glasila koji su izlazili kasnije za vrijeme Kraljevine SHS uočeno je da su se i tada za političku promidžbu i propagandu uglavnom koristile tjedne novine npr. *Lički Hrvat – seljačko glasilo za politiku, prosvjetu i gospodarstvo*.³² U njemu se spominju i plakati, a neki su u listu i objavljeni. Tiskala ih je Tiskara „Lika“ koja je u ožujku 1922. deložirana iz kuće Prve ličke štedionice iz političkih razloga na adresu gosp. Dušana Ivančevića.³³

Plakati odnosno letci spominju se još i u članku *Stjepan Radić i šajkača*³⁴ u kojemu se opisuje kako su Radićevi protivnici³⁵ fotografiju s njegovim potpisom preuredili dodavši mu šajkaču na glavu i tiskarskim kalupom (klišeom) umnoži-

30 *Hrvat – list za pouku, gospodarstvo i politiku* (1895.-1911.), *Starčevićanac – novine Starčevićeva kluba u Gospiću* (1907.-1908.), *Ličke novine – list za politiku prosvjetu i gospodarstvo* (1920.-1921.), *Lički Hrvat – seljačko glasilo za politiku, prosvjetu i gospodarstvo* (1922.-1924., 1937.-1938.), *Lički glas – neovisni hrvatski list za politiku prosvjetu i gospodarstvo* (1925.-1926., 1935.), *Lička sloga – novine za gospodarstvo i prosvjetu* (1934.-1941.), *Lički vjesnik* (1944.-1945.), *Narodno jedinstvo – organ Demokratske stranke u Lici* (1920.-1925.), *Srbin – list Srpske samostalne stranke* (1898.-1910.).

31 *Hrvat: novine Starčevićeve hrvatske stranke prava* br. 38/1911. od 09. 12. 1911.

32 *Glasilo Hrvata republikanaca, pristaša svih stranaka Hrvatskog bloka pod barjakom što ga je razvio predsjednik HRSS-a Stjepan Radić.*

33 Deložacija štamparije „Lika“; *Lički Hrvat – seljačko glasilo za politiku, prosvjetu i gospodarstvo* br. 6/1922. od 30. 03. 1922. (Lički glas 1922-25)

34 *Ibid.*, br. 15/1922. od 01. 06. 1922. (Lički glas 1922-58)

35 Tzv. „batinaši ništarije“.

li te raspačavali po seljačkim sajmovima diljem države. Plakat Hrvatske građanske zabave koja će se održati na Katarinino 25. 11. 1922.³⁶ izazvao je burne političke reakcije.³⁷ Članak u rubrici Bilješke pod nazivom *Kidanje plakata*³⁸ opisuje kako su na nekoliko mjesta rastrgani plakati ove zabave u znak negodovanja demokrata Srba i iskazuje se žalovanje što Hrvati ne mogu mirno i nesmetano u „vlastitoj kući“ izražavati javno svoje hrvatske osjećaje.³⁹ Bilo je više gospićkih tiskara koje su tijekom 20. stoljeća tiskale plakate. Prema Šulentiću, prva lička tiskara Marijana Župana u Gospiću otvorena je najkasnije 1885. godine kada je vlasnik iz Senja svoju djelatnost premjestio u Gospić. Nakon njega tiskaru je otvorio i Rudolf Desselbrunner 1896. godine, katolik koji je radi profita radio kao tiskar za srpsku zajednicu u Gospiću. Tiskao je srpski politički list *Srbin*, *glasilo Srpske samostalne stranke* dozvolivši čak da mu se i tiskara naziva u duhu srpskog jezika Štamparija i knjigovežnica R. Deselbrunera u Gospiću.⁴⁰ On je nakon nekoliko godina otišao u stečaj te je 1901. prodao tiskaru i iz političkih se razloga odselio iz Gospića. Njegovu je tiskaru početkom 20. stoljeća nakon grupe uglednih građana pod nazivom Srpska štamparija akcijsko udruženje u Gospiću (1903.) nastavio voditi Matej Maksimović od 1907. pod nazivom Srpska štamparija u Gospiću. Šulentić nadalje zaključuje da su tijekom Prvog svjetskog rata djelovale Županova i Maksimovićeva tiskara koja je u novoj državi 1920-ih godina nosila naziv Štamparija M. A. Maksimović.⁴¹ U to vrijeme pojavilo se i službeno ime

36 *Lički Hrvat – seljačko glasilo za politiku, prosvjetu i gospodarstvo* br. 34 i 35/1922. od 16. 11. 1922. (Lički glas 1922-133)

37 Žalosno je da neki ter neki i u samoj priredbi hrvatske zabave vide provokaciju... Građanska zabava na Katarinino. *Ibid.*, br. 36/1922. od 16. 11. 1922. (Lički glas 1922-147-148)

38 *Ibid.*, br. 35/1922. od 23. 11. 1922. (Lički glas 1922-139)

39 Da je politička propaganda kroz plakate ili na drugi način oduvijek bila prisutna u „vlastitim kućama“ kod ličkih Hrvata u svrhu očuvanja nacionalne svijesti svjedoči i činjenica da su se unutar kuća na zidove kuhinja postavljale vezene tzv. zidne kuharice. „Iznenadujući su rijetke kuharice s izraženim nacionalnim identitetom (primjerice Živjela naša hrvatska mati, Geslo je naše: Bog i Hrvati!) što svjedoči o njihovom univerzalnom karakteru.“ (Grahovac-Pražić; Vrcić-Mataija, 2012: 169, 179). Zidne kuharice su zapravo tradicionalno rukom vezeni zidnjaci, zidne krpe ili platna koji su se postavljali na zidove kuhinja kao vezeni ukrasi s određenim porukama za razliku od postera/plakata koji su nastajali tiskom uglavnom na papiru.

40 Prema Oglasu tiskare i knjigovežnice R. Desselbrunera u prvom broju *Srbina* od 1. studenog 1889. (Šulentić, 2021: 74).

41 Maksimovićeva tiskara je djelovala do Drugog svjetskog rata zahvaljujući Maksimovićevim nasljednicima (Šulentić, 2021).

VAŽNO! PROČITAJ!
Zahtjevaj!

SVE VRSTI TISKANICA za općinska poglavarstva, urede,
odvjetnike i trgovce.

SVE VRSTI BLOKOVA, kopirnih knjiga, te računa.

SVE VRSTI PAPIRA, trgovačkih kuverta raznih formata i
boja.

SAV PISAČI I RISAČI PRIBOR.

BOGATI IZBOR MODNIH LISTOVA i obilje muzikalija.

SVE ŠKOLSKE KNJIGE I KNJIGE ZA LEKTIRU.

IZRAĐUJE NAJMODERNIJIM SLOVIMA I BOJOM: posjet-
nice, zaručne i vjenčane objave, osmrtnice, plakate it.d.

Tražite besplatno cjenik.

Knjižara i papirnica **Gospić** TISKARA
Ivo Kolačević „Lika“

Sl. 8. Reklamni oglas Knjižare i papirnice Ivo Kolačević i Tiskare „Lika“ iz 1922. u kojem navode i tiskanje plakata. (Lički Hrvat br. 33/1922. od 09. 11. 1922.)

Tiskare „Lika“⁴² od kad je dr. Mile Miškulin⁴³ pokrenuo *Ličke novine*, a koja je sredinom 1920-ih postala Tiskara Ive Kolačevića. „Štamparija J. Basarić“ u vlasništvu Jovana Basarića i Teodora Ilića djelovala je u Budačkoj ulici u Gospiću svega nešto više od 3 mjeseca tiskajući *Lički glas* u 1930-im godinama⁴⁴ (Šulentić, 2021). Župan je do svoje smrti 1933. godine tiskao skoro sve ličke novine opozicijskog

42 Tiskara je poslovala u prostorijama Prve ličke štedionice zajedno s knjižarom i knjigovežnicom Ive Kolačevića.

43 Odvjetnik, novinar i političar. Politički je bio pravaški orijentiran kada je pokrenuo *Ličke novine* 1920. godine, kasnije je postao poslanik u beogradskoj Skupštini za srez perušički (kao kandidat B. Jevtića), potom je bio potpredsjednik Senata i ministar pravde (1937). A. T. (Mataija, 2017).

44 Vjerojatno 1935. godine kada je izašao prvi broj navedenog lista.

karaktera uz materijalna odricanja zbog kojih je živio skromno. Umro je ostavši dosljedan svojem političkom opredjeljenju čime je zadržao visok ugled među cijelim stanovništvom Like.⁴⁵ Komunistička partija se još 1940. godine služila letcima i proglasima koji su znali „osvanuti“ na gosićkim ulicama, a štampali su se u podrumu jedne papirnice. Pred rat su i ustaške snage širile svoje ilegalne letke (Toplak, 1989). Tijekom Drugog svjetskog rata tiskare su uglavnom radile u propagandne svrhe. Tako je npr. za vrijeme NDH u Gospiću djelovala Kolačevićeva tiskara. U federativnoj Jugoslaviji Ivo Kolačević je sudski krivično optužen za suradnju s neprijateljem od 1941. do 1945. jer je kao vlasnik tiskare u Gospiću tiskao razne naredbe vojne i političke prirode i propagandni materijal. Presudom iz 1946. osuđen je na 1 godinu lišenja slobode s prisilnim radom, uvjetno na 1 godinu i konfiskaciju tiskare i knjigovežnice (Vukić, 2012). U Lici je tijekom NOB-a dijeljen Agitprop tisak s komunističkom propagandom (agitacijski letci, literatura i proglosi) što se navodi u Rezoluciji II. okružne konferencije KPH za Liku iz 1943. godine.⁴⁶ „U poslijeratnoj Jugoslaviji, tiskarska djelatnost obnovljena je pod nazivom Okružna štamparija i knjigovežnica za Liku.“ (Šulentić, 2021: 85). Od 1946. do 1960. godine u Gospiću je djelovao Štamparski zavod „Ognjen Prica“ Gospić koji se 1960. spojio s Novinskom ustanovom „Ličke novine“ Gospić u poduzeće pod zajedničkim nazivom Novinsko izdavačko, knjižarsko i štamparsko poduzeće „Ličke novine“ Gospić. Od 1976. do 1977. godine poduzeće je promijenilo naziv u Štamparsko knjižarsku radnu organizaciju „Ličke novine“ Gospić unutar koje su djelovale osnovne organizacije udruženog rada OOUR Tiskara GRAFOS Gospić i OOUR Trgovina na malo LIKAKOMERC Gospić kao posebni pravni subjekti po principu tadašnjeg samoupravnog upravljanja. Navedeni OOUR-i su se 1989. transformirali u Društveno poduzeće „Ličke novine“ štamparsko-trgovačko poduzeće. Nakon osamostaljenja RH došlo je 1992. godine do provođenja procesa pretvorbe poduzeća koji je zbog ratnih okolnosti potrajao do 1994. godine kada je konačno pretvorbom nastalo dioničko trgovačko društvo Tiskara d.d. Gospić koje je bilo u stečaju u razdoblju od 2012. do 2018. godine (Prpić; Špoljarić, 2021). Osim gosićke tiskare na području je Like od 1961. djelovala Radna organizacija „Likagraf“ Titova Korenica koja je do 1963. godine bila pogon u sastavu „GRAFO-KARTON“-a iz Zagreba. Tiskara „Likagraf“ je vjerojatno djelovala i tijekom oku-

45 Naši pokojnici. + Marijan Župan. *Lička sloga – novine za gospodarstvo i prosvjetu* br. 1/1934. str. 3.

46 HR-DAGS-84. KK KPH Gospić, Variae 1939-1947. kut. bb. (str. 3. Rezolucije: Uspjesi o radu naših organizacija)

pacije od 1991. do 1995. u Korenici, a nakon rata, 1998. godine, je DP „Likagraf“ Korenica bilo u fazi pretvorbe.⁴⁷ U Lici su se nakon Domovinskog rata tiskom i grafičkim dizajnom bavili privatni obrtnici i društva koji su između ostalih promidžbenih materijala tiskali i plakate.

Zaključak

U prvom dijelu rada objasnili smo opće pojmove i teze o političkoj propagandi i plakatima iz kojih možemo zaključiti kako su plakati značajan izvor za istraživanje povijesti, politologije, psihologije, sociologije i drugih znanstvenih područja. Obilježje dobrog plakata je upravo raspon emocija koje on izaziva u očima promatrača. Cilj mu je privući pozornost prolaznika kako bi postali gledatelji, a zatim izazvati emocionalnu reakciju: divljenje, čuđenje, zaprepaštenost ili osmijeh. Plakat je oduvijek bio javno izložen i dostupan svima, kao niti jedna druga umjetnost. Upravo zbog svoje dostupnosti on je ujedno moćno manipulativno informacijsko sredstvo jer jednako informira sve slojeve društva, od nepismenog puka do intelektualaca. Iz osvrta na odnos arhiva prema plakatu, a osobito političkom plakatu vidljivo je kako većina arhiva posjeduje plakate iz raznih razdoblja 20. stoljeća te kako za njihovo korištenje nije iskazan naročit interes iako su jako dobar sekundarni izvor podataka. Kroz prikazanu povijest prikupljanja plakata, postupke obrade, čuvanja, zaštite i korištenja plakata u brodskom i gospićkom arhivu uočljive su sličnosti i razlike. Prisutna razlika u količini i obradi plakata nije samo u ova dva arhiva nego je primjetna u cijeloj hrvatskoj arhivskoj zajednici.

Želimo ukazati na potrebu temeljitije arhivističke razrade prikupljanja, obrade i opisa plakata, kao i drugih specifičnih vrsta arhivalija. Možda bi tada i interes za političke plakate kao sekundaran izvor povijesti bio veći.

47 Matični list imatelja arhivskog i registraturnog gradiva KO-16 Državnog arhiva u Karlovcu. Pasivni dosje imatelja/stvaratelja DAGS-124. „LIKAGRAF“ Korenica

Arhivski izvori

Državni arhiv u Gospiću

- HR-DAGS-179. Zbirka plakata; HR-DAGS-206. Zbirka arhivalija; HR-DAGS-84. Kotarski komitet KPH Gospić; Hrvat – list za pouku, gospodarstvo i politiku (1895.-1911.), pretisak; www.daz.hr/vodic/site/article/hr-dazg-872-zbirka-tiskovina (21. 11. 2023.); Lička sloga – novine za gospodarstvo i prosvjetu (1934.-1941.), pretisak; Lički Hrvat – seljačko glasilo za politiku, prosvjetu i gospodarstvo (1922.-1924.), pretisak; Pasivni dosje imatelja/stvaratelja DAGS-124. „LIKAGRAF“ Korenica

Državni arhiv u Slavskom Brodu

- HR-DASB-348. Zbirka plakata; HR-DASB-189. Centar za povijest Slavonije i Baranje u Slavskom Brodu; HR-DASB-6. Gradsko poglavarstvo Slavonski Brod (1918.-1941.); HR-DASB-13. Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi (1941.-1945.); HR-DAGS-179. Zbirka plakata; HR-DAGS-206. Zbirka arhivalija; HR-DASB-251. Obrtnički zbor Slavonski Brod; Pozivnica Državnog arhiva u Gospiću za Izložbu Politički plakat u Hrvatskoj (1916.-1946.)

Literatura i mrežni izvori

- BRATANIĆ, MATEO; RAŽNJEVIĆ, TOMISLAV, 2016. Partizanska propaganda na zadarskom području 1943. – 1945. s naglaskom na ulogu Komunističke partije Hrvatske. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 58, 383-437, <https://hrcak.srce.hr/170603>, (10. 11. 2023.)
- BUBLE, BARBARA. 2013. *Plakatna propaganda analiza sličnosti i razlika između Čehoslovačke i SFR Jugoslavije*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- CHOMSKY, NOAM. 2002. *Mediji, propaganda i sistem*, Zagreb: Marko Strpić.
- FERİĆ, KATARINA. 2006. *Zbirka plakata Državnog arhiva u Gospiću (1919.-2006.) HR-DAGS-179: inventarni popis*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću
- GRAHOVAC-PRAŽIĆ, VESNA; VRCIĆ-MATAIJA, SANJA. 2012. Zidne kuharice – lička kulturna baština. // *Tragom ličke zavičajnosti*. / Mataija Ivica (ur.). Gospić: Državni arhiv u Gospiću, 165-180.
- HARAMIJA, PREDRAG. 1993. *Politički plakat u Hrvatskoj 1848.-1990*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje <https://www.enciklopedija.hr/> (20. 10. 2023.)
- *Hrvatski obiteljski leksikon*, mrežno izdanje, <https://hol.lzmk.hr/> (20. 10. 2023.)
- *Hrvatski jezični portal*, mrežno izdanje, <https://hjp.znanje.hr/>, (13. 02. 2024.)

- KOLANOVIĆ, JOSIP (gl. ur.). 2006. *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*. Svezak 1. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- LABUS, ALAN. 2011. Politička propaganda i kulturna revolucija u „Nezavisnoj državi Hrvatskoj“. *Informatologia* 44, 3, 214-220. <https://hrcak.srce.hr/72603>, (12. 11. 2023.)
- LÖW, AJANA. 2017. Čime se sve koristi politička propaganda? *Psihoskop: Odsjek za psihologiju Sveučilišta u Zagrebu*. <http://psihoskop.ffzg.unizg.hr/2017/03/23/cime-se-sve-koristi-politicka-propaganda/>, (20. 10. 2023.)
- MAKAS, AJLA. 2021. *Lažne vijesti u službi političke propagande*. Magistarski rad: Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.
- MATAIJA, IVICA. (gl. ur.) 2017. *Leksikon Ličana*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću, 111-112., 209-211.
- MATAIJA, VALENTINA. 2014. *Josef Goebbels i propagandni aparat Trećeg Reicha*. Završni rad. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet u Osijeku. Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:836875>, (20. 10. 2023.)
- MIKULECKI, MANUELA. 2016. *Vizualna komunikacija političkim plakatom u Europi za vrijeme 2. svjetskog rata*. Završni rad. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:353896>, (18. 11. 2023.)
- NEDIĆ, MILENKO. 1984. *Tiskarstvo u Slavanskom Brodu*. Slavonski Brod: Organizacijski odbor izložbe „Brodске novine i tiskare“.
- PAVIČIĆ, SNJEŽANA. 1991. *Hrvatski politički plakat 1940.-1950.*, katalog izložbe. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej.
- PRPIĆ, LARA; ŠPOLJARIĆ, KARLA. 2021. *TISKARA Gospić d.d. u stečaju: sumarni inventar*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću.
- RABRENOVIĆ, ANDRIJANA. 2013. Politički plakat i kult ličnosti. *MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnošću*, Vol. 7 No. 13, <https://hrcak.srce.hr/111227>, (10. 11. 2023.)
- RELJANOVIĆ, MARIJO. 2010. *Hrvatski ratni plakat 1991.-1995*. Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske/Služba za odnose s javnošću/Vojni muzej Ministarstva obrane Republike Hrvatske, Hrvatski memorijalni – dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- SKOKO, BOŽO. 2004. Propaganda i odnosi s javnošću kao sredstva utjecanja država u međunarodnim odnosima. *Međunarodne studije*, Vol. IV No. 2, <https://hrcak.srce.hr/287091>, (8. 11. 2023.)
- ŠIBER, IVAN. 1992. *Politička propaganda i politički marketing*. Zagreb: Alinea.
- ŠULENTIĆ, VLADIMIR. 2021. Gospićka tiskarska i knjižarska djelatnost od razvojačenja Vojne krajine do Drugog svjetskog rata. *Memorabilia*, 4, Gospić, 63-89.

- TOPLAK, FERDO. 1989. Revolucionarni omladinski pokret u Gospičkoj gimnaziji. // *Kotar Gospić i kotar Perušić u Narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945.* / Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu.
- UZELAC SCHWEDEMANN, STRIBOR. 2011. *Židovski Brod.* Slavonski Brod.
- VELAGIĆ, ZORAN; GRACEK, MERIEN. 2008. Od plakata do plakatiranja: komuniciranje plakatima u Osijeku u prvim desetljećima 20. stoljeća. *Libellarium*, vol. 1, br. 2, 181-202. <https://hrcak.srce.hr/37155>, (11. 10. 2023.)
- VUKIĆ, IVAN. 2012. *Lika i Podgorje na braniku doma i naroda.* Zagreb: HOR, 804.

Political Propaganda of the 20th Century Displayed Through Posters (Examples of Archival Materials)

Summary

This paper explains political propaganda through the Collections of Posters of the State Archives in Slavonski Brod and State Archives in Gospić with the review of other archives and Memorial Documentation Centre of the Homeland War (HMDCDR). It includes the period from the First World War when the war propaganda began to the Second World War until the propaganda reached its peak. The paper also includes the period of forming Yugoslavia and the Republic of Croatia. It is interesting to see how political propaganda benefited different government systems and how it impacted the people's lives. During the Second World War the poster became the most powerful way of visual communication through which today it is possible to form an idea of the political and social situation of that period. The posters that are kept in the National Archives could be a significant secondary source of historical data.

Key words: politics, propaganda, poster, 20th century, archives

PRIKAZI

2

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

JEDINSTVENA KRONIKA 1990-IH IZ ONDAŠNJE I DANAŠNJE PERSPEKTIVE JEDNOGA OD NAJZNAČAJNIJIH LIČKIH INTELEKTUALACA

Bežen, Ante: *Zov ranjenog zavičaja: o vremenu Domovinskog rata i poraća iz ličke perspektive*, Državni arhiv u Gospiću – Veleučilište Nikola Tesla u Gospiću, 2023.

Knjiga *Zov ranjenog zavičaja* s podnaslovom *o vremenu Domovinskog rata i poraća iz ličke perspektive* autora prof. dr. sc. Ante Bežena objavljena je 2023. godine u nakladi Državnoga arhiva u Gospiću i Veleučilišta Nikola Tesla u Gospiću. Knjigu je uredio dr. sc. Ivica Mataija, a uz njegovu uredničku riječ te predgovor i zanimljivi zavičajni životopis autora, u knjizi je šest poglavlja nejednake veličine na ukupno 536 stranica.

Prof. dr. sc. Ante Bežen jedan je od vodećih ličkih intelektualaca i najplodnijih ličkih autora uopće koji je „odgajao“ naraštaje budućih učitelja i dao veliki doprinos hrvatskoj znanosti pa i šire, konačno definirajući metodiku kao znanstvenu disciplinu. U rodnome Gospiću završio je osnovnu školu, gimnaziju i Pedagošku akademiju, smjer: hrvatski jezik i geografija, na Filozofskom fakultetu u Zadru završio je diplomski studij hrvatskoga jezika i pedagogije, dok je magistrirao i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu iz područja filologije, s temama iz metodike hrvatskoga jezika. U svome dugom i bogatom radnom vijeku radio je kao učitelj u osnovnoj i srednjoj školi te, niz godina, kao sveučilišni nastavnik, a bio je i urednik i direktor Školskih novina te dužnosnik u Ministarstvu prosvjete. Uz sve to, uvijek je nalazio vremena i energije za bavljenje zavičajnim, gospićkim i ličkim pitanjima. Tako je u razdoblju od 1994. do 1999. godine bio predsjednik Udruge Ličana *Vila Velebita*, dok je urednik istoimenoga lista bio od njegova pokretanja 1992. do 2007. godine. U ovoj knjizi doznajemo iz autorove ličke perspektive o tim godinama, tome vremenu i ključnim društveno-političkim događajima i osobama.

Već u svome predgovoru Bežen jasno izriče o čemu se u knjizi radi i zašto se objavljuje. Naglašen je odnos prema zavičaju te tako autor donosi zanimljive semantičke igre s pojmovima zavičaja (od *za-vik-aj*) – *zavičajnost*, *zavičajnice*, *zavičajnik*, *zavičajac*, a na kraju knjige piše i, kako ga sam naziva, svoj bogati „zavičajni životopis“. Autorski predgovori često su vrlo zanimljivi dijelovi knjiga, no malo kad su ovako sveobuhvatni i informativni te rijetko donose vrlo jasnu strukturu i sadržaj svega što se u knjizi nalazi: po poglavljima i područjima, s naizgled usputnim komentarima o napisanom. Sve to naravno svjedoči o iznimnoj organiziranosti i velikom iskustvu profesora Bežena, koji je u životu napisao i uredio puno vrijednih knjiga, ali možda baš ova knjiga otkriva najviše o njemu, jednom od rijetkih intelektualaca široke naobrazbe, razvijenih brojnih znanstvenih interesa i snažne društvene, osobito zavičajne, angažiranosti u cijelom hrvatskom kulturnom prostoru.

Nakon ovako sadržajnoga predgovora dolazi, prvi, najveći i po mnogočemu glavni dio knjige. Riječ je o uredničkim komentarima i analizama društveno-političkih i ratnih zbivanja u razdoblju od 1992. godine, kad je list počeo izlaziti, do 2000. godine. Tada kao urednik i komentator, a danas s vremenskim odmakom, profesor Bežen nam svima pomaže snaći se u ključnim događajima toga vremena, pokazati njihov daljni razvoj te utjecaj na druge događaje i na našu sadašnjost. Siguran sam kako će ova vrijedna knjiga potaknuti sve koji su osobno proživjeli to vrijeme da se prisjete nekih događaja i ljudi koji su im bili izuzetno važni, a nisu ih se možda sjetili dulje vremena. Tako sam se i ja sjetio kako sam tijekom svojih čestih dolazaka kući sa školovanja u Zagrebu s veseljem u ruke uzimao *Vilu Velebita*, čiji je pretplatnik bio moj pokojni djed, a cijela obitelj vjerni čitatelji. Uz uvijek aktualan i bitak urednički komentar profesora Bežena, u novinama su se mogle pročitati brojne vijesti, reportaže i intervjui, ali i poezija te, što nam danas svima nedostaje, feljtoni o nekim važnim temama, posebice onima o kojima se u vremenu jugokomunizma nije moglo ni smjelo pisati. Mislim da je i taj poticaj, na neki način, ona dodatna vrijednost ove knjige koja čitatelju ne nudi gotova rješenja, nego i njega u procesu komentiranja potiče na promišljanje nekadašnje zbilje i njezinih implikacija u društveno-političkom prostoru, ali i onom osobnom. Naime, autor s vremenske distance od dvadesetak, a za pojedine članke i trideset godina komentira svoje ranije objavljene tekstove i analizira što se dogodilo s pojedinim osobama, temama i pitanjima kojima se u njima bavio. Ti su komentari komentara naravno pisani istim dotjeranim stilom u kojemu se na nekoliko razina govori o pojedinim temama i ukratko donosi bitno o njima te otvara per-

spektiva promišljanja. Ante Bežen u svojim je člancima u *Vili Velebita* upućeno, kritički i promišljeno pisao o svemu bitnom što se tada, u vrijeme Domovinskoga rata događalo u Hrvatskoj i osobito Lici, a ti su politički, društveni i kulturni sadržaji, procesi i događaji izuzetno važni i danas. U knjizi ćemo pročitati stotinjak izvornih komentara iz *Vile Velebita* i autorove komentare iz perspektive 2022. godine, a knjiga je nazvana po prvom uredničkom komentaru objavljenom u prvom broju časopisa u rujnu 1992. – *Zov ranjenog zavičaja*. U svojim uredničkim komentarima i drugim priložima u *Vili Velebita* tematizira sva značajna politička pitanja, od kompleksnih okolnosti povijesne upostave suvremene hrvatske države preko ratnih operacija i oslobađanja naše države do suradnje s Haaškim sudom i odnosa prema Domovinskom ratu. Pronaći ćemo nekoliko članaka koji pokazuju ondašnje dvojbe oko teritorijalnog ustrojstva Republike Hrvatske te tako doznati da je, primjerice, zbog određenih političkih djelovanja i bez pravih argumenata južni dio Like pripojen Zadarskoj županiji, a prostor Kruščice Gradu Gospiću, dok, primjerice nije usvojen prijedlog za uspostavu općina Kosinj i Sinac, a jest za neke druge iako su imale puno manji broj stanovnika i zauzimale manji prostor. Dosta je pozornosti autor posvetio problemima u pretvorbi i privatizaciji, radničkim štrajkovima, kao i isticanju važnosti ne samo gospodarske i infrastrukturne, nego i duhovne obnove Like i cijele Hrvatske, na što nas upućuju vrlo lijepi članci o posjetima Svetoga Oca Ivana Pavla II. Hrvatskoj. Prvi je dio knjige koncepcijski i sadržajno posve zaokružen te bi, i da je objavljen samostalno, funkcionirao kao vrijedna kronika možda i najznačajnijega desetljeća u novijoj hrvatskoj povijesti napisana iz pera svjedoka i aktera toga vremena s dodatnim komentarima iz današnje perspektive.

No, i ostatak knjige svakako vrijedi pročitati. U drugome dijelu nalaze se autorova iskustva iz susreta i razgovora s tada vodećim političarima: Franjom Tuđmanom, Stjepanom Mesićem, Vlatkom Pavletićem i Nikicom Valentićem, među kojima se ističe opsežan intervju s Valentićem u kojemu se iznose neke i najširoj javnosti vrlo zanimljive i nedovoljno poznate činjenice. U trećem poglavlju nazvanom „Kultura“ piše o važnim temama i likovima hrvatskoga i ličkoga identiteta, od Nikole Tesle i Ante Starčevića, Mile Budaka i Jakova Blaževića, Milana Moguša, do znamenitih ličkih kulturnih djelatnika Ante Rukavine i Grge Rupčića – za Beženova i svojega profesora Rupčića rekao bih, s velikim poštovanjem i ako se tako može reći, da je najličikiji hrvatski pjesnik. U četvrtom poglavlju govori se o Katoličkoj Crkvi, s posebnim naglaskom na blisku suradnju dvojice po mnogočemu najznačajnijih ličkih intelektualaca – profesora Bežena i pokojnoga biskupa

Mile Bogovića te aktivnosti na uspostavljanju Gospićko-senjske biskupije i izgradnji Crkve hrvatskih mučenika na Udbini. K tome, kako se 2022. navršilo trideset godina od osnivanja Udruge Ličana u Zagrebu *Vila Velebita*, u posljednja dva dijela knjige iznose se činjenice i dokumenti o Udruzi i istoimenom listu, kao i o drugim ličkim zavičajnim društvima, s navođenjem aktivnih osoba i kronologijom najvažnijih događaja.

Ova je knjiga na određeni način presjek svega onoga o čemu je profesor Bežen promišljao, ali i što je činio u vezi ličkih tema i pitanja, imajući uvijek i u svome promišljanju i u svome djelovanju, a to je osobito vidljivo u pisanju, ono što je Aristotel nazvao dobrom mjerom. Možda je upravo to i najznačajnija odlika ove vrijedne knjige, ali i samoga profesora Bežena – dobra mjera, što znači da uvijek u obzir treba uzeti oboje, i ono što bi moglo biti i ono što jest, nikada ne gubeći perspektivu razvoja, ali ni poveznicu s početnom pozicijom i realnošću, uvijek ostajući u dobrom balansu najboljih ostvarivih mogućnosti, propitujući svijet oko sebe (i sebe samoga) te svjesno djelujući pozitivno kad god je to moguće. Kako je u svome uvodu napisao urednik knjige Ivica Mataija, knjiga će nesumnjivo biti vrijedan prinos zavičajnoj povijesti te nezaobilazno vrelo učenicima, studentima i znanstvenicima, ali i knjiga za kojom će rado posezati vrlo široki krug čitatelja. Sa zahvalnošću profesoru Beženu na velikom doprinosu ličkoj i hrvatskoj kulturi i znanosti, knjigu od srca preporučam za čitanje svima koji žele doznati više o najvažnijim događajima u Hrvatskoj i posebice u Lici, kao i među zagrebačkim Ličanima, teških i slavni 1990-ih, a posebno Ličanima i, kako kaže profesor Bežen, ličkim zavičajnicima.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

SUVREMENI KONCEPT DOMOVINE

8. Dani Šime i Ante Starčevića

Na Odjelu za nastavničke studije u Gospiću 26. i 27. svibnja 2023. održan je znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem – 8. Dani Šime i Ante Starčevića. Skup su pod nazivom **Suvremeni koncept domovine** organizirali Odjel za nastavničke studije u Gospiću Sveučilišta u Zadru i Državni arhiv u Gospiću pod pokroviteljstvom Ličko-senjske županije, povodom 200. obljetnice rođenja Oca Domovine – dr. Ante Starčevića (23. V. 1823. – 28. II. 1896.). Svjesni važnosti političkoga, književnoga, filozofskoga i jezikoslovnog djelovanja Oca Domovine, rođenoga u Lici, u Velikom Žitniku, ovom su prilikom organizatori skupa željeli potaknuti interes za nova čitanja Starčevićeve bogate ostavštine i vrijednosti koje je promicao. Svečano otvorenje skupa održalo se u Pučkom otvorenom učilištu „Dr. Ante Starčević“, uz nazočnost prorektora, prof. dr. sc. Josipa Faričića te velikog broja uzvanika i sudionika skupa. Nazočnima su se prigodno obratili pročelnica Odjela za nastavničke studije u Gospiću izv. prof. dr. sc. Sanja Vrcić-Mataija, potom saborska zastupnica, gospođa Anita Pocrnić-Radošević, župan ličko-senjski, gospodin Ernest Petry te prorektor prof. dr. sc. Josip Faričić koji je istaknuo važnost povezanosti zadarskog s ličkim područjem.

O suvremenim promišljanjima Starčevićevih ideja, njegovoj povezanosti s Likom, kao i konceptu domoljublja u okvirima različitih nacionalnih identiteta moglo se slušati na plenarnim i ostalim izlaganjima tijekom dana, a u taj se kontekst u cijelosti, kao važan prilog i najava skupa, svrstala i izložba *Dr. Ante Starčević – Otac Domovine 1823. – 2023.*, koju je Državni arhiv u Gospiću svečano otvorio 23. svibnja, a sudionici skupa i pozvani posjetitelji razgledali su je nakon plenarnih izlaganja.

Plenarni izlagači skupa bili su: prof. dr. sc. Ante Bralić s Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru koji je izložio predavanje pod nazivom *Što je danas nama Ante Starčević? Razvoj mita i njegova (moguća) dekonstrukcija*, zatim dr. sc. Stjepan Blažetin, s Katedre za hrvatski jezik i književnost Instituta za slavistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Pečuhu, koji je izložio referat pod nazivom *Manifestacija hrvatske nacionalne svijesti u književnosti Hrvata u Mađarskoj* te prof. dr. sc. Pavo Barišić s Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu koji je izložio rad pod nazivom *Lika u djelu Ante Starčevića*.

U glazbenom dijelu programa nastupali su studenti Odjela za nastavničke studije (Dora Kabalin, Karlo Mladić, Lara Kožuhar, Karla Savatović, Ana Gujić i Karla Beraković), pod mentorstvom doc. dr. sc. Ines Cvitković Kalanjoš.

8. Dani Šime i Ante Starčevića usmjerili su znanstvena promišljanja istraživanjima semantički slojevitog pojma domovine i domoljublja kontekstualiziranih u obzor humanističkog, društvenog, prirodoslovnog, umjetničkog i interdisciplinarnog motrišta. Odaziv više od pedeset sudionika iz Hrvatske i inozemstva, koji su izložili svoja predavanja na Odjelu za nastavničke studije u Gospiću, svjedoči velikom interesu za predložene teme oblikovane u četiri tematske smjernice: *Suvremene naracije o domovini*, *Dr. Ante Starčević i koncepcije domoljublja u povijesnom i jezičnom kontekstu*, *Domovina u umjetnosti i popularnoj kulturi* te *Domovina u jeziku/Jezik u domovini/Domovina u nastavi*. Sudionici skupa došli su u Gospić iz brojnih hrvatskih i inozemnih sveučilišta te niza ostalih znanstveno-istraživačkih i obrazovnih institucija kako bi izložili svoja promišljanja o domovini, domoljublju i dr. Anti Starčeviću.

U sesiji *Suvremene naracije o domovini* sudjelovalo je deset izlagača. Marko Vučetić izložio je svoje predavanje pod nazivom *Koncept domovine između patriotizma i nacionalizma*, Jelena Vlahović je sudjelovala s izlaganjem *Nacionalni identitet kao odgojno-obrazovna vrijednost*, Anela Nikčević-Milković izlagala je rad pod nazivom *Individualni, demografski i kontekstualni prediktori interkulturalne osjetljivosti*, Marica Mamut i Dinko Marin bavili su se baštinskom temom nacionalnog identiteta u izlaganju *Suhozidi u kontekstu tradicionalnog i suvremenog poimanja nacionalnog identiteta*. O istraživačkim rezultatima *mišljenja mladih o prilikama i preprekama u ostvarivanju zadovoljavajućeg života u Hrvatskoj* izlagale su Nensi Segarić i Jadranka Brkić-Vejmelka, dok su se Anita Bušljeta Tonković i Ema Bašić, s Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, u svom izlaganju bavile obrazovnim (ne)mogućnostima kao razlogom napuštanja ruralnih prostora Hrvatske, na primjeru studije slučaja odselidbe mladih iz Like. U istoj su sesiji Dinko Marin

i Ivana Maruna izložili referat pod nazivom *Stavovi učenika o oblicima edukacija u zaštićenim područjima Gorske Hrvatske*.

U sesiji *Dr. Ante Starčević i koncepcije domoljublja u povijesnom i jezičnom kontekstu* sudjelovalo je sedamnaest izlagača. Četiri su izlaganja bila posvećena dr. Anti Starčeviću i njegovoj ideološkoj, pravnoj i pravaškoj ostavštini. U tom su smislu Ivan Brlić i Adrian Knežević izložili rad pod nazivom *Ante Starčević i dalmatinski narodnjaci – povijest jednog turbulentnog odnosa*, Milan Šarić je izlagao o položaju Ante Starčevića u ličkim pravaškim glasilima *Hrvat i Starčevićanac*, Filip Lenić obrazložio je *utjecaj Ante Starčevića na ideološki razvoj dalmatinskog hrvatstva kroz recepciju pravaške predizborne agitacije za Hrvatski sabor 1884. i 1887. godine*, dok se Željko Bartulović bavio pitanjima državnopravnog položaja Hrvatske u radu dr. Ante Starčevića. Domoljubnim temama u povijesnom kontekstu bavili su se u svojim izlaganjima Ante Sorić posvetivši se *opusu pastoralnog teologa don Živana Bezića*, dok je Ante Delić izlagao o *Hrvatskoj bratskoj zajednici i financiranju obrane marsejskih atentatora*. Koncepcijom domoljublja u jezično-povijesnom kontekstu bavili su se Ivica Vigato i Matija Vigato u izlaganju pod nazivom *Identitet bratovština sa zadarskoga područja u 17. i 18. stoljeću – Metafizički temelji i leksička analiza*. Margerita Kranjčević temu je domoljublja razlagala u referatu *Elementi domoljublja u rukopisnome tekstu Šime Starčevića*. Koncepcijom domoljublja u opusu Šime Starčevića bavila se i Vesna Grahovac-Pražić u svom izlaganju pod nazivom *Šime Starčević – „...mudra glava, i jedna zvizda naša“*. Nacionalni imaginarij hrvatskoga jezika u predgovorima gramatika prve polovice 19. stoljeća naziv je izlaganja Petre Božanić, dok su se Jadranka Mlikota i Rene Čipan Banja bavili *Uzničkim uspomnama Stjepana Radića* – analizirajući Radićev jezični identitet u svjetlu jezičnih i stilskih značajki memoarskih zapisa u prvoj polovici 20. stoljeća. U sesiji koja se bavila jezično-povijesnim kontekstom domoljublja svoje su izlaganje pod nazivom *Razvoj nazivlja osnovnih matematičkih pojmova kroz udžbeničku literaturu od sredine 18. stoljeća do danas* predstavile i Maja Cindrić, Josipa Čuka te Maja Čuletić Čondrić.

U sesiji *Domovina u umjetnosti i popularnoj kulturi* sudjelovalo je trinaest izlagača. Azra Ičanović predstavila je svoje izlaganje pod nazivom *Povijesna stvarnost kao faktor narativnog re/definiranja bosanskohercegovačkog (multi)kulturalnog identiteta u prozi Faruka Šehića*. Sanja Knežević izlagala je rad *O ljepoti domovine (na primjeru Plitvičkih jezera u hrvatskom književnom putopisu)*, dok se Tin Lemac u svom izlaganju bavio domovinskim temama u pjesništvu Vesne Parun. Ana Marin izložila je rad pod nazivom *Predodžbe domovine u prozama Julienn*

Eden Bušić, a Sanja Vrcić-Mataija predstavila je koncepcije domoljublja u paratekstualnim sastavnicama dječje proze o Domovinskom ratu. Maja Verdonik i Kristina Polić u svom su se izlaganju bavile likovima legendi Središnje Hrvatske u autorskim slikovnicama Zdenka Bašića, dok je Josip Miletić temu domovine i patriotizma razmatrao u poeziji Šimuna Šite Ćorića. Jasminka Brala-Mudrovčić i Ana Lemić izložile su rad *Domoljublje u uglazbljenim književnim tekstovima o Lici i velebitskom primorju*, dok se Ines Cvitković Kalanjoš bavila konceptom domovine u hrvatskoj popularnoj glazbi (1991. – 1995.), a Anela Serdar Pašalić i Ivana Tomljenović domovinsku su temu analizirale na primjerima kazališne umjetnosti.

U sesiji pod nazivom *Domovina u jeziku/Jezik u domovini/ Domovina u nastavi* sudjelovalo je osam izlagača. Mojca Kompara Lukančić, s mariborskog sveučilišta, izložila je rad pod nazivom *Elements of Codeswitching in Slovenian Language: The Presence of English Words in Slovenian Language*, a Slađana Čuljat rad *Cultivating the Croatian Language in Business Communication – No to Anglicisms?*. Katica Balenović u svom se izlaganju bavila anglizacijom hrvatskog jezika u jeziku digitalnih domorodaca, razmatrajući je u rasponu od potrebe do pomodarstva, dok se Ivica Mataija bavio dodirno jezikoslovnom temom u izlaganju pod nazivom *Dom u jeziku i jezik u domu/Onomaziološka raščlamba germanizama u gospićkim štokavskim ikavskim govorima*. S metodičkog su stajališta temu domoljublja razmatrale autorice: Jelena Vignjević koja je obrazložila svoje istraživanje pod nazivom *Domovina za početnike u čitanju i pisanju (prezentacija domovine u hrvatskim početnicama)*, Ivana Odža prezentirala je rad *Domoljublje u lektiri od 1. do 4. razreda*, Mirela Šušić izložila je referat *Domovina i emocije u Cesarićevoj pjesmi Trubač sa Seine (Matoš u Parizu) u metodičkom kontekstu*, dok se Marina Franić Šimunić u svom izlaganju bavila temom domovine i domoljublja u dječjem književnom časopisu *Smib*.

Istog je dana s početkom u 19.00 na Odjelu predstavljen zbornik radova *Globalne promjene u obrazovanju i očuvanje baštine*, proizišao iz radova izloženih na 7. Danima Šime i Ante Starčevića. Zbornik su predstavili recenzenti izv. prof. dr. sc. Marinko Lazzarich, sa Sveučilišta u Rijeci, prof. dr. sc. Elvi Piršl, sa Sveučilišta Jurja Dobrile iz Pule, prorektor prof. dr. sc. Zvezdan Penezić te glavna urednica izv. prof. dr. sc. Anela Nikčević-Milković.

Povodom 200. obljetnice njegova rođenja, Državni arhiv u Gospiću predstavio je javnosti izložbu *Dr. Ante Starčević – Otac Domovine 1823. – 2023*. Nastala u suradnji Državnog arhiva u Gospiću i Hrvatskog državnog arhiva, izložba, koncipirana od arhivskoga, knjižnog i muzejskoga gradiva, kronološki prikazuje najvažni-

je odrednice Starčevićeva života i stvaralaštva, ali posjetiteljima nudi i mogućnost iščitavanja Starčevićeve književne, jezikoslovne, novinarske i političko-ideološke ostavštine, s posebnim osvrtom na njegovu važnost i tragove u hrvatskoj suvremenosti kao inspiracije književnoga, likovnog i kulturnog stvaralaštva. Osim plakata, u prigodno uređenom izložbenom prostoru, posjetiteljima je ponuđen uvid u muzejsku građu iz zbirke kolekcionara Ante Meštrovića, koji je više desetljeća posvetio prikupljanju dokumenata i građe različite provenijencije koja svjedoči o životu i ostavštini Oca Domovine. Posebno mjesto u izložbenom postavu posvećeno je radnom stolu Ante Starčevića koji je za ovu izložbu posuđen iz fundusa Hrvatskoga povijesnog muzeja.

Autorice izložbe i kataloga: Katarina Mataija, Ivana Nikšić Šulentić i Diana Mikšić, upozorile su kako je rukopisna i materijalna ostavština Ante Starčevića danas razasuta u više arhivskih, knjižničarskih, muzejskih i drugih ustanova istaknuvši kako je pratiti slikom i riječju život, djelo i ostavštinu Ante Starčevića, osobe koja je zauzela jedno od središnjih mjesta u hrvatskoj povijesti, brojnih radova, izdanih sabranih djela, monografija, studija, članaka, održanih predavanja, izložbi, prezentacija svih razina, bio vrlo izazovan i nimalo jednostavan zadatak, a izložbeni postav i koncept tek jedan od mogućih pogleda u ostavštinu ovog velikana.

Otvarajući izložbu pred brojnom gospićkom publikom državni tajnik, dr. sc. Ivica Poljičak, istaknuo je kako će svaki posjetitelj ove izložbe saznati puno o Anti Starčeviću prateći vremensku lentu koja ga kontekstualizira u vrijeme u kojemu je živio, ali i kasnije, kad je Otac Domovine otišao u vječnost, a opet nastavio živjeti u velikoj i važnoj ulozi koja je posebno do izražaja došla s demokratskim promjenama 90-ih godina prošloga stoljeća. U tom je smislu državni tajnik naglasio i simboliku 30. svibnja, datuma Starčevićeva krštenja u Gospiću obližnjem Klancu, datuma koji u suvremenoj Hrvatskoj slavimo kao Dan državnosti.

Izložba u izložbenom prostoru Državnog arhiva u Gospiću bila je otvorena do 3. srpnja, a nakon toga, do konca godine, postavljena je u izložbenom prostoru Državnog arhiva u Osijeku, Državnog arhiva u Slavonskom Brodu i Državnog arhiva u Zadru.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

PROMIŠLJANJA O GLOBALNIM PROMJENAMA U ODGOJU I OBRAZOVANJU I OČUVANJU BAŠTINE

Zbornik radova *Globalne promjene u obrazovanju i očuvanje baštine*
Uredništvo: Anela Nikčević-Milković, Jasminka Brala-Mudrovčić, Denis Jurković
Sveučilište u Zadru, Zadar, 2023., 306 str.

Tradicionalno, svake dvije godine, Odjel za nastavničke studije u Gospiću Sveučilišta u Zadru organizira znanstveno-stručni skup pod nazivom *Dani Šime i Ante Starčevića*.

Zbornik radova *Globalne promjene u obrazovanju i očuvanju baštine* proizišao je iz istoimenog znanstveno-stručnog skupa VII. Dani Šime i Ante Starčevića održanog 21. svibnja 2021. virtualno putem platforme Zoom zbog svjetske pandemije virusa COVID-19. Objavljen je 2023. godine u izdanju Sveučilišta u Zadru.

U predgovoru, na samome početku zbornika predstavlja se povod za organizaciju skupa, tijek odvijanja aktivnosti na samome skupu te struktura i sadržaj zbornika.

Zbornik sadrži 15 radova, od čega 4 izvorna znanstvena rada, 6 prethodnih priopćenja, 3 pregledna i 2 stručna članka, podijeljenih u tri poglavlja (*Humanističko područje znanosti*, *Društveno područje znanosti* i *Umjetnička područja* koje su uredili izv. prof. dr. sc. Anela Nikčević-Milković (glavna urednica), izv. prof. dr. sc. Jasminka Brala-Mudrovčić i dr. sc. Denis Jurković.

U prvome poglavlju, pod zajedničkim nazivnikom *Humanističko područje znanosti* okupljeno je šest radova. Prvi među njima pod naslovom *Artefakt hrvatske kulturne baštine u razvijanju kulturnoga identiteta u primarnom obrazovanju – od kravate i spomenika do univerzalnih vrednota* autorica Martine Kolar Billege i Vesne Budinski za predmet proučavanja uzima kravatu kao dio hrvatske

baštine, ali i kao vrijedni metodički artefakt pomoću kojega se može poučavati o povijesno-kulturnoj baštini Hrvatske i vrednotama ugrađenima u tu baštinu.

Autor Vladimir Legac u svome radu *Ortografska odstupanja u pisanju na engleskom kao stranom jeziku u jednojezičnih i dvojezičnih učenika osnovne škole* prikazuje istraživanje jezične vještine pisanja u jednojezičnih i dvojezičnih učenika osnovne škole koji uče engleski kao prvi ili drugi strani jezik u Hrvatskoj.

Autorice Maja Opašić i Ameli Širola u radu *Primjena zavičajnih čakavskih slikovnica iz perspektive učenika* istražuju primjenjivost zavičajnih čakavskih slikovnica u nastavi na odabranim primjerima.

Autorice Lucija Šimičić i Marijana Markalaus bave se pojmom višejezičnosti u radu pod nazivom *Promicanje višejezičnih repertoara u globaliziranim društvima i obrazovnim kontekstima*.

Autorice Maja Verdonik i Ivana Rašić u radu *Narodne pripovijetke u suvremenim slikovničkim transpozicijama* analiziraju slikovnice nastale utemeljene na narodnim predajama.

Posljednji rad poglavlja s humanističkim temama, *Kula age Senkovića i Murkovića mlin – kulturni i povijesni izvori gospićkog identiteta* autorica Sanje Vrcić-Mataija i Ane Vivoda bavi se valorizacijom kulturne baštine dvaju gospićkih lokaliteta s namjerom implementiranja njihovih kulturnih vrijednosti u sustav visokoškolske naobrazbe.

Drugo poglavlje pod nazivom *Društveno područje znanosti* sadržava sedam radova. Prvi od njih pod nazivom *Čemu nas uče rezultati ILSA istraživanja o postignućima hrvatskih učenika?* autorica Sandre Janković i Tamare Baždarić istražuje kako međunarodna ispitivanja provedena među hrvatskim učenicima pridonose kvaliteti odgojno-obrazovnog sustava.

Autor Danijel Jukopila u radu *Implementacija globalizacijskih i baštinskih sadržaja u nastavi geografije* proučava kontinuitet pojavnosti sadržaja i pojmova povezanih s globalizacijom u nastavnim dokumentima vezanim za predmet Geografije.

U radu *Doprinos sociodemografskih čimbenika i emocionalne kompetencije u objašnjenju interkulturalne osjetljivosti studenata učiteljskih studija* autori Denis Jurković i Anela Nikčević-Milković istražuju povezanost interkulturalne osjetljivosti, emocionalne kompetencije i neke sociodemografske varijable među studentima učiteljskog studija.

Autori Dinko Marin, Mejra Uglešić i Ignis Lemezina u radu *Odgoj i obrazovanje za očuvanje prirodne baštine na primjeru Parka prirode „Telaščica“* predstav-

ljaju realizaciju projekta Zaštićena područja zavičaja provedenog u jednoj zadarskoj osnovnoj školi.

Autori Aleksandra Smolić Batelić, Melanija Mohorić i Filip Polegubić u radu pod nazivom *Odgoj i obrazovanje za nematerijalnu kulturnu baštinu: kontekst odgojno-obrazovnih ishoda u predmetnim kurikulumima razredne nastave* istražuju jesu li predmetni kurikuli usmjereni na razvoj kulturnog identiteta pojedinca u promicanju vrijednosti nematerijalne kulturne baštine.

Rad pod nazivom *Razlike učenica trećeg i četvrtog razreda osnovne škole u manifestnim mjerama morfoloških antropometrijskih obilježja* autora Brace Tomljenovića, Ivane Tomljenović i Frane Tomljenovića donosi istraživanje antropometrijskih obilježja učenica trećeg i četvrtog razreda osnovne škole.

Posljednji rad u ovome poglavlju, *Informacijsko-komunikacijske tehnologije u nastavi i poučavanju učenika s poteškoćama*, autorica Lucije Velagić i Jasne Kudek Mirošević istražuje u kojoj se mjeri učitelji osjećaju kompetentni za uporabu informacijsko-komunikacijske tehnologije te u kojoj je mjeri primjenjuju u nastavi i poučavanju učenika s poteškoćama.

Posljednje poglavlje zbornika, *Umjetnička područja*, donosi dva rada. Prvi od njih, pod nazivom *Turbofolk i njegov utjecaj na ponašanje i oblikovanje stavova mladih* autorica Ines Cvitković Kalanjoš i Ivane Matasić, istražuje utjecaj specifične vrste glazbe na ponašanje i oblikovanje stavova učenika i studenata, a drugi, pod nazivom *Razvoj integriranog kurikula u umjetničkim područjima* autora Marine Drašković i Gorana Sučića, istražuje potrebu uvođenja promjena u integriranim kurikulumarnim procesima umjetničkih područja, konkretno potrebu integriranja onih umjetničkih sadržaja i aktivnosti koji će pobuditi interes djeteta.

Zbornik radova *Globalne promjene u obrazovanju i očuvanju baštine*, čija je glavna tema usmjerena s jedne strane na prihvaćanje i prilagođavanje globalnim promjenama, a s druge strane na očuvanje baštine, kulturnih vrijednosti i načina života ljudi u pojedinim krajevima, aktualizira relevantne raznolike teme utjecaja globalizacijskih procesa na obrazovanje i očuvanje baštine i okoliša promatrane kroz različite znanstvene prizme – humanističku, društvenu, umjetničku. Upravo taj interdisciplinarni pristup temi globalizacije koja predstavlja širenje i povezivanje međuovisnosti u svim aspektima modernog društvenog života, a pogotovo promatrajući u kontekstu obrazovanja, formalnog i neformalnog, značajan je doprinos radova ovoga zbornika. Zbornik je namijenjen znanstvenicima i stručnjacima koji se bave aktualnim promjenama u odgoju i obrazovanju, ali i svima

koji na bilo koji način djeluju u odgoju i obrazovanju mladih naraštaja, prvenstveno učiteljima osnovnih i srednjih škola, ali i studentima nastavničkih odnosno učiteljskih fakulteta kao i pedagogima, stručnim suradnicima u školama, ravnateljima i svima zainteresiranima za suvremene promjene.

Zbornik je osim u tiskanom izdanju, objavljen i u digitalnom izdanju na Mrežnoj izdavačkoj platformi Sveučilišta u Zadru *Morepress* što će dodatno doprinijeti njegovoj dostupnosti i čitanosti. Zbornik su recenzirali prof. dr. sc. Elvis Piršl i izv. prof. dr. sc. Marinko Lazzarich.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

NEUKROTIVI ZELENOPLAVI NEUKI LETAČI MILANA BOŠNJAKA ILI URIJEČIVANJE NEURIJEČENOG

Bošnjak, Milan: *Neuki letači*, Gospić, Matica hrvatska, 2013.
i Bošnjak, Milan: *Zelenoplavo*, Gospić, Matica hrvatska, 2013.

Nekoliko godina na mom radnom stolu u dijelu gdje stoje knjige koje čekaju osvrt, recenziju, pogovor ili slično nalaze se dvije zbirke pjesama. Sjećam se svog oduševljenja, iščitavanja, ushićenja i blage nevjerice kako do tada nitko nije napisao o njima ni slova, a ni do danas nije puno bolje.

No, činjenica da do danas nije izašao ni moj prikaz nešto nam govori. Čini se kao da se same pjesme opiru svijetu, buci, vrevi i čuvaju se za one koji nekim čudom nađu put do njih.

Bila bi zanimljiva priča o nekoliko godina pokušaja objavljivanja ovog prikaza u recentnim časopisima koji su ga redom prihvatili, no ne i objavili. Uvijek se netko ili nešto ispriječilo. I to nešto ostalo mi je nepoznato i do danas kada još uvijek imam mrvicu nade da će ova kritika izaći na vidjelo samo zato da iskoči poezija koja je uokvirena u dvije knjige i autora predstavlja vrsnim pjesnikom.

Neuki letači zbirka je pjesama Milana Bošnjaka, objavljena u nakladi Ogranka Matice hrvatske Gospić prije sad već dosta godina (2013.), a obuhvaća pjesme koje je Bošnjak napisao od dječачke (1987.) do studentske dobi (1996.).

Zelenoplavo, pjesnički je nastavak uokviren u zbirku, njezin drugi, a opet zaseban dio koji se posljednjom pjesmom u *Letačima* uvezuje i tako čini cjelinu, kolaž, album Bošnjakova odrastanja kroz pjesničku riječ, stih, slovo i sliku. Od 1995. do 2004. starosne su godine pjesama druge zbirke, a kad ih objedinimo možemo reći da čitamo pjesnički mozaik star skoro dvadeset godina.

Bošnjakova *Uvodna pjesma* prve zbirke započinje samoglasnikom *a* uokvirenog kružnicom što jest i uzvik, i početak, ali i okvir Bošnjakova pjesničkog puta. Čini se „aaaa“ grleno. I sve je kratko i jasno izrečeno. Uzvikom „a“, kažeš jedno,

s „aa“ si rekao već drugo, ali ako jedno „a“ uokviriš kružnicom „aaaaa“, onda si iznenađen, začuđen i oduševljen. To a, aaaaa je sadržaj između početka i kraja.

A, na kraju je *Izvodna pjesma* koja čitatelja uvlači u zbirku, aktivira ga, siše ga u stranice i on mora odabrati, izraziti se, „precrtati nepotrebno“ i u konačnici odabrati želi li dalje. To dalje je opcija „d“. Ona vodi u „stranicu sljedeće zbirke“. Sloboda izbora. Sloboda u punini svakog naglašenog slova izvire iz stihova *Neukih letača*. Oni su neuki, mladi, tek su započeli, no letači su i bez leta ne postoje. Oni su u visinama, iako neuki, snažni ako ne po iskustvu onda svakako po srčanosti i želji po prepoznavanju biti. Po želji za slobodom.

Bez slobode ni jedan let nije umjetnost. A da bi se došlo do takve spoznaje treba dati stihovima vremena i slobode. Treba napisati „pjesmu koja nedostaje jer je jednostavno nema“. I tu prazninu treba spoznati i priznati da „pokušaj neuriječene poezije je prva i najljepša pjesma“.

Mladi Bošnjak ne podnosi okvire, granice, korice. Ruši ih svakim stihom. Red je „savršen nered“ jer „u kaosu miruju tijela“. Listajući zbirku, ipak uokvirenu koricama susrećemo Bošnjakove mračne žene kao tajne nedopuštene, na brzinu odigrane, a neželjene i on ih konačno odbacuje stihom i to „svakim trzajem, olovnim pogledom“ utapajući ih u „pjesmu praznine“ koja je „pjesma koje nema i ne može je biti“.

No, „prva, druga, treća slika sebe-ne sebe mira“, zaustavlja se u četvrtoj gdje „vrabac ih budi“ i u „petoj“ ostavlja čistinu, prazni list papira, mir, slobodu, jedno veliko ništa ili jedno veliko sve. Svatko može ucrtati sam. Dopisati. Naslikati. Sve je dopušteno. Jer „samo oči govore“, a ja prepoznajem ljubav. Mirišem je. Pjesnik joj je dao tisuću načina da se iskaže no drukčijih od onoga na što smo naviknuti. Ova ljubav pršti slobodom. One su odvojene i neodvojive. S njima se „uspinjemo do besmisla i padamo vječno“.

Sami biramo put kojim ćemo uskočiti u Bošnjakovo *Zelenoplavo*, sadržajno podijeljeno u dvije pjesničke cjeline s Dodatkom. *Zlatne kriške dosade* i *Uspavljivač* naslovi su dijelova druge zbirke koji prethode Bonusu i onom na kraju što *Treba reći*. A, reći treba! I Bošnjak je izrekao. Na trenutak smo u njegovoj koži i propitkujemo, tražimo, sanjamo, a opet nas negdje otrese i ostane sam u svojoj neslobodi, kao „tigar u krletki“, ispisuje „nijemu pjesmu“ dok „svjedok vremena otkucava“. *Jedne nedjelje u ožujku* traga za svojom emocijom koju je čini se netko zgazio, slučajno ili ne, ne znamo, samo nagađamo a i nije nam toliko važno jer nas je zaogrnuo plaštom samoće i „od boli bolestan opet slab, sebe imati nemati, ponad noći, strah, cesta, tama“, a on se želi „razvodniti, izgubiti, skupiti, ispuniti, polju-

biti“, jer kaže: „nema te nema te/ne mogu se sabrati/ne mogu se dignuti/ne mogu letjeti/ kao oči kao oči kao oči“.

Mišljenja sam da nam Bošnjak namjerno nudi sebe unutar slobode i ne slobode, između dosade, samoće, lutanja i traženja bestraga a u stvari želi nas zavarati kako je i sebe dok mu je isprva stidljivo, a kasnije i posve otvoreno iz crvene točke izrasla *Najljepša žena u svemiru* koja je imala crvene hlače.

Trenutak ili možda naslov koji iz „zelenoplavog drhtaja cjelokupne svijesti“ izvlači ono krucijalno moje oko pronašlo je na 35. stranici naslova *Triptih tri dana*

„PETAK, ULICA
sreo sam tebe
bojim se da ću opet
postati pjesnik

SUBOTA, KLUB
gledao sam te
poželio sam biti
svaki tvoj korak

NEDJELJA, CRKVA
svi su pjevali
ja sam čuo samo tebe
čisti topli glas“

To je to! Točka s koje vidimo. Ono „a“ izvan ovih korica!

Sve nakon ove pjesme je radost. Punina života. Ljubav u „naletu sreće“. *Osmijeh (ništa drugo)*.

Stranice su naprosto postale bjelje, čišće, otvorenije, snažne, a nježne kao i sam pjesnik koji ushićeno kliče: „najljepša žena u svemiru ima crvene hlače/ osmijeh /i prsten od bijelog zlata“.

To je njegov krug. Ispunjeno aaaaa ono od *Lijepo bi bilo znati da me još voliš do Lijepo je znati da me voliš*.

Njegov strah što ju je „pustio u svoje prozirne punine, u sebe“ razvukle su mu osmijeh i ispunile ga ljepotom kako samo to ljubav zna i može pa nam prenosi osjećaj ljepote u susretu dvoje koji se spajaju i čine obitelj, onu sigurnu luku koju svi želimo imati, imamo ili joj se nadamo. *Divno je živjeti s tobom*, više na sav glas. I sretan je. I dobro se osjeća.

I kada smo opijeni njegovim bojama i mirisima skoro omamljeni on nas iz svog ugodnog i željenog mjesta voljenog i onog koji voli ne uspavljuje završnom pjesmom *Uspavljivač*. On nas nije uzbibao niti uljuljao. Dapače. Ova je pjesma u najužem izboru onih koje te razoružaju, svuku, obuku i postave na mjesto gdje trebaš, a ne gdje bi želio biti. Rastrese vam uspavljivač život. Na 12 i pol stranica zbirke ona vam kao da neće „dođe hrabro kradom“.

„Ponekad me i ne primijete/a sve bude gotovo/ ponekad zbilja dovodim do ludila, briljiram između jave i sna...možda vas i volim... ali bolje da ne govorim... ja sam lagan i jednostavan/iskren / zato vam i pomažem da pomognete sebi... uglavnom to je tako dođem i odem ...“

Tako govori uspavljivač dok vam prebire po elementarnim česticama. Dodatak ili bonus u zbirci taman se nadovezuju na vaše tek posložene kockice (ukoliko niste uspjeli tim gore) i „ormarima i pčelama“ znate imena no ne izgovarate ih. Mislite, ovaj pjesnik je znao 1989. Znae i vi. No šutite. U tome je razlika. *Nikad nema kraja*.

Sloboda je oda. O njoj se može napisati posebna studija. Kao i o Plotinovu tragu.

A „treba reći“

- da nas ovaj Ličanin sa zagrebačkom adresom nije imao nakanu upjevavati tako da mi sad opjevavamo jer „uriječivanjem, uslikavanjem, uzvučavanjem u postmodernom ruhu“ on se mladalački zaigrao, poigrao, pa zanio, rastao nam pred očima, padao i dizao se sve dok nije našao smiraj u jednom pogledu, crvenim hlačama i prstenu od bijelog zlata no ono temeljno nije zaboravio, naizgled uspavljivačem buditi i nikada ne dopustiti plijesan. A baš ona zatvorila je mnoga pera pa i ona koja su odlučila pisati o ovim zbirkama koje su objavljene 2013. u nakladi Ogranka Matice hrvatske Gospić. „Treba reći“
- da ove dvije zbirke su u stvari tri, ali to treba otkriti svaki čitatelj posebno i doživjeti u svom svijetu, jer zato i pjesnici postoje. Da bi p(r)obudili i pokazali nam ono što sami nismo i ne znamo spoznati.

I na koncu „treba reći“

- da ni jedan prikaz nisam tako dugo pisala, brisala, mijenjala, nalazila nove spoznaje, svađala se s njima i na kraju pustila ovaj prikaz u svijet. Jer, „treba reći“
- ove zbirke treba pročitati, no ne kao rakiju već kao jutarnju kavu. Polako i nježno prema pjesniku i prema sebi.

Treba reći: a. aaaaa!

VRELA

3

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0

DRVA

Kazivač: Ante Pavelić, (1909. – 1995.).

U ranoj je mladosti postao sljedbenik Radićeva političkog nauka, 1935. god. postao je trnovački seoski starješina, a 1937. god. predsjednik Hrvatske gospodarske seljačke zadruge u Trnovcu.

Govorni zapis, kazetofonska vrpca, 1987., snimila Maja Pavelić Runje (sinovka) koja je govor i transkribirala.

Već sam nekako oko svoje dvanajste godine sam iša u drva u ove naše male šume, na Jedovno¹ ili u Zapikovac, i vozija i u grad² – prodava i ili dava ljudim za kakvu uslugu koja je trebala³ za kuću. Prid rat sam već koji put sam sika drva u šumama u Štirovači – tamo su najlipše šume na Velebitu! – i od tamo silazija u Trnovac i priko Brušana iša u Bag⁴, ili sam iša ravno prema Stupačinovu, pa priko Šušnja u Bag i Starigrad. Za vrime rata nisam bija uzet u vojsku, nego sam ima dužnost svojim kolim privozit za našu vojsku, iz Gospića u Bag i nazad. U takvim sam prilikama vaik u kola utovara i nešto svog. Ipak, veće poslove, posebno s drvim, počėja sam vodit tek posle rata.

Odma posle rata – 1945., 1946. i 1947. – moralo se vozit *dobrovoljno*, za *Obnovu*, pa i po više dana. Nekako krajem 1947. počela je država za vožnju nešto i plaćat. *Obnovom* je u Gospiću upravlja neki Dane Maoduš, iz Medka, i on j odlučiva kome će dat koji posa. U vlaškim su selima obnavljali škole i kuće, a gradili

1 Jadovno

2 u Gospić

3 nedosljednost u ikavici, posljedica starijih ili novijih jezičnih dodira; također: *posle*, *trebati*, *čoeck*, *odednom*, *pijesak*, *seno* i dr.

4 Karlobag

su i zadružne domove i velike zadružne štale. Za tu sam *Obnovu* vozija u Medak, Novo Divoselo, Vrebac, Mogorić i Papuču. U Raduč sam vozija drvenu građu za gradnju stanova, a u Medak i u Sastavke pod Udbinom daske za gradnju mostova.

Iz Trnovca su, osim mene, kirijali još i Nikola Tomljenović Stipaičin i Jace Pavelić Grgin, i Jure Novačić Tocin, s Jedovnog. Meltu⁵ i pijesak su privozili Joso Brkljačić Jozgin, Mijat Milković Miškera i Nikola Milković Josinov. Svi smo mi imali dobre i jake konje.

Mislim da sam u jesen 1947. prvi put za svoj račun vozija drvenu građu u Dalmaciju, a tako i Nikola Tomljenović i Jure Novačić. Išlo nas je više u isto vrime, nas sedmorica ili osmorica, svaki sa svojim konjim i kolim. Osim nas Trnovčana bila su dvojica Pazarištana i dvojica Smiljančana. O putu smo se petkom⁶ dogovarali u gostioni Pere Došena u Gospiću, a na ugovoreni dan, sastali smo se oko ponoći prid tom gostionom i skupa krenuli. Znali smo da j u Dalmaciji velika nestašica drvene građe i da ćemo prodat sve što povezemo.

Put u Dalmaciju bija j težak, i za ljude i za konje. Na mnogim je mistima bilo jako opasno. Oko Knina je bilo još četnika, zaostali iz rata. Zato j i išlo nas više kola u isto vrime.

Kola su se morala dobro pripravit, a građa dobro učvrstit. Za konje se u vriće gruvalo seno⁷, a u konjzobice zob. Gledalo se vrime. Ako je zabentilo⁸ nad Velebitom, znalo se da će jaka kiša, snig i bura, i da treba čekat da se vrime smiri. Tek bi tada išli.

Do Benkovca, kamo smo kasnije najčešće išli, trebala su nam tri dana. Prvu bi noć zanoćili u Ričicama, u avliji⁹ Duje Tomičića, drugu noć negdi uz cestu kod Obrovca ili kod Karina, a treću bi veče bili u Benkovcu. Spavali bi pod kolim, na ceradama i biljcima. Konje je vaik trebalo dobro pokrit. Taj je Dujo Tomičić bija dobar čoek. Vaik je spominja da su mu partizani ubili dvojicu sinova.

Najteži j dio puta bija uspon od Gračaca do Vraca. Konjima je tu bilo teško, pa je koji put trebalo imat i trećeg konja, za privor. Njegov bi se vagir¹⁰ veza lancem za rudu, pa bi vuka prvi, prid parom konja. Teško je bilo i u Obrovcu, jer je u to

5 grublji građevinski pijesak, prosijava se kroz krupniju *sitn'cu* negoli *pijesak*

6 petak je u Gospiću bio sajmeni dan

7 *seno* je između dva rata potisnulo staro *sino*; pedesetih godina *sino* su još rabili stariji govornici

8 crno se naoblačiti

9 veliko ograđeno dvorište s vratima: manji prostor je *dvorište*

10 poluga na čijem su kraju štranjge, remeni i lanac, koji vode do *ajma*, na glavi konja

vrime preko Zrmanje bila skela, nije bilo mosta. Kola bi se na tu skelu teško uspinjala, a konji bi se uznemirili jer su se bojali vode i ne bi tili vuć.

Uz svaka su kola morala biti dva čoecka. Sa mnom su najčešće išli moji sinovi Dujo ili Braja. Jedan je vaik mora bit uz vintu¹¹. Kad su se kola penjala, trebalo j odvintavat, da se konjima ne oteža, a kada smo se spuštali, na primjer prema Kninu, trebalo j jako pazit i dobro vintat. Iz drva od vinte vrcale bi iskre, a često bi se vinta i priglođala.

Kotač bi nam često počeja klapat, palci¹² bi se olabavili, napuka bi koji dija u gobelji¹³, spala bi žinja¹⁴, puka bi cili kotač, ili bi se skršija stup¹⁵. Nekad bi nam bura strgla i odnila vriće sa senom, a dogodilo se i da se konj ozlidi ili da oboli. Ako bi konja zabolija gležanj, na zglob bi mu priko noći vezali komad žaka¹⁶ s gnjilom i ostikom¹⁷, al ako bi teže obolija, ne bi mu mogli pomoć. Jedne mi j godine jedan moj lisac mora ostat kod jednoga čoecka u Cerju jer se naja simena od čemerike koja je nakon branja bila valjda zaostala na dnu konjzobice.

Prisritali su nas i gadni ljudi. Jednom su nam se, na povratku, nad Gračacem, dok smo kod jedne kuće na osami pojili konje – na tom je mistu danas tunel, koji je napravljen kad se gradila i asfaltirala cesta – približili neki bradati ljudi i tražili da se napiju vina. U kolim je bila bačva vina, jer smo na povratku uvijek vozili vino. Od tada smo pazli da uvijek sa sobom imamo gumu, da vino možemo povući.

Nakon nekog sam vrimena u raznim dalmatinskim mistim ima sve više poznati ljudi. Oni su mi pomagali nač kupce, tako da sam kasniji godina vozija građu koja je već bila naručena. Bija sam dobar s ljudim u Posedarju, Karinu, Pidrugi, Benkovcu, Stankovcima, a i u drugim mistima. U Gornjem Zemuniku puno mi je pomaga neki Ante Viduka. Mnogi su od nji kasnije češće dolazili k meni u Trnovac.

Oko 1955., 1956. počeja sam za vožnju u Dalmaciju zakupljivat kamione i nisam više iša kolim i konjim. To je bilo lakše, što se samog puta tiče, al je s druge strane opet bilo teško. Trebalo se snalazit i prikriivat. Država nije dala vodit privatne poslove i trgovinu. Režim je bija gadan. Nisi smija dić glavu. Osobito nisi smija dić glavu kao Rrvat. A ja sam tija radit. Tija sam školovat svoju dicu.

11 kočnica

12 veza između *trupine*, središnjeg dijela kotača i vanjskih zakrivljenih drvenih dijelova (gobelje)

13 vanjski zakrivljeni dijelovi kotača, vanjski drveni obruč kotača

14 željezni obruč na kolu, na *gobelji*

15 stup na gornjem trupu kola

16 vreća

17 ilovača i ocat

Sićam se da mi j bilo drago kad mi je u jesen 1957. šumar Laktić koji je bija šef šumarije u Bagu, bija je odnekud iz okolice Rijeke, ponudija da uzmem devet jela koje da je vior izvalija, kod Šarića duplja. Za to je područje bila nadležna Baška šumarija zato jer šume iza Razvanuše¹⁸ katastrom pripadaju Lukovom Šugarju. Laktić mi j reka: „Provali su i izvuć neki Lovinčani, al nisu mogli. Ante, ja ti i da-jem po najnižoj cijeni!“ Laktića sam bija upozna jer sam vozija neke okorke i ober-špice¹⁹ kad se gradila neka državna kuća na Kalanjevoj ruji.

Do ti me j jela tada odveja neki lugar Miloš, Vla, iz Počitelja. Iz Razvanuše do Šarića duplja vodi stari put priko Ravnog samara i Jelove ruje. To je od Trnovca morda i dvadesetak kilometari. Zato sam ja tog dana podranija, krenija iz Trnovca prije zore i u zoru naša tog lugara u Brušanima. Odma smo krenuli u šumu, stazom, popriko. Lako smo našli srušene jele. Bile su sušci, iglice su im već bile spale, ali su sve bile zdrave i prave. Ležale su u dubokoj strmoj dolni, sigurno trista me-tari ispod puta. Misto je bilo mračno, nebo se od šume skoro nije ni vidlo.

U ranu zoru drugog dana iz Trnovca smo u Šarića duplje krenuli kolim i ko-njim moj sin Dujo, zet Ivan s jednim svojim dobrim konjem, i ja. U Razvanuši u nam se pridružila dva čoecka s kojim sam se bija dogovorija da će mi doć pomoć.

Svi su ljudi cili dan teško radili, mučili se, izrađivali te jele, a ja sam s konjim otvara put. Šumar mi j bija reka da mogu srušit sve što mi bude smetalo, pa sam tako i napravija.

Pridveče su radnici i Ivan otišli kući, a Dujo i ja smo ostali, da trupce izvu-ćemo na put.

Već sam kod dolaska s lugarom bija vidija da su na obližnjoj livadici dva sta-na, dvije stare kućice, koje su pripadale Podgorcim. Donji im j dija bija zidan, s niskim podrumom za ovce, a gornji j bija drven, s prostorijom za ljude. Bija sam odma odlučija da ćemo tu noćit, pa smo već to jutro odma nakon dolaska bili na ognjištu zapalili vatru. Ta j vatra vaz dan gorla, dok smo god mi bili tamo.

Uveče j prvo trebalo sklonit konje Za to smo morali dobro potkopat ulaz jer su vrata bila niska, pa jedan moj konj nikako nije moga uć. Unda smo se skloni-li mi, legli smo uz vatru, na biljce. Al nismo oba spavali. Jedan j vaik bija budan i pazija j. Šarića duplje je pod Panosom²⁰, visoko, i tu se, ka i svagdi na Velebitu,

18 Rizvanuša

19 vrh stabla, osobito vrh jele (njem.)

20 Panas

Ante Pavelić, desno, Trnovac, 1938. (na kolima brat Ive, ročnik vojske Kraljevine Jugoslavije, Ante ga vozi na vlak u Gospić; u sredini nepoznati muškarac)

vrime u čas promine. Bila je kasna jesen, i moglo j svaki čas počet kijat, a unda mi otud više ne bi mogli izać.

Drugi smo dan vukli trupce, sa sva tri konja. Konji su se izmučili, ožuljali su sve noge, ali uspili smo na put dovuć sve trupce – pa i zadnji, od najveće jele, s kojom je bilo najteže.

Dva, tri dana kasnije doša sam kamionom i s lugarim koji su promjerkama izmirili drvo i dali mi račun da nosim u šumariju, ovaj put u Gospić.

Tog je dana, dok smo drugi put trpali trupce u kamion – bilo je tu dva kamiona trupaca – iznenada poče padat snig. Prvo samo malo, a unda sve gušći i gušći snig. Sićam se da je, kad sam u noć doša kući u Trnovac, snig i kod nas već bija do kolina. Kasnije sam od nekog iženjera Cara, koji je bija u šumariji u Gospiću, čuja da se u blizini mista s kojeg smo izvlačili jele u to vrime smrzlo puno divlji prasaca. Prasci su se tili probit na južnu stranu Velebita, di je bilo toplije, al nisu uspili i životinje su se smrzle. Lugari su po tragovim vidli kako su odrasle životinje u toj prilici ile mlađu prasad.

Trupce sam dao pilat na Miljuškinoj pilani i to na dug, dok ne prodam daske. Miljuška, Milan Jelača, drža j pilanu u Novom, a bija j dobar sa mnom. Poštivali smo se, virova mi je. A i volija me. Volija j i moje ime. Uvik bi me dočekiva: „Pavelću, al mi je drago da te vidim!“

A ispila mi je baš lipe daske!

Za vožnju u Dalmaciju mi j tada treba dobar kamion, pa sam se u Gospiću dogovorija s Jakcom Čorkom, koji j ima za ono doba velik i jak kamion.

U Šumariji u Gospiću uspija sam dobit izvoznicu „Za Zadrugu Banjevci, Dalmacija“. Šumar me pozna, zna j da to nije istina, ali je napisao kako sam mu reka. U to se vrime nije smilo prodavat privatnicim, i zato j za me bilo važno da je pisalo „Za Zadrugu“. Točno je bilo da sam ja to vozija poznatim ljudim, u Smilčić.

Kiša j padala prid zoru onog dana kad sam s Jakcom tija krenut. Stajali smo prid njegovom kućom u Budačkoj ulici – daske su već bile bulane²¹, kad je odedom k nami doša neki čoek i bez pitanja se popeja u kabinu. Nije ništa govoriya, samo je šutija. Jakca me j u to, prije neg smo krenuli, pozva kratko u kuću i reka mi: „To je oznaš! Udbaš! Treba ga se čuvat. Lopov! Gad!“

Ja sam sidija gore, na kamionu, na daskam, a Jakca i udbaš u kabini. Prosvitlilo mi se kad je Vla siša, na izlazu iz Medka, iza mosta i zadnji kuća! Kasnije mi je Jakca ednom u Gospiću pripovida kako ga je taj čoek zva i ispitiva da što sam ja na povratku nosija sobom iz Dalmacije!

Eto, vrimenta su bila teška. Život j bija težak. A šuma i Velebit su mi pomagali život.

Zato sam Velebitu spiva pismu:

*Velebite, Ti si silna gora,
sve od Like do sinjega mora.
U tebi sam provodija dane
sve od svoje ja mladosti rane.
Ja u tebi ostavi svu snagu.
Velebite, poznam tvoja brda i dolne,
Od Šugarske do Bačić dolne.
Poznam tvoje ceste krivudave,
gordi Alan i Zrmanjski klanac,
a i Vrace kod Gračaca grada.
Sve tri su mi zadavale jada.
Baška cesta, to se zove Ura,
njezina me ošurila bura
puno puta, rano moja ljuta.
Al ja za to ne ljutim se na te,
jer te volim Velebite, brate.*

21 označen lugarevim čekićem

UPUTE AUTORIMA

O ČASOPISU

Časopis MemorabiLika objavljuje radove iz ličke i opće zavičajnosti (povijest, arheologija, geografija, jezik, književnost, običaji, krajolik, društvo, arhivsko gradivo). MemorabiLiku izdaje Državni arhiv u Gospiću i Sveučilište u Zadru od 2018. godine. Časopis izlazi jednom godišnje, na hrvatskom jeziku, uz sažetke i ključne riječi na engleskom jeziku. Moguća je i objava rada na engleskom jeziku ili na nekom od slavenskih jezika.

Ne prihvaćaju se već objavljeni radovi ili radovi istodobno ponuđeni drugim časopisima.

U časopisu se objavljuju radovi koji podliježu najmanje dvjema anonimnim recenzijama, a svrstavaju se u sljedeće kategorije:

- a) **izvorni znanstveni članak** – izvorno znanstveno djelo u kojem su izneseni novi rezultati fundamentalnih ili primijenjenih istraživanja
- b) **prethodno priopćenje** – znanstveni članak koji obavezno sadrži jednu ili više znanstvenih informacija, ali bez dovoljno pojedinosti koje bi omogućile čitatelju provjeru iznesenih znanstvenih spoznaja
- c) **pregledni članak** – donosi, na temelju literature, cjelovit prikaz dosadašnjih znanja o nekoj temi nastojeći objasniti trenutačno razumijevanje te teme.
- d) **stručni članak** - predstavlja korisne priloge s područja struke, čiji sadržaj nije vezan na izvorna istraživanja.

Otvoren pristup

MemorabiLika je časopis u otvorenom pristupu. Sadržaj časopisa u cijelosti je besplatno dostupan. Korisnici smiju čitati, preuzimati, kopirati, distribuirati, tiskati, pretraživati ili stavljati poveznice na materijal te mijenjati, preoblikovati i pretraživati materijal ili ga koristiti na druge zakonite načine, sve dok odgovarajuće citiraju izvornik, u skladu s CC BY 4.0 licencom.

Troškovi

Prijava radova, recenzija i objavljivanje članaka (APC) se ne naplaćuje.

Indeksiranje

Članci objavljeni u ovom časopisu referiraju se i registriraju u: Morepress, Hrčak.

Publiciranje

Radovi časopisa MemorabiLika izlaze jednom godišnje na hrvatskom jeziku, te sadrže naslov, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku. Moguća je i objava rada na engleskom jeziku ili na nekom od slavenskih jezika.

Prijava članka i provjera

Prijava članka podrazumijeva da rad nije prethodno objavljen (osim u obliku sažetka, objavljenog predavanja ili ocjenskog rada), da nije u razmatranju za objavljivanje na drugom mjestu te da su njegovo objavljivanje odobrili svi autori i institucija gdje je istraživanje provedeno.

RECENZENTSKI POSTUPAK

Sve rukopise najprije ocjenjuje glavni urednik (i/ili članovi uredničkog odbora). Na temelju njihova mišljenja rad se odbija ili šalje dalje u recenzentski postupak. Prije recenzije svaki rukopis prolazi kroz softver za otkrivanje plagijata, kako bi se provjerila izvornost i osigurala kvaliteta pisanog rada. Autori trebaju paziti da ne prijeđu granicu od 20 % preklapanja s objavljenim radovima. Radovi s visokim stupnjem preklapanja s objavljenim podacima (čak i u slučaju samoplagiranja) bit će odbijeni bez recenzije. Radovi koji su prikladni za objavu šalju se dvama nepristranim recenzentima. MemorabiLika provodi dvostruki anonimizirani proces recenziranja što znači da su identiteti autora skriveni od recenzenata i obrnuto. Po potrebi, ako je jedna recenzija negativna, rukopis se šaljem trećem recenzentu. Za odluku o prihvaćanju ili odbijanju članaka odgovoran je glavni urednik i njegova je odluka konačna. Urednici nisu uključeni u odluke o radovima koje su sami napisali ili su ih napisali članovi obitelji ili kolege s kojima je urednik povezan. Svaki takav podnesak podliježe uobičajenim procedurama časopisa.

Pohranjivanje

Radove objavljene u časopisu MemorabiLika dopušteno je pohranjivati u institucijske i tematske repozitorije bez naknade i vremenskog ograničenja uz osiguravanje poveznica na mrežne stranice časopisa i Hrčka. Časopis podržava zelenu razinu samoarhiviranja (dozvoljeno je pohraniti nerecenziranu, recenziranu i izdavačku verziju rada).

GDPR

U skladu s Općom uredbom (EU) o zaštiti podataka (GDPR), časopis prikuplja podatke o autorima, recenzentima i urednicima uključujući imena i prezimena, naslove, podatke za kontakt, područja profesionalnog interesa i životopis. Podatci se koriste kako bi pomogli urednicima odabrati odgovarajuće recenzente, kontaktirati s recenzentima i autorima te pružiti potrebne informacije u objavljenim člancima. Podatci se koriste samo u mjeri potrebnoj za objavu, a informacije koje nisu uključene u članak ili zahvalu neće se dijeliti s trećim stranama. Podatci će se čuvati do opoziva ili brisanja podataka na zahtjev autora/recenzenta/urednika.

UPUTE ZA PRIREĐIVANJE RADOVA

Rukopisu, koji ne smije biti duži od 20 kartica (uključujući naslov rada, sažetke, ključne riječi, bibliografiju, priloge), treba priložiti sažetak na engleskom jeziku, te ključne riječi (najviše 5 riječi, abecednim redom) na hrvatskome i engleskome jeziku. Prihvaćaju se i radovi na stranim jezicima, no u tome slučaju sažetak mora biti na hrvatskome.

Sažetak rada (opsega do 200 riječi) treba ukazati na svrhu, glavne rezultate i zaključak.

Rukopisi se šalju e-poštom (memorabilia@gmail.com). Nakon recenzentskog postupka ispravljenu inačicu rada potrebno je dostaviti u digitalnome obliku.

Radove treba pripremiti u računalnome programu *Microsoft Word for Windows*. Tekstove treba pisati fontom *Times New Roman (12)* s proredom **1,5**, poravnati ih s obje strane ne uvlačeći prvi red odlomka. Istaknute riječi ili rečenice može se boldirati. Kurzivom se pišu naslovi knjiga, časopisa i drugi primjeri.

Na prvoj stranici članka navodi se **ime i prezime autora**, u novome retku **ime i adresu ustanove** u kojoj autor radi te u novome retku **elektroničku adresu** autora.

Naslov članka piše se velikim slovima i centrira se. Sažetak se navodi nakon glavnoga naslova, a tekst se uvuče s lijeve strane. **Naslovi poglavlja** se ne numeriraju.

Fusnote se navode na stranici ispod teksta, fontom Times New Roman (10) s jednostrukim razmakom (1).

Tablice, grafikoni i slike (JPEG, TIFF i PDF) numeriraju se u kontinuitetu arapskim brojkama (primjer: Tablica 1., Tablica 2.; Slika 1., Slika 2.). Slike se dostavljaju odvojeno od teksta u digitalnome formatu.

Molimo suradnike da ujednačeno rabe **navodnike**, npr. „Citat“. Unutar citata ili za označivanje pojmova treba rabiti polunavodnike, npr. `pojam`.

Sažetak na engleskom jeziku dolazi iza popisa bibliografskih jedinica. On treba sadržavati naslov članka pisan malim slovima. Navodi se centrirano.

Ključne riječi navode se ispod pripadajućeg sažetka, od početka i bez uvlačenja. Pri citiranju literature treba obratiti pozornost na sljedeće:

Pri citiranju literature referencija sadržava prezime autora, godinu objavljivanja te stranicu na kojoj je određeni podataka objavljen i potrebno ju je, navedenu u zagradama, uključiti u osnovni tekst, a ne navoditi u fusnotama.

Više referencija istoga autora treba poredati kronološki. Navode li se djela istoga autora objavljena u istoj godini, treba ih poredati abecedno te označiti slovima (v. dolje 2. Članak u časopisu).

Popis korištene literature na kraju rada treba uskladiti prema sljedećem obrascu:

1. TISKANE KNJIGE

1.1. Knjiga ima jednoga autora

KASER, KARL. 2003. *Popis Like i Krbave 1712. godine*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta.

1.2. Knjiga ima do tri autora

GRAHOVAC-PRAŽIĆ, VESNA; VRCIĆ-MATAIJA SANJA. 2012. *Tragom ličke zavičajnosti*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću.

1.3. Knjiga koja ima četiri i više autora

BARIĆ, EUGENIJA [ET. AL.]. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

1.4. Knjiga koja nema podatak o autoru

Osnoven sistem i terminologija na slovenskata onomastika. 1983. Skopje: Manu.

1.5. poglavlje u knjizi ili zborniku

HOLJEVAC, ŽELJKO. 2009. Ličko-krbavska županija u identitetu Like. // *Identitet Like: korijeni i razvitak*. / Holjevac Željko (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, 427 – 464.

2. ČLANAK U ČASOPISU

PEŠUT, DAMJAN. 1997. Etnička i konfesionalna podjela nakon oslobođanja Like od Turaka. *Senjski zbornik*, 24, Senj, 85 – 130.

3. RJEČNIK, LEKSIKON I ENCIKLOPEDIJA

ČULJAT, MARKO. 2004. *Ričnik ličke ikavice*. Gospić: Lik@ press.

3.1. Rječnik, leksikon i enciklopedija koji nemaju podatak o autoru
ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1881. – 1970. Zagreb: JAZU. 3.2.)
Natuknica u enciklopediji
Lika. // *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999 –. sv. 6.

4. MREŽNA I ELEKTRONIČKA VRELA

4.1. Tekst na mrežnoj stranici
ČULJAT MARKO. 2017. *KIC u Ličkom Osiku*. www.licke-novine.hr/Gospic/GS%20kronika.html#n96. (26.4. 2017.)

4.2. Članak u elektroničkome časopisu
VODANOVIĆ, BARBARA. 2007. Prezimena na otoku Pašmanu danas. *Hieronimus, I*, 157 176. http://www.unizd.hr/Portals/43/broj_1_2007/Barbara_Vodanovic_Prezimena_na_otoku_Pasmanu_danas.pdf (14. 5. 2013.)

4.3. Elektronički medij (CD-ROM, DVD-ROM i sl.)
ANIĆ, VLADIMIR. 2007. *Rječnik hrvatskoga jezika*. (CD-ROM). Zagreb: Novi Liber – Europapress holding.

5. DIPLOMSKI, MAGISTARSKI I DOKTORSKI RAD

5.1. Diplomski rad
JURIĆ, JURAJ. 2017. *Ličke vodenice*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

5.2. Magistarski rad
KOLAK, TATJANA. 2001. *Arheološka topografija Like od prapovijesti do srednjeg vijeka*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

5.3. Doktorski rad
BUŠLJETA TONKOVIĆ, ANITA. 2014. *Mogućnosti održivog razvoja srednje Like*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

6. ČLANAK IZ TISKA

VIDOVIĆ, DOMAGOJ. 2009. Jeramaz i Crnčević – prezimena bratska. *Metkovski vjesnik*, 8, Metković, 24 – 25.

MemorabiLika

Odobrenje za objavu članka

Da bismo objavili Vaš članak u časopisu **MemorabiLika** dužni ste potpisati ovu Izjavu. Autorska prava ostaju Vaše vlasništvo ili vlasništvo nositelja autorskih prava. Dužni ste ishoditi dozvolu za korištenje svih ilustracija kojih niste nositelj autorskog prava. Napominjemo da nije dopušteno koristiti ilustracije iz ranije objavljenih radova bez izričite pismene dozvole nositelja autorskih prava.

Ime, prezime i adresa autora: _____

Naslov rada: _____

Uzimajući u obzir moj prilog izdavanju gore navedne publikacije, potpisom ove Izjave jamčim:

- da sam u slučaju zajedničkog autorstva ovlašten(a) od svih koautora potpisati ovu izjavu u njihovo ime;
- da je ovaj članak moj originalni rad;
- da članak ne sadrži nikakva kršenja postojećih autorskih prava, ili druga prava treće osobe, ili materijal koji bi na drugi način bio nezakonit;
- da ću osigurati da nakladnici **MemorabiLike** budu zaštićeni od bilo kakvih potraživanja i troškova (uključujući i pravne troškove) koji bi proizlazili iz povrede bilo koje stavke ove Izjave;
- da sam ishodio(la) dozvolu za reproduciranje svih materijala za koje nisam nositelj(ica) autorskih prava, a koje koristim u svome članku, uz obvezno navođenje izvora.

Suglasan(a) sam da **MemorabiLika** objavi moj rad te ga distribuira reproduciranog u tiskanom i elektroničkom obliku.

Potpis: _____

Datum: _____

